JULIAN BALDICK

Hayvan ve Şaman

Orta Asya'nın Antik Dinleri

TARİH

Hayvan ve Şaman

JULIAN BALDICK

Julian Baldick lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerini Oxford Üniversitesi'nden aldı; ayrıca Sorbonne Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Temel öğretim ve ilgi alanları tasavvuf ve İslam, İran, Hint ve Orta Asya'nın din tarihidir. *Hayvan ve Şaman*'dan önce *Mistik İslam: Sufizme Giriş* adlı kitabı Türkçede yayımlanmıştır (Birey Yay., 2002). Yazarın *Homer and the Indo-Europeans: Comparing Mythologies* (Londra: I. B. Tauris & Co Ltd., 1994), *Imaginary Muslims: The Uwaysi Sufis of Central Asia* (Londra: I. B. Tauris & Co Ltd., 1993) ve *Black God: The Afroasiatic Roots of the Jewish, Christian and Muslim Religions* (Londra: I. B. Tauris & Co Ltd., 1997) adında üç eseri daha bulunmaktadır.

YAYIN
büyükparmakkapı sk., no:3/5
beyoğlu, istanbul, türkiye
www.hilyayin.com
tel: (90) (212) 230 09 62
faks: (90) (212) 219 42 92
e-posta: editor@hilyayin.com

hayvan ve şaman:
orta asya'nın antik dinleri
yazar: **julian baldick**
kitabın özgün adı: ***animal and shaman:***
ancient religions of central asia
ingilizceden çeviren: **nevin şahin**
editör: **bahadır vural**
redaksiyon: **cem zamur**

iç düzen: **hil yayın**
kapak tasarımı: **cem zamur**
baskı: **mega basım**
cihangir mah. güvercin sok. no:3/1
haramidere avcılar istanbul
tel: (212) 412 17 00 faks: (212) 422 11 51
sertifika no: 12026

isbn: 978-975-7638-46-9
1. baskı, hil yayın şubat 2011

hil yayın
pandora yayın ve bilgisayar ltd. şti.'nin yayın markasıdır.
t.c. kültür bakanlığı yayıncı sertifika no: 13371

Hayvan ve Şaman

Orta Asya'nın Antik Dinleri

JULIAN BALDICK

Türkçeleştiren:
Nevin Şahin

YAYIN

Amir'e, Dilu'ya
ve Bangladeş'teki tüm ailemize

İçindekiler

Teşekkürler

Jean-Paul Roux'nun Türki ve Moğol dini üzerine bu alanda yapılacak tüm araştırmaların temelini atan öncü nitelikteki çalışmasına minnettar olduğumu teslim etmem gerekir. Bana ücretli izin hakkı tanıyan London King's College'e ve yokluğumda görevlerimi üstlenen Sergei Andreyev ile Brian Horne'a teşekkür borçluyum. Yararlı bilgilerle katkıda bulunan pek çok biliminsanına, Oleg Akimushkin'e, Nick Allen'a, Didier Bouillon'a, Gérard Colas'a, Simon Digby'ye, John Penney'ye, Alexis Sonderson'a, Sergei Turkin'e ve Stephanie West'e de teşekkürlerimi ifade etmem gerekir. Son olarak, I.B. Tauris ekibine, özellikle de Anna Enayat'a; bilişim teknolojisi alanındaki yardımlarında dolayı oğullarıma ve herkesten önce, sabrı ve yardımları için eşime teşekkür etmeliyim.

Giriş

Bu kitap Orta Asya'nın yerel dinlerinin karşılaştırmalı bir incelemesini sunmaktadır. Savunulan görüş, Orta Asya'da yaşamış ya da oradan göçen çeşitli kavimlerin (İskitler, Hunlar, Türkler, Moğollar, Tunguzlar, Mançular, Finler ve Macarlar) dinlerinde ortak bir miras olduğudur. Bu ortak miras mitlerde, ritüellerde ve efsanelerde bulunabilir: Günümüz antropologlarının gözlemledikleri, Antikçağ tarihçileri tarafından çalışılmış bir geçmişe dayanır. Ben bu ortak mirası "İç Avrasyalı" olarak adlandırıyorum ve Doğu edebiyatında olduğu kadar Avrupa edebiyatı çalışmalarında da bunun son derece önemli olduğunu savunuyorum.

Bu yüzden bazı sorularla başlamalıyız: "İç Avrasya" ve "İç Avrasyalı" kavramlarından kasıt nedir? Bu terimlerle coğrafyası ve dini mirası belirlenen çeşitli kavimler kimlerdir? Onların dinlerini incelerken hangi yöntem ve kavramlar kullanılmıştır?

İç Avrasya

İç Avrasya, Avrasya kara parçasının tarihte Avrupalı, Ortadoğulu, Hint ve Çinli uygarlıklarca çevrilmiş olan kısmı olarak tanımlanabilir. Yani "İç Avrasya" terimi coğrafi olduğu kadar tarihsel ve kültüreldir. İç Avrasya'nın hiçbir zaman onu tanımlayabilecek sabit siyasal sınırları olmamıştır. Buna karşın, "Orta Asya" çağdaş siyasal coğrafyanın bir terimidir: Bazen Hazar Denizi etrafındaki beş eski Sovyet cumhuriyetinden bahsederken kullanılır, bazense Kuzeybatı Çin ve Afganistan da terime dahil edilir. Ama "Orta Asya" terimi,

geniş bir bölgeye yayılan göçebe ve barbar kültürüyle batıda eski Yugoslavya ve Macaristan'dan doğuda Büyük Okyanus'a ve kuzeyde Laponya ile Bering Boğazı'ndan güneyde Hayber Geçidi'ne kadar uzanan İç Avrasya bölgesinin bütünlüğünü ve çeşitliliğini kapsamaz.[1]

"İç Avrasya" coğrafi olmaktan çok kültürel bir terim olsa da, aynı zamanda büyük ölçüde fiziksel coğrafyanın sert gerçeklerinin bir yansımasıdır. İç Avrasya'nın büyük bölümü tarım için, dolayısıyla da yerleşik bir uygarlık için uygun değildir. Kışları olağanüstü soğuk, yazları genelde ılık ve sıcak olan, yani dünyadaki en yüksek sıcaklık farkının görüldüğü, aşırı derecede kurak iklim yüzünden nüfus yoğunluğu azdır. Göller ve nehirlerin ulaşım için kullanılması pek de mümkün değildir. Suları vahalara dökülen dağlar özellikle göze çarpar. En kuzeyde, Kuzey Kutbu kıyılarında, tundra bölgesi yer alır; zayıf bitki örtüsüyle sadece rengeyiği yetiştirilmesine ve tilki ile yaban sıçanı avlanmasına uygun çorak bir bölgedir. Bunun güneyi orman arazisidir, batıda Norveç ladini, çam ve köknar, doğuda karaçam ve güneyde huş ağacı bulunur. Avcılar burada Kanada geyiği, ayı ve kaplan gibi daha büyük hayvanlar bulur. Daha da güneyde zengin yeşillikleri ve beş çeşit hayvanın otlayabileceği (sığır, koyun, keçi, at ve deve) kara toprağıyla bozkırlar yer alır. Son olarak, bölgenin güneydoğu ucunda Hazar'dan Moğolistan'a uzanan çöller vardır. Bu çöllerin yarattığı zorluklar, dağların kar ve buzullarıyla sulanan mükemmel topraklara sahip vahalar sayesinde bir ölçüde aşılır.[2]

Bu coğrafi özellikler din, mit, ritüel ve destanda çok önemlidir. Dünyanın başka yerlerinde tarımı teşvik eden bereket törenleri baskın olsa da önceliğin çiftlik hayvanlarının beslenmesine ve avda başarıyı sağlayacak törenlere verildiği bu coğrafyada öyle değildir. Başka yerlerde doğa güçlerinin ürünlerin yetişmesi için birlik edişini simgeleyen kadın-erkek karşıtlığı hâkimken İç Avrasya'da bunun yerine yaz-kış karşıtlığına bir vurgu vardır. Ağaçlar İç Avrasya dininde özellikle belirgindir çünkü yeri tepelerinin ait olduğu

Gök'e bağlama görevi görürler. Ancak hayvanlar İç Avrasya'nın yerel dinlerinde en önemli öğeyi oluşturur: Avlansın ya da beslensin, hayvanlar insanların rehberi, kurtarıcısı, atası, totemi ve kurbanıdır. At ana ulaşım şeklidir ve Yunan efsanelerindeki gemiye karşılık gelir, tıpkı bozkırın denize karşılık geldiği gibi. Dağ, su ve toprak bir üçlü oluşturur: Dağın zirvesi, ağaçta olduğu gibi göktedir ve ortada yer alan ırmak aşağılardaki çayırlara akar.

İç Avrasya ikliminin ortaya çıkardığı fakirlik bölgenin tarihini belirlemiştir: Nüfus, bölgeyi çevreleyen zengin yerleşik uygarlıkları kıskanan aç göçebelerden oluşurdu. Bu yüzden İç Avrasyalı barbarlar zengin komşuları için sürekli bir tehdit unsuru oluşturdu ve İç Avrasya'nın soğuğa dayanıklı, beslenmede kanaatkâr ve müthiş rakamlarda üreyebilen atının olağanüstü gücüyle bu tehdit büyüdü. Savaşta İç Avrasya atı hep galip geldi ve sürülerinin devasa büyüklüğü sahiplerinin her savaşçıya üçten on sekize kadar hayvan kullandıran bir nöbet sistemi geliştirmesini mümkün kıldı. Sonuç, birliklerin hareketindeki sıradışı hız ve kendine özgü İç Avrasya "savaş makinesi"ydi.[3]

Bu askeri geçmiş de İç Avrasya dininde çok önemlidir. Savaşçılar gerçekleştirdikleri soykırımların Gök'ün "baskısından" kaynaklandığına ve öldürdükleri düşmanların öbür dünyada onlara hizmet edecek kölelere dönüşeceğine inanıyordu. Atlar ve silahlar ölen sahipleriyle birlikte gömülür ya da yakılırdı çünkü sahiplerinin ölüler diyarına yolculuğunda ve oradaki yaşamında bunlara ihtiyacı olacağına inanılırdı. Kılıçlar, oklar ve sancaklar, fatih liderlerin mezarlarına saygının yanında, İç Avrasya dinlerinde yol gösteren unsurlar olmuştur.

İç Avrasya'da Tarih Öncesi

İç Avrasya'nın avcılık ve hayvanlarla meşguliyeti, özellikle de Yontma Taş Devrinin son dönemlerindeki sanata bakıldığında (M.Ö. 13000-M.Ö. 8000 yılları arası), bölgede çoktan belirginleşmişti. Bu dönemin aşırı derecede etkileyici mağara resimleri batı

Moğolistan'da, Khoit-Tsenker nehrinin kıyılarında bulunur. Bu resimler hayvan figürlerinin iç içe geçmesi yönünden (dağ keçileri ve devekuşlarına benzeyen büyük kuşlar) aynı dönemde Batı Avrupa'da bulunanlara benzer. Ayrıca fil ya da mamut olması muhtemel hortumlu hayvanlar ile ok ve ağaç şeklinde simgeler vardır. Hiç insan tasvir edilmediğine dikkati çekmek gerekir ama iki kuyruklu, başsız bir deve ve bir at resmi vardır. Biliminsanları bu resimlerin sadece avcıların gözlemlerini yansıtmakla kalmadığı, aynı zamanda avda başarıyı garantilemeye yarayan büyü araçları olarak üretildiği görüşünü benimsemiştir. [4]

Büyü kullanılan av törenleri muhtemelen Cilalı Taş Devri'nde de tasvir edilmiştir. M.Ö. VI. binyılda, günümüzdeki Türkmenistan topraklarının güneyinde, üzerinde sıklıkla küçük bıçak yaraları bulunan kilden hayvan heykelcikleri yapılırdı. Daha sonraları, M.Ö. III. binyılda Batı Sibirya'da balıkçılar ve avcılar heykel şeklinde ayı suretlerinin yanı sıra uçan ördekler ve suyu andıran dalgalı çizgilerle süslenmiş kaplar ürettiler (bunlar, Finlerin ve Macarların sonraki atalarının sanatını ve mitlerini yansıtır). [5]

M.Ö. III. binyıldaki Bronz Çağı, Güney Sibirya'daki Baykal Gölü civarındaki dini pratiklere dair daha çok kanıt bırakmıştır. Gömülerde balıkların kemik izleri ve Kanada geyiği kafaları bulunmuştur. Bunlar yöredeki temel din ve büyü uygulayıcıları olan çağdaş Moğol şamanlarının bastonlarındaki at başlarına benzer, onları aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağız. M.Ö. I. binyılda, Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na geçilirken, Baykal Gölü'nden Moğolistan'a kadar olan bölge erkek geyik figürleriyle kaplanmış dikili taşlarla doludur ve belirgin insan özellikleri taşıyan bu figürler hançer, yay ve balta tasvirleriyle donanmıştır. Aynı zamanda kayalıklar üstünde süzülen kartalları -Moğol mit ve dinindeki en önemli kuş- gösteren çizimler görülür. Ayrıca bu zaman diliminde, Sibirya'nın güneyindeki Tuva Dağları'nda, bir kabile reisi için yapılmış devasa bir mezar görürüz. Bu liderin çevresi büyük kütüklerden yapılmış

70 parça içinde gruplanan bazı insan bedenleri ve düzinelerce atla çevrilmiştir; hepsinin etrafında da taştan bir halka vardır. [6]

Erken İç Avrasya'nın Kavimleri

İlk bölümde kimlikleri çok açık olmayan çeşitli erken İç Avrasya kavimlerine yer verilmiştir. Bu belirsizlik bu kavimlerden bahsedilen tarihi kaynakların azlığı ve onları işaretleyen Avrupalı ve Çinli isimlerin eşleştirilmesindeki zorluklar gibi çeşitli sebeplere dayanır. "İskit" ya da "Hun" gibi bir adın çok farklı kavim gruplarına gönderme yapabileceği akıldan çıkarılmamalıdır. Böyle bir ad bazen göçebe toplulukların gevşek bir konfederasyonunda baskın olan etnik grubun adı olabilir ya da bazen Britanya'nın tüm yerlileri için kullanılan "İngiliz" terimi gibi böyle bir konfederasyonun tüm üyeleri için kullanılabilir. İç Avrasya konfederasyonları sürekli olarak iç içe geçmiş ve isimlerini, kimliklerini ve dillerini değiştirirken dini inanç ve pratikleri aşağı yukarı aynı kalmıştır.

Tarihe giren ilk büyük İç Avrasya kavmi "İskitler" olarak adlandırılır ve M.Ö. V. yüzyılda Yunan tarihçi Herodot'un çalışmalarında karşımıza çıkar. Herodot Karadeniz'in kuzeyindeki "İskit Ülkesi"nin İranlılarca işgalinden bahseder. Şunu da belirtmek gerekir ki İskitler bazı çağdaş biliminsanları tarafından Sibirya'nın doğularına kadar yayılan geniş bir coğrafyaya hükmetmiş kabul edilirken başka biliminsanlarının "Sibirya İskitleri"ni farklılıklar gösterseler de birbirleriyle ilişkili bir kavimler grubu olarak gördüğü de hemen belirtilmelidir.[7] Herodot'un anlattığı İskitlerin bugünkü torunları Kafkasya'daki Osetlerdir. Onların destanları XIX. ve XX. yüzyıllarda derlenmiştir ve bu destanlar eski İskit adetlerini hemen hemen aynen yansıtmaktadır. Dilsel açıdan Osetler İranlıdır ama Oset ve İskit dini gereçleri Türkler ve Moğollar arasında bulunanlara genelde çok yakındır ve açıkça İç Avrasya mirasına aittir.

İskitlerden sonra Çince adıyla Hiung-Nu (Hun) diye bilinen, M.Ö. IV. yüzyıldan M.S. II. yüzyıla kadar Moğolistan'da varlığını

sürdürmüş bir kavim gelir. Çinli kaynaklar onları sert mizaçlı savaşçılar olarak gösterse de Hunların da çok sayıda eğlencesi olduğu görülmüştür: binicilik, deve yarışları ve çok düşük bir tempoyla şarkı söyleme (Moğollarda görüldüğü gibi). Taşınabilir barınaklarında girişin sol tarafı erkekler, sağ tarafı da kadınlar tarafından kullanılırdı (bu durum Türklerde ve Moğollarda da böyleydi, çünkü kalbi taşıyan bedenin sol tarafı şeref tarafıydı).[8] Hunlar genelde M.S. IV. ve V. yüzyıllarda geç Roma İmparatorluğu'na saldıran ve dinleri tipik İç Avrasya özellikleri taşıyan Avrupa Hunlarıyla özdeşleştirilir. Onların büyük hükümdarı Atilla M.S. 453'te öldüğünde İskit ve Moğol liderlerinin cenazelerinde alınan önlemlerle gömülmüştü; lahdin yerinin sır gibi saklanması gerekiyordu. Avrupa Hunları göçlerinde kendilerine rehberlik eden bir hayvana dair İç Avrasya'da yaygın olan bir efsaneye sahiptiler: Onları Kırım'a yönlendiren bir dişi geyik ya da inek olmalıdır.

Daha sonraki barbar askeri etkinlik dalgaları bize kimliği belirsiz ama dini pratikleri ortak benzer kavimler gösterir. Avrupa'yı VI. yüzyıl ortalarında işgal eden Avarlar, daha önceleri Çin'in kuzey sınırında savaşlara girmiş olan Cücenler'in soyundan gelmiş olabilir. Bu kavimlerin ikisi de İç Avrasya'nın cenazelerde at sürme âdetini korumuştu ve ikisi de cenazelerini matem tutanlar etrafında dolanarak sergilerdi. VII. yüzyıldan XI. yüzyıla dek Volga Deltası ve Kuzey Kafkasya bozkırlarında gelişen Hazarlar da saltanat lahitlerini gizlerdi. Hazar devletinin bazı mensupları, pek çok İç Avrasya kavmi gibi, ağaçlara tapardı; onlara atlar kurban eder ve kafalarıyla derilerini dallarına asarlardı. Görünen o ki Balkanlara 680'de göçüp Bulgaristan'ı kuran Bulgarlar, Slav kültürüne tamamen uyum sağlamadan önce Türklerin, Hunların ve başka göçebelerin karışımıydı. Bir köpeğin ortadan ikiye kesilerek kurban edilmesi eşliğinde vakur yeminler ederlerdi –Türklerde ve Macarlarda gözlemlenmiş bir gelenek.

Son olarak, 907'de Çin'i ele geçiren ve oraya 1125'e kadar hükmeden Hitaylar'dan söz etmeliyiz. Moğol mu yoksa Tunguz dilini

konuşanlardan mı oldukları bilinmemektedir. Onlar da at, sığır, koyun ve kazların yanı sıra köpek kurban ederlerdi ve kurbanları genelde beyaz olurdu. Avcı olarak Hitaylar, İç Avrasya'da yaygın olarak görüldüğü gibi, ritüellerinde genelde insanı simgeleyen oklar kullanırlardı. Hitayların dininde ağaçlar ve dokunulmaz saltanat lahitleri de tıpkı dağlar ve bazen zayıf bir insan kılığındaki hayvanlar olan atalara saygı gösterilmesi gibi yaygın olarak karşımıza çıkar.

Türkler

İkinci bölümümüz Türklerin ulusal din mirasına ayrılmıştır. Her ne kadar XI. yüzyıldan itibaren Türklerin bazı boylarının yerleştiği günümüz Türkiyesi'ne de biraz dikkat çevrilecek olsa da, burada bizi ilgilendiren esasen Türklerin İç Avrasya'daki ilk anavatanlarıdır (ve orada kalan Türklerdir). Türkler dili gibi "Türki" olarak anılan çeşitli kavimlere bölünmüştür ama "Türkçe" çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin dilini anlatmak için kullanılır. Türki diller grubu, adını Çin, Moğolistan, Rusya ve Kazakistan sınırlarındaki Altay Dağları'ndan alan daha geniş bir dil ailesine mensuptur. Dilbilimciler M.Ö. 5000'den önce konuşulmuş olan varsayımsal bir "Proto-Altay" dilinin bulunduğunu öne sürer. Hemen sonra Proto-Altay dilini konuşan daha batıdaki boyların, Türklerin dilsel ataları olmadan önce diğerlerinden koptuğu düşünülür.[9]

Tarihte Türki bir dil konuşan ilk imparatorluk 552-744 yılları arasındaki Göktürklerdir. Moğolistan'dan Aral gölüne kadar bir bölgeye hükmeden Göktürkler hakkındaki bilgiyi, halefleri için olduğu gibi kendi yazmalarından ve Çin kaynaklarından ediniriz. Destanları bir kurttan türemiş olduklarını[10] söylese de onların başlarda demir madenciliği ve işlemeciliğiyle uğraştığını biliyoruz. Türki diller konuşan başka kavimlerde olduğu gibi onların da kutsal sayısı 7'ydi. Onları 744'ten 840'a kadar Moğolistan'ı yöneten ve şimdi Kuzeybatı Çin'de yaşayan Uygurlar takip etti. Uygurlar kayıtlara Türklerin yağmur ve kar üreten meşhur büyülü taşını işle-

meleriyle geçti. Onlardan sonra eski-Sovyet Kırgızistan Cumhuriyetine adını veren Kırgızlar (840-924) gelir. Cenaze yazmaları öbür dünyada sadece öldürülen savaşçıların değil öldürülen hayvanların da hizmet edeceği inanışını yansıtır. Takip eden yüzyıllarda bazı Türk grupları İslam inancını kabul eder ve Müslüman toprakları ele geçirirken, Türklerin kendi edebiyatlarının yanı sıra Müslüman ve Hıristiyan kaynaklarda da kendilerine özgü dinlerini koruduklarına dair kanıtlar bulunur. Türklerin yaratılışları ve savaşçı geçmişlerinin ilk zamanlarına dair efsaneler özellikle bilgilendiricidir ve Müslüman azizlere dair öykülerde de bazen eski Türk mitlerinden işaretler vardır.

XVIII. yüzyıldan bu yana İç Avrasya Türk dinine dair, önce gezginler sonra antropologlarca sağlanmış çok sayıda değerli betimleme vardır. Bu betimlemeler bize Türk şamanlarının icralarıyla ilgili birinci elden bilgi verir. Şamanlar davullarıyla transa geçen, geleceği gören ve hastalarının kötü bir ruh tarafından kaçırılan ruhlarını geri getirdikleri doğaüstü bir yolculukla onları iyileştiren dini uzmanlardır. Gökler arasında yolculuk etmek için bir şamanın nasıl bir ağaca tırmandığını ve bu yolda onu taşıması için nasıl hayali hayvanlar ya da kuşlar kullandığını veya daha hızlı gidebilmek için kendini onlardan birine çevirdiğini öğreniriz.

XIX. ve XX. yüzyıllarda derlenen Türki destanlar bu türden malzemelerin en zengin ve en öğretici hazinesini oluşturur. Bu alandaki XX. yüzyıl Rus öncüleri Homeros destanlarını anlamak için Türki ozanların sözlü icralarının incelenmesinin önemine dikkati çekmekte hızlı davrandılar ve günümüz bilimi onların görüşlerinin geçerliliğini doğruladı. Türki bir ozan şaman gibidir, icra sırasında bir ilham haline kapılır ve kendini sazını at gibi sürerken görür. At aslında efsanede kahramanın kendisi kadar önemlidir ve ikisi arasındaki kadim ilişki Türk destanlarının İç Avrasya halk hikâyelerindeki eski köklerini yansıtır ki bunların Yunanların Odysseia destanının kaynağı olduğu ileri sürülür.

Moğollar

Üçüncü bölümümüzde Moğolların geleneksel dinini inceliyoruz. Dilbilimsel olarak Moğollar da Altay dil ailesine mensuptur. Proto-Altay dilini konuşan doğulu boyların soyundan geldikleri düşünülür. Bu Doğu-Proto-Altay dilini konuşanlar M.Ö. 5000 civarında farklı gruplara bölünmüş olmalı ve Moğolistan bozkırlarına göç eden grup da günümüz Moğollarının dilsel ataları olabilir.[11]

Moğollar tarihe Cengiz Han (ölümü 1227) önderliğindeki işgallerle girer. Onların XIII. ve XIV. yüzyıllardaki dinini çalışmak için birçok kaynak vardır ve bunların başında Cengiz Han'ın üvey oğullarından biri tarafından yazılmış olması muhtemel, meşhur *Moğolların Gizli Tarihi* gelir. Bu kaynak Cengiz Han'ın atalarının efsanelerini sunar ve birçok Moğol inanç ve ritüeline değinir: Moğolların kutsal bir dağa gelmiş mavi bir kurttan türediğini okuruz ve kutsal sayılarının 9 olduğunu, ayrıca kavmin koruyucu ruhlarını simgeleyen dokuz köşeli büyük beyaz bir sancakları olduğunu öğreniriz. Hıristiyan ve Müslüman kaynaklar geniş alanlara yayılan fetihleri ve imparatorluğu sonucu Çin'den Türkiye'ye uzanan ve günümüz Afganistanı'yla eski Sovyet Orta Asyası, Rusya, İran ve Irak'ı kapsayan Moğolistan hakkında özellikle bilgi vericidir. Moğol saltanatı Batılı Hıristiyan keşişlerin ziyaretlerini kabul ederdi ve bu Batılılarla Moğolların Müslüman işbirlikçileri, barbar fatihlere dair çok şey kaleme aldılar. Doğruluğuna dair yakın zamandaki şüphelerden sonra inandırıcılığı teyit edilen ünlü gezgin Marco Polo (1255-1325) da önemli bir kaynaktır.[12] Moğolların putlara kurbanlar sunduğunu, tabuları ihlal edenleri ağır bir şekilde cezalandırdığını ve güçlü şamanların tavsiyelerine hürmet gösterdiklerini öğreniriz. Bu şamanlar tüm beyaz kısraklarını adarlar, tüm yeni doğmuş erkeklerin kaderlerini önceden haber verirler ve tüm hastalıkların nedenlerini teşhis etmeleri için çağırılırlardı.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda tabu ihlallerine beş ya da dokuz hayvanlık ayni cezalar getiren Moğol yasalarından çıkarılan başka bul-

gular bulunur. Çinli bir yönetici kralların ve asillerin mezarlarını gizlemek için o dönemde hâlâ alınmakta olan önlemleri anlatır. Yine bu dönemde Budizm yerel Moğol dinine üstünlük kazanır. Ancak, bu galibiyeti yazan Moğol vakayinameleri genelde eski inanışlara değinir ve özellikle şamanların insanları ve çiftlik hayvanlarını hastalıklardan korumak için ruhlara yaptıkları adakları anlatır. XVIII. yüzyıl gezginleri Moğol ruh imgelerine dair yaralı betimlemeler sunar ve XIX. yüzyıl bilimi bir şamanın nasıl göreve başladığını ayrıntılı şekilde açıklar. XX. yüzyıl antropologları sürülerin bereketini garantilemek için yapılan çeşitli törenlerin ayrıntılı incelemelerinin yanında Moğol tanrı ve ruhlarının uzun bir listesini verirler. Bir yandan birincil görevleri hastalıkları iyileştirmek olan şamanların ilişkisini tartışırken bir yandan da özellikle yıllık toplu kurban gibi dini konularda daha önemli olan "ihtiyarları" ele alırlar.

Tunguzlar ve Mançular

Dördüncü bölümümüz Tunguzca konuşan kavimlerin ve dili onlarınkine çok yakın olan Mançuların dinini inceliyor. Moğollar gibi onların da dilsel atalarının M.Ö. 5000 civarında yeni bir grup kurarak kuzeydoğuya, Sibirya ormanlarına göç eden Doğu-Proto-Altay dilini konuşan boylar olduğu düşünülür.[13]

Tarihçiler Tunguzca konuşan kavimlerle ilk olarak M.S. XII. yüzyılda, onlardan biri olan Curçenlerin 1125'ten 1234'e kadar hükmedecekleri Kuzey Çin'i ele geçirmesiyle tanıştı. Çinli kaynaklarda hastalıkları iyileştirmek için domuz ya da köpek kurban eden pek çok erkek ve kadın şamanları olduğu yazılıdır. Bir ritüelde beyaz bir köpek bir kazığa oturtulur ve başı başka bir kazıkla Gök'e (kurbanın alıcısı) yükseltilir. XVII. yüzyıl Çin'in, bu kez 1644'ten 1912'ye kadar orada hükmedecek olan Mançularca başka bir istilasına tanıklık eder. XVII. yüzyılda Mançuların kutsal dağlarından ve atalarını oralarda nasıl yücelttiklerinden çoktan haberdar olmuşuzdur. XVIII. yüzyıl gezginleri bize Sibirya'daki Tunguzca konu-

şanları ve onların şamanlarının kıyafetleriyle geyik boynuzu takıp ayı, köpek ve kedileri taklit ettikleri icralarını anlatırlar.

Ancak bize hayvan rolleri ve şamanlarla ilgili en faydalı çağrışımları Tunguz ve Mançu dininin XX. yüzyıldaki antropolojik tanımları sağlar. Tunguzlardaki engin hayvan bilgisinden ve şamanların kullandığı çok çeşitli alet edevattan haberdar oluruz: çıngıraklar, inci boncuk, ziller ve aynalar. Ayrıca Tunguz şamanlarının esrimeyi, sanrıları ve hipnozu nasıl kullandıklarını ve mesleklerinin onlarda yarattığı büyük gerilimleri öğreniriz. Tunguzca konuşanların yeni ölmüş birinin ruhunun yarattığı korkuyu hafifletmek için nasıl uzun yolculuklara çıktıklarına dair de bolca bilgi vardır. Öldürülen hayvanın ruhuyla gelen dehşeti gördüğümüz Tunguz ayı avlama ritüelleri de ince ayrıntılarına dek incelenmiştir.

Ural Ailesi

Sonuç bölümünde Fince, Macarca ve Samoyed dilini içeren ve Sibirya'nın batısındaki Ural Dağları'ndan adını alan Ural dil ailesinin dinleriyle destanlarından kısaca bahsettim. Dilbilimciler çoğu zaman bu dil ailesini Altay ailesiyle bir şekilde bağlantılı olarak görmüş ve belki de onunla bir üst-aile oluşturduğunu düşünmüşlerdir. Özgün Proto-Ural konuşan insanların Ural Dağları civarında M.Ö. VII. binyılda yaşadığı sanılıyor. VI. binyıldan IV. binyıla uzanan sürecin bir yerinde Proto-Ural dili konuşan bazı boylar, bugün Kuzey Kutbu kıyılarında yaşayan Samoyedlerce temsil edilen Samoyed kolunu oluşturmak üzere ayrıldılar. Geride kalan Fin-Ugorlar III. ve II. binyılda bölünüp batıya göç ettiler: Bunlar Finlerdir. Kalanlardan Ugorlar M.S. IX. yüzyılda Macaristan'ı ele geçirdiler: Bunlar da Macarlardır. Kalan Ugorlar bugün Batı Sibirya'da Obi Nehri dolaylarında bulunur.[14]

Ural dilleri konuşanların dinlerinin komşularından çok etkilendiği açıktır. Bu dinleri ayrıntılı bir biçimde araştırmaya girişmedim ama kitabın önceki bölümlerinde sunulan İç Avrasya materyalleriyle karşılaştırarak onlara yüklenen anlamların nasıl çoğalacağını

basitçe göstermeye çalıştım. Özellikle de Finlerin meşhur ulusal destanı *Kalevala*'nın İç Avrasya'daki benzerlerinin ışığında yeniden yorumunu sundum. *Kalevala*'nın bir edebiyat eseri olarak görülmesi gereken bir XIX. yüzyıl derlemesi olduğunu ve Fin mitleri için hiçbir zaman öncelikli bir kaynak olamayacağını vurgulamak gerekir.

Yöntemler

Kullandığım yöntemler genelde Fransız araştırmacıların yöntemleridir ve dinler tarihindeki Fransız üstünlüğünü yansıtmaktadır (Kuzey Amerikalı "dinle ilgili çalışmalar" anlayışına karşı Avrupalı bakış açısıyla "dinlere uygulanmış tarih"). Bu akademik gelenekte araştırmacı her şeyden önce eldeki kanıtları toplamaya ve belli bir kavmin diniyle ilgili iç mantığı kurmaya çalışır. Ancak ondan sonra başka kavimlerin dinlerinde bulunan örneklerle karşılaştırmalar yapmaya ve genel bir karaktere dair çıkarımlarda bulunmaya yönelebilir.

Bu yüzden Jean-Paul Roux'un Türk ve Moğol dinleri üzerine araştırmalarında listelediği kaynakları gözden geçirmekle işe başladım. Onun bu öncü çalışmasına çok şey borçluyum. Onun Avrupa ve Asya'ya ilişkin malzemeleri ortaya çıkarmak için yürüttüğü etraflı ve hummalı çalışma olmasaydı bugünkü çalışma için gerekli bulgulara giden yolu bulmam imkânsız olurdu. Uygun olduğu yerlerde, özellikle Türk destanlarından, çağdaş antropolojik literatürden ve Kuzeybatı Çin'deki İslamlaşmış efsaneler üzerine yaptığım çalışmalardan eklemeler yaptım. Yabancı etkisini yansıttığı için ve daha ileri bir gelişim dönemine ait olduklarından Moğol destanlarını çalışmamın dışında tuttum.

Ayrıca Georges Dumézil (1898-1986) ve haleflerinin karşılaştırmalı mitoloji üzerine çalışmalarından da feyiz aldım. Karşılaştırmalı mitoloji bir dil ailesinin mitlerini karşılaştırır ve böylece bir kavmin dinindeki örnekler bir diğerininkine ışık tutar. Bu bilim dalındaki çalışmalar neredeyse hep İngilizce, Latince, Yunanca,

Rusça, Farsça ve Sanskritçeyi içeren Hint-Avrupa dil ailesi üzerine yürütülmüştür. Bu dillerin Doğu Avrupa, Türkiye, Kafkasya ya da Karadeniz'in kuzeyinde kalan topraklardaki bir anayurtta M.Ö. 8000-2500 yılları arasında konuşulmuş, Proto-Hint-Avrupa dili adı verilen varsayımsal bir dilden ya da bir lehçeler grubundan türediği düşünülür. Bu yüzden İç Avrasya dinleri üzerine yaptığımız çalışmaya karşılaştırmalı Hint-Avrupa mitolojisi gayet uygundur: Uzmanlar M.Ö. son bir-iki binyılla M.S. ilk yüzyıl arasında, Altay dillerini konuşan grupların içine çekilmeden ya da göç etmeden önce, Hint-Avrupa dillerini konuşan daha büyük gruplar olduğu fikrindeler. Bu özellikle Hint-Avrupa dil grubunun alt ailesi olan Hint-İran dilleri için böyledir; bu dilleri konuşanlar bölünmeden ve M.Ö. II. binyılda İran ve Hindistan'ı ele geçirmeden önce eski Sovyet Orta Asyası'nda yaşamıştı.[15]

Dumézil erken Hint-Avrupa ideolojisinin aşağıdaki üç kavramın telaffuzu etrafına kurulduğunu savunur:

[1] dini egemenlik (tabii ki büyüsel ve hukuksal yönleriyle);

[2] fiziksel güç (özellikle ki savaşçınınki);

[3] bereket (tabii ki cinsel ve tarımsal boyutlarıyla).

Başka yerlerde de bu şemanın, özellikle bu üç kavramın üçlemenin her bir öğesinin içinde alt-kavramlar olarak yansımasını mümkün kılmak ve bunun yanında, toplumsal skalanın en altına yerleştirilmiş olan demircinin zanaatkârlığının yanı sıra mitlerin "çerçevesi" rolünü oynayan bilgin yaşlı adam figürünün de eklenmek üzere geliştirilmesi gerektiğini savunmuştum. Benim uyarlamam şöyledir:

[0] herkesten önce ve sonra yaşayan ya da gelen ve akıllıca öğütler veren "çerçeve-figürü"

[1] dini egemenlik (aklı, zekâyı ve eğitimi de içeren)

[1.1] egemenlik içinde egemenlik

[1.1a] egemenliğin büyüsel, rastgele, ürkütücü ve uzak yönü

[1.1b] egemenlik içinde egemenliğin yasal, sözleşmeli ve yakın yönü

[1.2] egemenliğin içindeki güç: topluluğun birliğini ve sürekliliğini doğal olarak genç silahlı kuvvetlerce korunması

[1.3] egemenlik içinde bereket: malların dağıtılması

[2] fiziksel güç (öfkeyi de içerir)

[2.1] güçteki egemenlik: ya savaşçının hızıyla birleşen zekâsı ya da onun dini egemenliğe saygısı

[2.2] güç içindeki güç: ya savaşçının kaba kuvveti ya da onun uygun kullanımına saygısı

[2.3] güçteki bereket: savaşçının verimliliğe saygısı

[3] bereket (arzu, zenginlik, güzellik ve tıbbı içerir)

[3.1] bereketteki egemenlik: kehanet

[3.2] bereketteki güç: at üretimi

[3.3] bereketteki bereket: zevk, barışçıllık, müzik ve sığır üretimi

[4] demircinin zanaatkârlığı.[16]

Şimdi Dumézil bu üçlü şemanın Hint ve Romalı evren görüşlerini yansıttığını da gördü. Bu yüzden eski Hintliler evreni [1] göklere; [2] göklerle yer arasındaki atmosfere ve [3] yerin kendisine bölünmüş şekilde görürlerdi. Romalılarda üç grup tanrı vardı: [1] göklerin tanrıları; [2] yeryüzünün tanrıları ve [3] yeraltı tanrıları.[17] Bana öyle geliyor ki İç Avrasya dinleri Hintlilerinkine benzer bir evren görüşüne sahipti ve bu anlayış aşağıdaki gibi sunulabilir:

[1] ağaç tepeleriyle dağları, özellikle onların zirvelerini kapsayan göğün kapladığı yer;

[2] gökle dünyanın yüzeyi arasındaki yer, denizlerle ırmakları, ağaçların gövdeleriyle avcılık ve balıkçılık gibi olağan insan davranışlarını ve bazen de dağların yamaçlarını kapsayan yer;

[3] dünyanın yüzeyinden aşağı doğru genişleyen yer, dünyanın kendisini ve mezarları, madenleri ve yerde insanlar ya da hayvanlarca açılan diğer oyukları kapsayan yer.

Ben bu son şemayı kitapta 1, 2, 3 rakamlarını kullanırken "özgün İç Avrasyalı" diye tanımlıyorum; bulgular üzerinden tartışılan bu üçlü şablonun kısmen "özgün İç Avrasyalı", kısmen Hint-Avrupalı olduğunu bazen belirtmek gerekir.

I. Bölüm: Erken İç Avrasya

Bu bölümde, ortak özellikleri belirgin bir etnik kimlikten yoksunluk olan bir dizi İç Avrasya kavminin dinlerini ele alacağız. Önce meşhur İskitlerle başlayacağız, onlara Herodot'un gözünden bakıp Çin'e saldırıları Çin Seddi'nin inşasıyla sonuçlanan ve Çinli kaynaklarda ön plana çıkan Hunlarla devam edeceğiz. Onlardan sonra Çin sınırlarında ilk kez M.Ö. III. yüzyılda beliren ve Kuzey Çin'de bir imparatorluk kurarak Çin kayıtlarına geçen Tabgaçları kısaca incelemeliyiz. Sonra Romalı tarihçilerin çalışmalarında betimlendiği şekilde Avrupa Hunlarını, Hıristiyan ve Müslüman yazarların bahsettiği şekilde Avarları, Çinlilerin çağrıştırdığı üzere onların doğulu muadilleri Cücenleri ve Çin ve İslam kaynaklarında yer alan Hazarlarla Bulgarları inceleyeceğiz. Son olarak, Çin'in hükümdarı olarak "Hitay"a adını veren, Çin'in resmi kayıtlarında çokça bulgu bırakan Hitayları değerlendireceğiz.

İskitler

Herodot'un İç Avrasya dinine ilişkin çizdiği resim, Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgedeki İskit Ülkesi'nin, muhtemelen M.Ö. 515-510 yılları arasında ünlü İran imparatoru I. Darius (hükümdarlığı M.Ö. 522-486) yönetimindeki işgalinin bir parçası olarak sunulur. Şunu belirtmek gerekir ki Yunan tarihçinin işgal anlatısı önemli ölçüde coğrafi karmaşa içerir ve İskitlerin betimlenişi etnografik açıdan muğlaktır. Herodot onları her zaman Mısırlıların zıddı olarak göstermek ister: Mısırlılar onun gözünde kavimlerin en eskisiyken İskitler en yenisidir. Bu noktada çok da haksız sayılmaz, çünkü son araştırmalar gösterdi ki göçebeler, eskiden düşünüldüğü üze-

re tarımcılardan eski olmak şöyle dursun, onlara muhtaçtırlar ve tarih sahnesine onlardan sonra çıkmış olmaları gerekir. Herodot hep İskitleri birinci elden deneyimlerle bildiğini söyler ve muhtemelen Karadeniz'in kuzey kıyısındaki Yunan sömürgelerini ziyaret etmiştir. Herodot'un İskit dinine dair tanıklıkları, çağdaş antropolojik ve arkeolojik çalışmalarla ve klasik antikçağın Farsça konuşan İskitlerinin dilsel torunları olan Kafkasya Osetlerinin halkbilimiyle karşılaştırmalar sayesinde doğrulanır.[1]

Herodot'un anlattığına göre İskitler Yunan tanrılarının kralı olan Zeus ile bir oğlu ve üç torunu olan Dinyeper nehrinin kızının soyundan gelir. Bu torunlar gökten düşen üç altın nesneyle karşılaşmış: bir kadeh, bir kılıç ve boyunduruğa koşulmuş bir saban. Üç kardeşin en büyüğü ve ortancası bu nesneleri kapmaya çalışmış ama onlar yaklaştıkça yanmaya başlayan altın onları engellemiş. En küçük kardeş yaklaştığında yangın sönmüş ve bu sayede küçük kardeş hakan seçilmiş. O gün bugündür senede bir şenliklerle kutsal altına kurbanlar verilir. Bu şenlikte olur da biri uyursa onun yılın sonunu göremeyeceğine inanılır, bu yüzden ona bir teselli olarak bir günde atla dolaşabileceği genişlikte arazi verilir.[2]

Bu üç altın nesnenin Dumézil tarafından Hint-Avrupa ideolojisinde bulduğu üç ana kavramı simgelediği olarak düşünülür: Tanrılara şarap sunmak için kullanılan kadeh, genelde olduğu gibi, dini egemenliği temsil eder [1]; kılıç doğal olarak savaşçının gücünü simgeler [2]; boyunduruğa koşulmuş saban ise verimliliği [3]. Tahta en küçük çocuğun geçmesine gelince, bu durum İç Avrasya göçebelerinde yaygın olarak görülür: Göçebelik, en küçük kardeş evin varisi olarak kalırken büyük kardeşlerin başka yerlere göçmesini gerektirir. Altın şerefine düzenlenen şenlik çile içinde uyanık kalmayı gerektirir. Bir Oset halk hikâyesi gece korunması gereken sihirli bir altın elmayı anlatır; eğer bekçi uyuyakalırsa ölüm ve felaket ailesinin peşini bırakmaz.[3]

İç Avrasya kavimleriyle ilgili Herodot'tan öğrendiklerimiz içinde İssedonlar adında bir kavim geçer. Onlarla ilgili olarak, ne za-

man bir baba ölse aile fertlerinin getirdikleri çiftlik hayvanlarına karıştırarak onun etini yedikleri söylenir. Ölünün kafatası süslenir ve bir ibadet nesnesi olarak saklanır; oğlu her yıl ona önemli bir kurban verecektir. Yakın dönemdeki İtalyan bir Herodot yorumcusu, Aldo Corcella, çeşitli İç Avrasya kavimlerinde büyü amacıyla kafataslarının içecek kabı olarak kullanılmasının yanında yamyamlığın da görüldüğünü iddia eder. Bu bağlamda atalara kurban verme âdetinin yanı sıra kafatası kullanımıyla ilgili daha fazla örnek bulabiliriz.[4]

İskitlerin kendi dinlerine gelince, Herodot özellikle Hestia'ya (aile ocağının Yunandaki kişileştirimidir) ve ondan sonra Zeus'la Yer'e (evli olarak görünürler), sonra da Apollon'a, "Kutsal Afrodit'e", Herakles'e ve Ares'e taptıklarını söyler. Bunlardan sadece sonuncusuna putlar, sunaklar ve tapınaklarla ibadet ederler.[5]

Yunan karşılıklarıyla sunulan İskit tanrıları listesi günümüz biliminsanlarınca çokca yorumlanmıştır. Ocak kültü göçebe Türkler ve Moğollarda ve Hint-Avrupa dilleri konuşanlarda çok yaygındır. Burada Dumézil'in gözlemlediği gibi Hestia özellikle bir Hint-Avrupa düzenine girer ki o da bu listenin 1870 civarı yazıya alınan meşhur *Oset Kadınlarının Duası*'ndaki ruhlar ve azizler listesine neredeyse oturduğuna işaret ediyor. Kafkasya'dan daha sonraki örnekleri, gerek Kafkasya'nın doğusundaki dağlarda yaşayan Gürcülerden olsun gerek aynı bölgenin güneyindeki yüksek vadilerde yaşayan ve yazıya alınmamış dilleri (Gürcüce gibi Kafkasya dil ailesine mensuptur) pek çok kadim özelliğiyle dikkat çeken Svanlar olmak üzere Dumézil'in Gürcü takipçisi Georges Charachidze kanıt olarak sundu. Hestia ve Zeus, Hint-Avrupa'nın alışılmış yüce egemen tanrılarını temsil ediyor, birincisi insanlara daha yakınken ikincisi daha uzak [benim ideoloji formülasyonumda sırasıyla 1.1b ve 1.1a olarak gösterilen alt kavramlar -bkz. s. 23-24). *Oset Kadınlarının Duası*'nda bir tarafta Tanrının Ruhu diğer tarafta Tanrının kendisi olarak görünürler ve ikisine de duanın başında birlikte seslenilir. İskit ilahları listesindeki Yer, Oset kadınlarının kadınlarca kurulan

topluluğun birliği ve sürekliliğinin koruyucusu olarak Oset duasında, ilk iki ilahtan hemen sonra yakardıkları İsa'nın annesi Meryem olarak yansır [alt kavram 1.2]; ondan düşmanlarını öldürmesini ve çocuklarını korumasını isterler. İskit listesinde bir sonraki tanrı, Apollon, Oset kadınlarının seslendiği bir sonraki figür olan Çiçek hastalığının ruhuyla eşleşir: Yunan dininde Apollon tıp ilahıdır, huzurlu bir ölüm sunar ya da salgın getirebilir; bu yönleriyle Oset ruhunda karşılığını bulur; o da saygı görür, katı tabularla çevrelenmiştir ve bir salgın ortaya çıktığında kurbanlarla yatıştırılır.

Georges Charachidze, Hint-Avrupa bölgesinin geri kalanında tıbbın Dumézil'in kavramlarından üçüncüsü olan verimliliğe ait göründüğünü, Kafkasya'da ise hastalığın hepsinin üstünde kutsal bir mülk olarak görüldüğünü, haliyle ilk kavrama, yani dini egemenliğe ait olduğunu iddia eder. Başka yerlerde bir figürün üçüncü kavramdan benim 1.3. alt kavram diye adlandırdığım, egemenlikteki verimlilik konumuna yükseltildiği örnekler olduğunu tartışmıştım. Burada doğal olarak Oset kadınları Çiçek ruhuna çocuklarına sağlık vermesi için yalvarıyor. Bir sonraki İskit ilahı, "Kutsal Afrodit", muhtemelen verimliliği [3] simgeliyor ve Osetlerdeki kadın duasının üçüncü bölümünde verimli bir hasat için seslenilen "Aziz Elias"ta kendini gösteriyor. İskit listesindeki son iki ilaha gelince, Herakles ve Ares, hiç şüphesiz, Hint-Avrupa mitolojisinde yaygın olarak görülen zeki bir savaş ilahıyla [2.1. alt kavram: Zeka yönünden egemenlik, savaş gücünde kendini gösterir] kaba, aptal bir savaş tanrısının [2.2. alt kavram: güç içindeki güç] kurduğu ikiliye karşılık geliyor. Oset duasında bunlar duanın ikinci bölümünde çağırılan iki figürle örtüşür: Kafkasya'da erkeksi, savaşçı etkinliğin hamisi olarak hürmet edilen "Aziz George" ve Tyhost adındaki, göz oyup ciğer sökecek kadar vahşi ve aşırı derecede şiddetli bir varlık olan "Kötü Ruh".[6]

Herodot Ares şerefine dini heykel ve mimari üretimi için bir şevk olduğunu söylediğinde, bununla karşılaştırılabilecek benzer bir şevkin Kuzeydoğu Afganistan'daki, dilsel olarak Hint-Avrupa

grubunun alt ailesi olan Hint-İran ailesine mensup ve M.S. XIX. yüzyılda benzer bir kadim tanrılar listesine sahip olan cengâver Nuristanlıların gaddar savaş tanrısı Giş için duyulduğunu anımsar: Nuristan köylerinde hep en ünlü tanrıları olan (ve köyde bir ikincisi bulunursa bundan övünç duydukları) Giş'e adanmış bir tapınak vardı. Aksine, İskitlerde bir mabedin bulunmaması, Türklerde ve Moğollarda tapınak bulunmamasıyla örtüşür, çünkü onlara göre Tanrıya her yerde ibadet edilmelidir.[7]

Herodot açıklamalarına İskitlerin hayvanları boğarak kurban ettiklerini söyleyerek devam eder. Bu besbelli kan akmasını önlemek içindir: Altay dilini konuşan pek çok kavimde benzer bir tabu vardır ve hayvanları (ve insanları) kan akmayacak bir şekilde öldürmeyi yeğlerler. Söz konusu Ares olunca ise, Herodot İskitlerin kesinlikle kan döktüklerini söyler. Her yıl değneklerle kocaman bir yığın yaparlar ve üstüne Ares'i simgelemesi için eski bir kılıç koyarlar. İskitler, kansız hayvan kurbanlarının yanı sıra, başka tanrılara yapılandan daha büyük bir tören yaparak, savaş esirlerinin boğazını keser ve kanlarını kılıca akıtır, esirlerin sağ kolunu da kesip atarlar. Corcella, kılıç kültünün başka erken Avrasya göçebeleri için nefret edilen bir şey olduğunu ve İran dil bölgesinde bedeni uzuvlarından ayırmanın en büyük aşağılama olduğunu yazar. Nuristan'da da savaş tanrısı için olağandışı büyüklükte hayvan kurbanlarının gerçekleştiğini ekleyebiliriz, orada da esirler savaş tanrısı şerefine infaz edilmeden önce ibadete götürülürdü.[8]

Tamamıyla savaş konularına geçecek olursak, Herodot İskitlerin düşmanlarının kafa derilerini yüzdüğünü ve kafataslarından kadeh yaptığını belirtir. Her yıl düşman öldürmüş savaşçılar özel bir kaptan şarap içerler, kimseyi öldürememiş olan diğerleriyse itibardan düşer ve kenarda otururlar. Oset halkbiliminde de kafa derisi yüzme ve sadece gerçekten düşman öldürdüyse savaşçının ağzına kendiliğinden gelen, birayla dolu sihirli kadeh hikâyeleri vardır.[9]

Herodot'a göre İskitlerin yere koydukları söğüt dallarıyla geleceği gören kâhinleri vardır. Ayrıca kadınlaşmış erkeklerden oluşan

ve sanatlarını Afrodit'ten aldıklarını söyleyen kâhinleri de vardır: Üç parçaya bölünmüş ıhlamur ağacı kabuklarını örüp sökerek kehanetlerini açıklarlar. Corcella bu yöntemlerin Osetlerce hâlâ kullanıldığını ve kadınlaşmış erkek kâhinlerin de travestilik ritüelleri gerçekleştiren Sibiryalı şamanlardan kalma olduğunu anlatır.[10]

Herodot ayrıca İskitlerin kanlarını şarap dolu bir kâseye akıtarak yemin ettiklerinden bahseder, sonra kanla şarabı karıştırıp içmeden önce kâseye kılıç, oklar, balta ve mızrak batırırlar. Kan kardeşliği anlaşmasında okların kullanıldığının kanıtlarını Cengiz Han'da da görürüz, Doğu Türkistan'da da (bugünkü Sincan Uygur Özerk Bölgesi). Orada, genelde Türkler ve Moğollar arasında, silahlar erkeklerin kendi ruhlarını temsil eder.[11]

İskitlerin hanedan cenazelerindeki gelenekleri de Herodot tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Bir hakan öldüğü zaman, yas tutanlar yüzlerini keser ve bedeni uzak bir noktaya götürürdü. Kölelerinden bazıları boğularak yanına gömülürdü. Bir yıl sonra 50 atın yanı sıra 50 köle daha boğulur ve ölü adamlarla hayvanlar mezar çevresine kazığa oturtulurdu. Bu noktada Herodot'un tanıklığı çeşitli İç Avrasya soylu cenazelerinin betimlemelerinde yankı bulur: Kendini kesme ve cenazenin gizli ve uzak bir yere nakledilmesi, Atilla ve Moğol fatihleri için de yapıldığı görülmüş standart uygulamalardır. Öbür dünyada hakana hizmet etsin diye insanların kurban edilmesine de tanıklıklar vardır: Cengiz Han'ın oğullarından biri babasına hediye olarak kırk cariye öldürmüştü.[12]

Sıradan İskitler, Herodot'a göre, ölümden sonra bedenlerini 40 gün katarlarda taşıtırlarken aileleri arkadaşlarını ziyaret eder ve cesedin önüne yemek konur. Cenazenin defninden sonra İskitler kendilerini bir çadırda kenevir dumanıyla yaptıkları buhar banyosunda temizlerler. Corcella'nın açıklamasına göre Hint-Avrupa dilleri konuşan pek çok kavmin inancında ruhun bedenden ayrılması için 40 gün gereklidir ve Altay dilleri konuşan şamanlar ölünün çadırını ölümden 40 gün sonra temizlerler. Sibirya'daki arkeolojik bulgular kadim kenevir (Cannabis Sativa) dumanını içine çekme

âdetine ışık tutmuştur ki bu Cannabis Indica'nın Ortaçağ İslam anlayışınca benimsenmesinden önce çok yaygın olan bir âdetti.[13]

Herodot daha ileride, Darius'un İskit ülkesini işgalini anlatırken, bize Yunanistan'ın kuzeyinde yaşayan Trakyalıların bir alt kolu olan Getaelerden bahseder. Ona göre bu Getaeler öldükten sonra Zalmoksis adı verilen bir tanrıya gittiklerini iddia ederler. Her beş yılda bir Zalmoksis'ten ne istediklerini söylemesi için bir elçi seçerler. Bu seçimi elçileri mızraklara doğru fırlatarak yaparlar. Ölürse bu hayra alamettir, ölmezse başka bir elçi seçilir. Getaeler şimşek ve gök gürültüsüne de tanrılarını korkutmak için göğe ok atarak karşılık verirler. Herodot'un yeniden anlattığı bir Yunan hikâyesinde bu Zalmoksis, bir yeraltı odasına sızıp orada üç yıl geçirdikten sonra tekrar karşılarına çıkarak, Trakyalıları ölümden sonra yaşam olduğuna inandırmış bir adamdı. Corcella fırtınalı havaları uzaklaştırmak için havaya ok atmanın çeşitli kavimlerde görülen bir pratik olduğunu ifade eder; bunu yine İç Avrasya'da bulabiliriz. Elçi gönderilmesi ve Zalmoksis'in yeraltına çekilmesi konusundaysa, 1946'da yazan Amerikalı Klasik çağ uzmanı Rhys Carpenter, Kuzey Japonya'daki Ainuların bir ayıyı, onun tanrılara daha çok av istemek için gönderilen bir elçi olduğunu söyledikten sonra öldürdüklerini iddia etmişti. Başka eski kaynaklara göre Zalmoksis "mağaraya benzer bir yerde" oruç tutardı ve ayı postuna sarınırdı. Başka Yunan yazarlar, Yeraltı dünyasına göndermeler yapılan bir ritüelden sonra insanların bir mağaradaki oyuğa daldıkları bir Trakya kültünden söz ederler.[14]

Darius'un işgali konusunda da, Herodot İskitlerin saldırıya stratejik bir geri çekilmeyle karşılık verdiklerini ve Darius'u kandırmak için de uğruna savaşacakları tek şey olan ata mezarlarını bulmaya çalışmasını öneren bir mesaj yolladıklarını anlatır. İskitler Darius'tan çalışıp uğruna savaşa hazırlanabilecekleri yegâne şey olan atalarının mezarlarını bulmasını istemişti. Burada da asillerin mezarlarının kutsallığı ve gizliliğini görüyoruz. Bunu takiben İskitler Darius'a bir kuş, bir fare, bir kurbağa ve beş ok gönderdi. İranlı

bir asil durumu bu hediyelerin şu mesajı iletmek üzere gönderildiğine yordu: "Kuş olup göklerde uçmadıkça ya da fare olup dünyanın içine girmedikçe veya kurbağa olup göllere sıçramadıkça, bu okların gazabından kurtulamayacak ve evinize dönemeyeceksiniz." Bu üçleme İç Avrasya'ya özgü görünüyor: Göğü [1], yerden aşağılara doğru uzanan kısmı [3] ve yeryüzündeki suyu [2] temsil ediyor. Araştırmacılar buna çok yakın bir hikâye kaydetmiştir. M.S. 1303'te bir Moğol prensi, Toktay, bir düşmanına çapa, ok ve bir avuç toprak yolladı; düşmanı da bunları şöyle yorumladı: "Toprağın altına saklanırsan, kazıp seni oradan çıkarırım. Göğe yükselirsen, seni vururum. Bir savaş meydanı seç".[15] Ancak günümüz bilimi başka bir yakın örneği göz ardı etmiştir. 1730'da eski bir savaş esiri olan Philipp Johann von Strahlenberg (1676-1747) Kuzeydoğu Avrasya'nın bir betimlemesini yayımladı. Orada XVIII. yüzyılda yok olan bir Kuzeybatı Sibirya kavmine, Arinlere değinmişt: Rus sömürgeciliğinin kendi topraklarına da yayıldığını görünce Arinler Ruslara savaşı ya da barışı seçmeleri için öneri olarak bir ok, kara bir tilki ve bir parça kızıl toprak göndermişlerdi.[16]

Son olarak, Herodot bazı İskitlerin kesinlikle Darius'la karşılaştıklarını ve savaşın eli kulağındayken iki ordu arasından bir tavşanın koşmaya başladığını ve bütün İskitlerin tavşanı kovaladığını söyler. İç Avrasya göçebeleri için tavşanın büyük dini önemi vardır, tıpkı insanlara ruhsal bir rehberlik rolünü üstlendiği Doğu Türkistan'da gördüğümüz gibi. Bu yüzden, Corcella'nın gözlemlediği gibi, Herodot'un hikâyesinin eski bir uyarlamasında tavşanın da pekâlâ simgesel bir değeri olabilirdi.[17]

Hunlar

Çincedeki adıyla Hiung-nu olarak bilinen İç Avrasya kavmi M.Ö. IV. yüzyıldan M.S. II. yüzyıla kadar askeri açıdan etkindi. Onlara dair kanıtlarımız Çin'in tarihi kaynaklarında ve XX. yüzyıl arkeolojik bulgularında mevcuttur. Hunların dinine dair çalışılan malzeme Roux tarafından incelendi ancak onlara göndermeleri

çeşitli konu başlıkları altındaki yazılarına dağılmış durumdadır ve burada bu atıfları ve onun kaynaklarını genel bir taslak oluşturmak için kullanmamız gerekiyor.

Çinli tarihçiler kehanet ve sağaltıcılıktaki Hun uzmanlarına atıfta bulunur ve bize Hunların "dokuz göğe kurban edilmiş dokuz göğün büyücülerinden" söz eder. Tarihçiler şamanlardan bahsediyor gibiler. Hastalıkları tedavi etmek için insan kurban etme yoluna başvurulduğunu öğreniyoruz: Roux Ortaçağ Moğollarının ölüme razı olarak bir hastayı ölümden kurtarabildiğine işaret eder. "Dokuz gök"e dayanarak, Çinli tarihçiler Hunlarda her göğün kendi ruhları olduğuna inanıldığını söylüyor. Yalın bir öğe olarak "gök" tanrının kendisiydi, Tengri'ydi: Sözcük hem Türklerce hem de Moğollarca benimsenmiş. Hunlar ayrıca kutsal bir dağa büyük saygı gösterir. Ancak krallığına bir hükümdar veren yaşamsal güç (yine Türklerce kullanılan bir sözcük olan *kut*) Gök-Tanrı'dan geliyordu. Başka bir çeşit güce de kemiklerde rastlanır: M.Ö. 202'de Hun hükümdarı düşman bir reisin kafatasından kadeh yapmıştı. Hun mezarlıklarında görüleceği üzere saç örgüleri de benzer bir öneme sahipti. Hun mitinde ışığa da yaşamsal bir güç yüklenir: Bir adam iki boynuzlu koca bir balık görür ve karısı da bu balığı kendisine olağanüstü ışıklar sunan ve hanedan kuracak bir oğlan doğuracağını haber veren bir adama dönüşmüş olarak görür. [18]

Bir alamet olarak hayvan motifine Çin kaynaklarının başka yerlerinde rastlanır: Hunlar için kuş hep talih işaretidir (Ginseng bitkisinin görülmesi de aynı etkiyi yaratır). Hun oklarına Kartal telekleri takılır. Hun çocukları büyüdüklerinde tilki ve yaban tavşanı avlamalarına hazırlık olsun diye kuşları, sansarları ve sıçanları öldürür. İskitler gibi Hunlar da at kurban eder. Ama bir kral öldüğünde hayvan olmayan adaklar da sunulabilir: Bütün bir ordu cenazeye pirinç ve şarap vermek için toplanır. Bir antlaşma yapıldığında beyaz bir at kurban edilir ve arkasından iki lider düşman bir reisin kafatasından yapılmış kadehte onun kanını karıştırır. Hunlarda ayrıca cenaze kurbanları ve kurban için özel "evler" de var-

dır. Çin yılının ilk, beşinci ve dokuzuncu aylarında (Şubat, Haziran ve Ekim aylarına karşılık gelir) özel kurbanları olur. Ayın beşinci günü verilen kurbanlar özellikle önemlidir. Bu "Gök'ün ruhuna" kurban verdikleri gündür.[19]

Çeşitli mitlerde hayvanlarla bir arada yer alan Hun figürü Çin kaynaklarında yeniden üretilmiştir. Bir mitte bataklığa atılmış Hun bir oğlan vardır: Bir dişi kurt tarafından kurtarılıp büyütülür ve ileride onunla birlikte olur, böylece koca bir kavmin, Türklerin atası olur (bu mite ileride değineceğiz). Başka bir mitte başka bir İç Avrasya kavmi, M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda Tanrı Dağları'nın kuzeydoğusunda (bugünkü Kuzeybatı Çin) yaşamış olan Wu-sun vardır. İlk hükümdarlarının babası küçücük bir toprak parçasını yönetirdi ve komşuları tarafından öldürülmüştü. Oğlu çölde bir bebek olarak hayatta kalmayı başardı ve bir kurt onu emzirdi. Hun hükümdarı, bu mucizeden etkilenerek çocuğu yetiştirdi. Benzer bir mitte Hun hükümdarının erkeklere verilemeyecek kadar güzel iki kızı vardır, bu güzellikleri dolayısıyla onları bir kuleye hapsederek Gök'e adar. Bir kızı, inini kulenin bodrumuna yapmış bir kurdu kocası olarak seçer ve yeni bir kavmin büyükannesi olur. Böyle efsanelerin hayvan kurbanlarında da görüldüğü ortaya çıkar: Hunlar atalarının şerefine toprağın koruyucusu olan tanrıya kurbanlar verir ve Göktürkler ataları olan asenanın doğum yaptığına inandıkları inde kurban keser.[20]

Çinli tarihçiler bir Hun hükümdarının bir şehirde ettiği kısa bir duayı korumuşlar. At sırtında, ellerini açarak başını öne eğmiş ve bağırmış: "Ey Gök! Onu bana teslim ettiğin için müteşekkirim!" Roux başka kaynaklarda duadan önce atından inmesinin betimlendiğine işaret eder.[21]

Çin kaynakları, ayrıca, başka İç Avrasya kavimleri gibi Hunların da yaşlıları hakir gördüğünü anlatır. Roux'un gözlemlediği gibi, bu durum yaygın olarak görülen yaşlıları öldürme pratiğiyle ilintilidir. Ancak hem arkeolojik hem de edebi bulgular gösteriyor ki Hun dönemi öncesi Sibirya gömülerinde ispatlanan, kocasının ölümünün

hemen ardından dulun da öldürülmesi geleneği Hunlar tarafından sürdürülmemiş. Buna karşın, Çin yazmalarında açıkça anlaşılır ki aynı bölgedeki halefleri gibi onlar da ölen baba veya ağabeylerin eşlerini oğullarına (ama bir ana-oğul evliliğinden kaçınarak) ya da hayattaki kardeşlerine verirlerdi. Ama yine tıpkı halefleri gibi, Hunlar da bir sürü köleyi, cariyeyi ve savaş esirini önemli birinin cenazesinde öldürürdü. Cenazenin yanına altın, gümüş ve kıyafet de gömerlerdi. Mezarın üstünde bir höyük yükselmezdi ve bozkır kavimlerinde sık sık görülen eski bir uygulama olan mezarın üstüne ağaç dikme Hunlarda görülmezdi.[22]

Hun dininin Roux'un çalışmalarında bulunmayan bazı öğeleri Alman şarkiyatçı Wolfram Eberhard tarafından 1942'de basılan bir Çin kaynakları özetinde sıralanır. Hunlar için sol taraf şeref tarafıdır (bu Türklerde ve Moğollarda normaldir, nedeni de kalbin sol tarafta olmasıdır). Güneşe ve aya büyük saygı duyarlar, bu saygı sadece ayın beşinci günü (daha önce gördüğümüz gibi) değil altıncı günü de gösterilirdi. Ayrıca işgalcilere kara büyü yapmak için yolların altına koyun ve sığır kemikleri koyan "büyücüler" hakkında da bilgi ediniriz.[23]

Son olarak, Çinli araştırmacı Kao Ch'ü-hsün'ün 1960'ta yayımladığı, Hunların kılıca tapması üzerine bir makaleye değinebiliriz. Öğrendiğimize göre, Hunlar kılıca bir tanrı olarak hürmet edilen ve savaş esirlerinin kurban edildiği özel tapınaklara sahipti. Ayrıca insan şeklinde metal heykelleri vardı; bunlar Avrupa Hunlarında "put"ların varlığına dair dolaylı bulgularda da yankı bulur.[24]

Tabgaçlar

Çin'in kuzey sınırlarında M.S. III. yüzyılda beliren ve Altay dili konuştukları açık olan Tabgaçların dinine dair çok az şey bilinir. Tabgaçlar, 386'dan 534'e kadar hükmetmiş olan Wei hanedanıyla Kuzey Çin'de bir imparatorluk kurdular. Roux Tabgaçların güz gündönümü akşamında aya, bahar gündönümü sabahında da güneşe taptığına işaret eder. Daha geniş bilgi Eberhard'ın 1949'da

Çinli tarih kaynaklarına dayanarak yazdığı Tabgaç İmparatorluğu hakkındaki çalışmasında bulunabilir. Tabgaçlar dördüncü ayın dördüncü günü, sunağa 49 ahşap figür koyarak göğe büyük bir kurban verirdi. Bu figürlere beyaz bir başlıkla ipek bir elbise giydirilir ve bir atkuyruğu takılırdı. Eberhard 49'un 7x7 olduğuna dikkat çeker ve bu figürleri Hun bölgelerindeki "gök tanrılarını" simgeleyen figürlere benzetir. Çinli kaynaklar bu Tabgaç kurbanına dair daha fazla bilgi verir: Adaklar beyaz bir buzağı, sarı bir at ve beyaz bir koyundan oluşurmuş. Kadın şamanlar davulların yanında ayakta dururmuş ve figürlerin üstüne şarap serpilirmiş. Başka bir şenlik de dördüncü aydakine göre tahminen onuncu ayda, yani tam bir yarım yıl sonra, onunla simetrik bir ilişki içinde kutlanırdı. Benzer bir şekilde, altıncı ayın sonunda bir dağın tepesinde, sıcak havayı çağırmak için kurbanlar kesilirdi. Eberhard Orta Asya Türklerinin on ikinci ayın sonunda, soğuk havayı çağırmak için benzer bir şenlik düzenlediklerini hatırlatıyor. Ayrıca yeni bir Tabgaç imparatoru başa geçtiğinde, göklere yedi erkeğin taşıdığı bir halı üstünde sunulduğunu gözlemlemiştir (bu âdet Altay dillerini konuşan başka topluluklarda da görülürdü). Tabgaçlar ölülerini basitçe, bir höyük oluşturmadan gömerler ve ölünün tüm mallarını yakarlardı. Roux oğullarından biri tahta geçtiğinde imparatoriçenin öldürüldüğünü vurguluyor. Bundan başka, Tabgaçların atalarına yaz ve kış gündönümleriyle ekinokslarda tapınağa dönüştürülmüş bir mağarada kurban kestiklerini belirtiyor.[25]

Roux ayrıca Tabgaç dininde hayvanların rolüne ilişkin daha fazla delil topladı. Bir mitlerine göre Tabgaçlar dağlar arasında göç eder ve ata benzeyen ama boğa sesi çıkaran doğaüstü bir hayvanın rehberliğinde hareket ederlerdi. Kurban törenlerinden birinde hakanları zırhını kuşanıp 20 atlı eşliğinde gün doğmadan atına biner, zirvesine çıkmadan önce özel bir höyüğün etrafında dönerdi. Yeniden atına binip höyük etrafını bir daha dolaşmadan önce kurbanını verirdi: Buna "göğü dolaşma" adı verilirdi.[26]

Avrupa Hunları

Tabgaçlar gibi Avrupa Hunlarının dinleriyle ilgili de çok az bilgiye sahibiz. Geç Roma İmparatorluğu'nun tarihçileri, M.S. IV. ve V. yüzyılda kendilerine saldıran Avrupa Hunlarına dair çok düşmanca kayıtlar tutmuşlardır ve az da olsa arkeolojik bulgular da bulunur. Burada Avrupa Hunlarıyla ilgili olarak Viyanalı bilgin Otto Mänchen-Helfen'in 1969'daki ölümünden sonra yayımlanan özenli araştırmasından faydalanabiliriz.

Mänchen-Helfen Avrupa Hunlarının, muhtemelen Ortaçağ Türkleri ve Moğollarıyla aynı sebepten, kıyafetlerini yıkamadıklarını yazar: Suyun ruhlarını aşağılamamak için. Hıristiyan tebaalarına zulmetmezlerdi ve zulmetmek için bir gerekçeleri de yoktu. Bir grup Hıristiyan yazar Avrupa Hunlarına din değiştirtmekte büyük başarı sağlandığını yazarken Mänchen-Helfen bunun sadece barbarlardan bahsederken Hıristiyanların kullandığı basmakalıp bir özür ifadesi olduğunu gösterir. Avrupa Hunları işgal sırasında Hıristiyan keşişlerini öldürmüş, rahibelere tecavüz etmiş ve kutsal kapları çaldıktan sonra kiliseleri ateşe vermişlerdi; eğer Hıristiyanların onların egemenliğinde hâlâ ibadet etmelerine ve perhiz yapmalarına izin verdilerse bu Hıristiyanlara önceden beri duydukları bir sempatiden değil olsa olsa aldırmadıklarındandı. Biliyoruz ki Avrupa Hunlarında kâhinlerle şamanlar vardı, hatta belki bunlar aynı kişilerdi. Avrupa Hunları çiftlik hayvanlarının kemiklerini inceleyerek kehanetlerde bulunurdu - Bu koyunların kürek kemiklerinin yakıldığı ve çıkan yanık izlerinin yorumlandığı eski bir İç Avrasya âdetidir.[27]

Avrupa Hunlarının büyük hükümdarı Atilla öldüğünde normal yas tutma geleneklerine bağlı kalarak saçlarının bir kısmını kestiler ve yüzlerinde derin yaralar açtılar. Mänchen-Helfen yas tutmak için yüzü kesmenin Doğu Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar görüldüğünü ve bunun saç kesmeyle birleştiği durumların Türklerde, Macarlarda ve Slavlarda bulunduğunu söyler. Romalı tarihçilere

göre Atilla'nın bedeni törenle bir ipek çadıra yatırıldı ve Avrupa Hunlarının en iyi atlıları bir geçit töreni hazırladı. Bir ağıt okundu ve sonra eğlenceler birbirini izledi. Geceleyin, ceset gizlice gömüldü. Mezarın yerini gizli tutabilmek için onu gömenler de öldürüldü. Mänchen-Helfen cenazelerdeki at yarışlarının Kafkasya Hunlarında, Türklerde ve pek çok başka kavimde görüldüğünü, ayrıca üzüntüyü neşeyle birleştirmenin de çok yaygın olduğunu gözlemler. İskitlerin asil mezarlarını gizli tutma âdetlerinin Moğollarda da görüldüğünü zaten belirtmiştik.[28]

Romalı tarihçiler ayrıca Avrupa Hunlarının (İskitler ve Hunlar gibi) kılıç suretindeki bir savaş tanrısına taptıklarını söylerler. Ancak Mänchen-Helfen bu âdetin (kılıcıyla yemin etme âdetinde de etkisi görülen) Frenkler ve Hintliler gibi çeşitli kavimlerde görüldüğüne dikkat çeker. Diğer Kuzey Avrasya göçebelerinde olduğu gibi, Avrupa Hunları da mezarlarına insan başlarını tasvir eden maskeler bıraktılar. Bu maskeler Yunan ve İranlı modellerin taklidiydi ve Avrupa Hunlarının kendi tanrılarına dair hiçbir şey barındırmıyordu. Bir Bizanslı tarihçi Kırım'da VI. yüzyılda yaşayan Avrupa Hunlarının altın ve elektrumdan (bir altın gümüş alaşımı) yapılma kutsal figürleri olduğunu söyler. Mänchen-Helfen'in dediği gibi, bundan şüphe duymak için hiçbir neden yoktur ve Atilla'nın haleflerinin de büyük ihtimalle insan şeklinde benzer putları vardı.[29]

Arkeologlar Orta Avrupa'dan Sibirya'ya kadar Avrupa Hunlarından kalma bronz kazanlar buldular. Bu kazanlar İç Avrasya'daki Avrupa Hunlarına ait olmayan kazanlar gibi, genelde nehir yakınlarında ya da gömülü olarak bulundular. Mänchen-Helfen göçebelerin böyle kazanları baharda dere kenarındaki ritüellerde kullandıkları ve yazlık çayırlarına giderken bunları su kenarına sakladıkları kuramıyla hemfikirdir.[30]

Roux, Avrupa Hunlarının dinine dair notlarında, Altayların klasik hayvan rehber motifine doğal olarak vurgu yapar. Bizanslı tarihçilerin bahsettiği bir Hun efsanesinde bu durum karşımıza çıkar: Kırım'ı işgalleri sırasında bir dişi geyik ya da inek onlara yol

göstermişti. Fetihçi orduların önünde giden hayvanlara dair çok benzer efsaneler Türkler ve Moğollarda da bulunur.[31]

Cücenler ve Avarlar

Avrupa Hunlarının ardından, Avrupa'nın bir sonraki barbar işgalcileri VI. yüzyıl ortalarında ortaya çıkıp X. yüzyılın ilk yarısına kadar Doğu Avrupa'da yaşayan Avarlardı. Daha önce belirttiğimiz gibi, Çinlilerle IV. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar çarpışmış olan ve bugünkü Kuzeybatı Çin'le Kuzey Kore'nin olduğu bölgeye hükmeden Cücenlerden gelip gelmedikleri (ya da bir şekilde onların tebası olup olmadıkları) belirsizdir. Önce Çinli tarihçilerin çalışmalarında ortaya çıktıkları şekliyle Cücenlere bakacağız, sonra Avarlara dair edebi ve arkeolojik bulgulara değineceğiz.

Cücenlerin kadın şamanları olduğu açıktır. Çin kaynaklarına bakılırsa hükümdarlarından biri en küçük kardeşinin göğe götürüldüğünü ve onu geri getirebilecek güce sahip olduğunu iddia eden bir kadın şamana tutulmuştu. Bir gölün kenarına bir çadır kuruldu ve kadın şaman Gök'ün ruhuna bir kurban adadı. Prens çadırın içinde belirdi ve gerçekten gökte yaşadığını açıkladı. Göğe hürmet etmenin yanı sıra, Cücenler fırtına sırasında göğe ok atarlardı. Bunlar dışında sadece cenaze törenleriyle ilgili bilgiye sahibiz. Ölülerini oturur şekilde gömerlerdi: Roux bunun aslında dünyada sık sık yeni bir gebeliği simgeleyen bir cenin duruşu olduğunu düşünür. Yas tutanlar mezarın etrafında 100 kere dönerken mezar açık bırakılırdı.[32]

Avarlara gelince, edebi kaynaklardan dinlerine dair yine çok az şey öğreniyoruz. Mänchen-Helfen'in kullandığı Hıristiyan yazarlar Avarların kılıçları üzerine yemin ettiklerini ve büyü yoluyla yanılsamalar üreterek düşmanlarını bertaraf ettiklerini söylerler. X. yüzyıl başında yaşamış olan İranlı coğrafyacı İbn Rusta şöyle aktarıyor: "Avarların merkezlerinin yanında kocaman bir kuru ağaçları vardır. Çarşambaları herkes onun etrafında toplanır ve ağaca adaklar sunmadan önce onun önünde secdeye varırlar."[33] İbn Rusta

ayrıca, özetle Avarların bir kafatasına taptıklarına kısaca değinir. Avar cenazelerine dair daha açık sözlüdür. Ölünün cesedi üç gün boyunca umuma açık bir yerde sergilenir ve yerliler silah kuşanıp ona saldırılar, mızraklarını ona doğrultarak onun etrafını turlarlardı. İbn Rusta'nın açıkladığı üzere burada amaç ruhu bedene geri getirmekti.[34]

Avarlarla ilgili arkeolojik bulgular 1990 yılında Macar tarihçi Samuel Szádecky-Kardoss tarafından kısaca gözden geçirildi. Bir Avar savaşçısı öldüğünde askeri statüsünü gösteren bir şekilde, yanına bir ya da daha çok ok konularak gömülürdü. Kadın mezarlarına -şüphesiz doğurganlığın simgesi olarak- yumurta konulurdu. Avarların kemik bir çömleği ünlü İç Avrasya dünya-dağını betimler, içindeki sütun da dünyanın merkezinde dikiliyormuş gibidir; tepesine dokuz koluyla göğe eren hayat ağacı kazınmıştır.[35]

Hazarlar

İlk olarak VII. yüzyılda siyasal bir grup olarak ortaya çıkan ve bir kavim olarak XI. yüzyıla kadar varlıklarını sürdüren Hazarların can damarı Volga deltası ve Kuzey Kafkasya bozkırlarıydı. Onların yerel dinine dair bilgi Hıristiyan ve Müslüman yazarlarca sağlanmıştır. Özellikle ilgi çeken, yeni bir hükümdar başa geçtiğinde gerçekleştirdikleri garip törendir. Yeni hükümdarın boğazı öldüresiye sıkılır (ki bilincini yitirsin) ve bu halde söylediği sözlerin hükümdarlık süresini tayin ettiğine yorulur. Roux'un dediğine göre bu ritüel erken Türklerde de görülür. Evli bir erkek öldüğünde, karısının yakıldığı söylenir. Bir erkek bekâr öldüğündeyse ölümden sonra kendisine bir eş verilirdi. (Marco Polo benzer bir geleneği kendi zamanındaki İç Avrasya için anlatır ve ileride göreceğimiz gibi bu gelenek Macaristan'da günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.) Bir Hazar hakanı yönü mozolesinin üzerinden akacak şekilde değiştirilmiş bir derenin yanına gömülürdü. Bu mozole, her odasında bir lahit olan 20 odalı bir ev şeklindeydi. Hakanın cesedinin hangi odada olduğunu kimse bilemesin diye hakanı gömen adamların

kafası törenden hemen sonra uçurulurdu. Bir Hazar yöneticisi öldüğünde 300 Bizanslı tutsak idam edilirdi.[36]

Hazar devleti yönetimindeki din hakkında daha fazla bilgiyi X. yüzyılda derlendiği belli olan ve Movsês Kağankatouaçi adlı bir Ermeni'ye atfedilen bir *Tarih*'te buluruz. Bu kaynağa göre, 681'de Hazarların Kuzey Kafkasyalı Hun vasalları vardı. Bu "Avrupa Hunları" ağaçlara tapardı ve yıldırım çarpan insanlarla nesneleri bir tanrıya kurban edilmiş olarak değerlendirirlerdi. Cenazelerde davullara vurur, cesetlere ıslık çalar, yanaklarını ve uzuvlarını parçalar, güreşlerde ve at yarışlarında yarışmanın yanı sıra çıplak olarak mezar başındaki kılıçlı dövüşlere katılırlardı. "Tengri" adı verilen yüce tanrıya atlar sunarlardı. "Avrupa Hunları" ayrıca ateşe, suya, "yol tanrılarına", aya ve "olağanüstü saydıkları her yaratığa" kurbanlar verirlerdi. Bunlara ek olarak, özellikle adanmış meşe ağaçlarına atlar kurban ederlerdi; kanını ağaca akıtır, kafalarıyla derilerini dalların üstüne atarlardı. Anlatıldığına göre "Avrupa Hunları"nın "cadılık" için zarlar kullanan rahipleri, büyücüleri ve önemli mabetler olan asil mezarları vardı.[37]

Bulgarlar

Bulgarlar birkaç kavmin, özellikle, özellikle Türklerin ve varlıklarını Karadeniz'in kuzeyinde sürdürmeyi başarabilmiş Avrupa Hunlarının bir karışımı gibi görünmektedir. Oradan 680'de Balkanlara göç ettiler. Bulgaristan'ın kurucuları olarak yerel Slavlarla karıştılar ve Slavlaştılar. Burada bizi ilgilendiren tabii ki Slavlaşma öncesi Bulgarlardır. Onların dini de Roux'un incelediği Hıristiyan ve Müslüman kaynaklarda kısaca görünür. Öğrendiğimiz kadarıyla Bulgarlar kehanete büyük önem verirlerdi ve hastalıkları özel dualar ve bağlarla tedavi ederler, ayrıca eski Kuzeydoğu Asya ve (bugünkü) Orta Asya'yla Türkiye'nin güneyinde görülen özel bir "şifalı taş" kullanırlardı. Altay dillerini konuşan başka kavimler gibi onlar da güneşe tapardı. Bulgarlar köpek ulumasını hayra yorar, bunun yıl boyunca bereketi müjdelediğine inanırlardı. Bazı

Ortaçağ Türklerinin ve Macarların yaptığı gibi (Moğollar bu amaçla at kullanırdı) ortadan ikiye kesilen bir köpeğin kurban edilmesi eşliğinde kutsal yeminler ederlerdi. Bulgar erkekleri öpüp "Yegâne yaratıcımızdır," diyerek dua ettikleri bir fallus takarlardı. Başka İç Avrasya kavimleri gibi Bulgarlar da düşman liderlerinin kafatasından kadeh yaparlar ve daha alt rütbedekilerin kafataslarını saklarlardı. Anlatıldığı kadarıyla özellikle bilgili ve kıvrak zekâlı birini buldular mı onu bir ruha hizmet etsin diye kurban ederler, bedeni toz olup bitene kadar onu bir ağaca asarlardı. Ayrıca Tuna Bulgarlarının, önemli şahısları defnederken, bazı insanları yakıp bazılarını da (karılarını ve kölelerini) açlıktan ölsünler diye mezara gönderdikleri kaydedilmiştir.[38]

Hitaylar

Diğerlerine kıyasla, Çin'e 907'den 1125'e kadar hükmeden bir Moğol ya da Tunguz kavmi olan Hitayların diniyle ilgili pek çok malzememiz var. Ana kaynak, *Liao Tarihi* (Hitay'ların hüküm süren hanedanının adıyla) 1343'e kadar bitirilemedi ama bu metin X. yüzyıla kadar uzanan kayıtlara dayanır ve başka hanedan tarihlerindeki metinlerden beslenmiştir. Bu kaynak, yorumlar eklenerek, Parisli araştırmacı Rolf Stein (1940'ta) ve Alman Sinolog Karl Wittfogel ile Çinli meslektaşı Feng Chia-Sheng (1949'da) tarafından tercüme edilmiştir.

Hitaylarda yılın ilk günü özel bir tören gerçekleştiren şamanlar vardı. On iki usta şaman oklar taşırken çanlar çalar, şarkı söyler ve cinleri korkutmak için bağırırlardı. Bir de Hitay imparatoru tarafından On iki yılda bir gerçekleştirilen "yeniden doğum" törenine katılan bir şaman-başı vardı. Bu yüzden şaman-başı ve arkadaşları "Gök'e, Yer'e ve Savaş tanrısına" tapmakla görevli resmi bir ruhban sınıfı kurmuştu. Kadın şamanlar da vardı. Kehanetler beyaz bir koyunun kürek kemiği ısıtılarak bulunurdu: Eğer kemik kırılırsa Hitaylar savaşa girecek demek oluyordu. Yağmur yağdırmak için çeşitli ayinler yapılırdı, özellikle de söğütlere ok atma biçiminde.

Muhtemelen burada eril bir simge olarak kullanılan oklar Hitay kozmolojisini yansıtıyordu; bu kozmolojide eril göğü, geri bir sığırın çektiği bir araba üzerinde oturan yaşlı bir kadın kılığındaki bir tanrıça olarak temsil edilen yeryüzü tamamlamaktaydı. Hitayların atası olan bu kadın kocasıyla iki nehrin birleştiği yerde, Mu-yeh adındaki kutsal bir dağın eteklerinde (Çin Halk Cumhuriyeti'nin İç Moğolistan bölgesinin doğusunda) tanışmıştı. Kocası oraya beyaz atına binerek gelmişti.[39]

Diğerlerinin yanı sıra bu hayvanlar Hitay dininde çok önemlidir. Yılın ilk balığıyla ilk kazının avlanmasını özel şenlikler takip eder: Şenliklerin iyi ya da kötü geçmesi sonraki on iki ayın talihini tayin ederdi. Avlar diğer cinslerin sesini taklit etmede usta uzmanlarca (genelde aşağıda değineceğimiz Curçen kavminden beslenirdi) yakalanırdı: Bu yüzden "hayvan-adamlar", "geyik-adamlar", "domuz-adamlar"... gibi ifadeler duyarız. Avcılar genelde hayvanın ruhuna kurban keser ve ava çıkmadan önce kafasıyla derisini takınırlardı: Stein bunun sadece hayvanı aldatmak için değil, daha çok o hayvan türünün topluluğuna girmek için yapıldığını söyler. Başka bir törende Hitaylar ahşap bir tavşana ok atarlardı. Senelik hayvan kurbanları göğe ve yere, atalara, dağlara ve derelere, "rüzgâr beyine", "Kutsal Hanıma", "geyiklerin ruhuna" ve "beyaz atın ruhuna" kesilirdi. Kış gündönümünde her Hitay erkeği beyaz bir at, beyaz bir koyun ve beyaz bir kaz kesip kanlarını şarapla karıştırırdı. İmparator, tüm Hitay ölülerinin ruhlarına göz kulak olduğuna inanılan Kara Dağ'a (Jehol'deki Tsaghan Khoton'a yakın) kurbanlar keserdi. Kâğıttan on bin sıra insan ve at dağa adak olarak yakılırdı. Sekizinci ayın, sekizinci günü Hitaylar çadırlarından yedi adım uzakta beyaz köpekler keser ve burunları toprağın dışında kalacak şekilde gömülürler, yedi gün sonra çadırlar onların tam üstüne kurulurdu. (Bir Hitay tabusunun "köpek' sözcüğünün kullanılmasını yasakladığı biliniyor.)[40]

Hayvanların çifter çifter kurban edilmesi özellikle dikkat çekicidir. Hitaylar (Homer'in Truvalıları gibi) Gök'e beyaz, Yer'e

de siyah bir koyun kurban ederdi. Ayrıca, daha sık olarak, gri bir öküz ve beyaz bir at (bir çift olan ilk ataların anısına) keserlerdi. Stein'in gözlemlediği gibi, simgesel düzeyde insan ve hayvan birbirinin yerini alır: Bir Hitay efsanesine göre bir zamanlar kafatası şeklinde, bir çadırda yaşayan ve dışarı çıkıp çifte kurbanı görmek için insan kılığına giren bir reis vardı. (Açıkça bu kafatası az önce bahsi geçen köpeklerin burunlarına karşılık gelmektedir.) Benzer bir şekilde, bir yabandomuzunun kafasıyla derisini giyen ve sadece özel zamanlarda çadırından çıkan ikinci bir reis efsanesi vardı. Biri merakla çadırı gözetlediğinde bu iki reis de temelli ortadan kaybolurdu. Sonra yirmi koyun besleyen ve her gün on dokuzunu yiyen üçüncü bir reis vardı; koyunlar bir sonraki gün mucizevi şekilde geri gelmiş olurdu. Bu reisler üçlemesinin bir Hint-Avrupa üçlemesi gibi durduğunu gözlemleyebiliriz: Birincisi egemenlikle beraber dini simgeler gibidir [1], yabandomuzu şeklindeki ikincisi ise savaşçı-avcının gücünü simgeler gibi görünür [2] ve üçüncüsü açıkça verimliliği temsil eder [3]. Ancak bizim amaçlarımız için daha önemli olan bir ata olarak hayvanın rolüdür: Bu, rüyasında koynuna siyah bir tavşanın sıçradığını gören bir Hitay imparatoriçesinin anlatıldığı efsanede görülür -sonuç olarak imparatoriçe müstakbel imparatora gebe kalmıştır.[41]

Hitay soylularından biri öldüğünde de arkasından kurbanlar verilirdi; yeniay ve dolunayda yiyecek yakılırdı. Ceset dağlarda bir ağaç üstünde sergilenirdi. Üç yıl sonra kemikler toplanır ve yakılırdı. Sonra yas tutanlar ölünün şerefine toprağa şarap dökerken ölüye şöyle seslenirlerdi:

> Kış aylarında güneşe yüzünü dönüp ye
> Yaz aylarında soğuğa yüzünü dönüp ye
> Ava gidersem
> Bir sürü geyikle yabandomuzu yakalamamı sağla.

Stein'in açıklamasına göre bu, ölülerin kışın hayvanlar ya da kuşlar etini yiyebilsin diye güneşe maruz kaldığı, kemiklerin de ya-

zın soğuk mezarda yaşadığı fikriyle ilgilidir. Avlanan hayvanların etiyle derisini alabilmek için önce insanın kendi et ve derisinden vermesi gerekir.[42]

Çin'deki Hitay hâkimiyetinin başlarında imparator cenazelerinde insanlar kurban edilirdi. İmparatorun kendisi tahta geçiş töreninde bir ritüelden geçmek zorundadır ve bu Hazarlardaki hükümdarın göstermelik kurban edilişine karşılık gelir: Yeni Hitay hükümdarının atını dörtnala sürüp attan düşmesi ve keçe bir kilimle örtülmesi şarttı. Ayrıca birkaç çocuğu örten bir kara ayı postuna yaslanması gerekiyordu: Bu, açıkça hükümdarın yedi adamı örten keçe battaniyenin üstünde durduğu eski Tabgaç tahta geçme töreninin bir yansımasıdır. Tahta çıkma töreninin öncesinde bir "yeniden doğum" töreni olurdu; bu tören önünde sadak ve oklar taşıyan bir yaşlı adamın beklediği, özel olarak dikilmiş bir binada imparatorca gerçekleştirilirdi. İmparator ters dönmüş bir V şeklindeki üç kalasın altından geçtikten sonra yaşlı adam sadağa vurur ve "Bir oğlan doğdu!" diye bağırırdı. Bu noktada imparatorun başı, şamanbaşı tarafından sarılırdı. Stein eski Çin'de bir erkek çocuğunun dünyaya gelişini temsil etmek için ok kullanımının yaygın bir simge olduğuna dikkat çeker. Buna "şeytan okları" adı verilen okların Hitaylarca suçlulara ve savaş esirlerine atıldığını ve isyankârlarla düşmanlara karşı kullanılan bu büyü tekniğiyle casusların tespit edildiğini ekleyebiliriz. Oklar (yaylar, eyerler, atlar ve cübbelerle) kan kardeşi olmaya karar veren erkeklerin törensel mübadelelerinde de karşımıza çıkar.[43]

Hitay dininin başka çeşitli öğeleri de özel ilgi gerektirir. Hitayların çadırları her zaman doğuya bakardı ve sol tarafı onurlandırırlardı. Güneşe özellikle hürmet gösterirler ama ayı önemsemezlerdi. Bir Çinli gözlemciye göre Hitaylar "bazı ruhları diğerlerine yeğlerlerdi." Çoğu zaman kız kaçırarak evlenirlerdi-tabii gelinle danışıklı olarak. Başka bir Çinli yazar, görgü tanıklığı yapan iki dağ arasında yüksek çam ağaçları, güzel bitkiler, ender görülen kuşlar ve yabani otlar içinde bir mezar yerinden bahseder ve Hitay imparatorunun

kurban vermek için oradaki bir binaya nasıl girdiğini anlatır. "Çeşitli kabile reislerinden sadece kurban kesecek alet edevatı olanlar içeri girebilirdi; içeri girdiklerinde kapı kilitlenirdi. Ertesi gün kapı şu ifadeyle açılırdı: 'Kadehlerin uçurulması' töreni bitmiştir. Bu törenle ilgili soru sorduğumuzda herkes gizemli bir hal aldı ve cevap vermeyi reddetti."[44]

Hitayların yılın ilk yedi gününe hayvan adları verdiklerini de eklemek gerekir: horoz, köpek, domuz, koyun, öküz, at ve adam. Burada öküz-at ikilisinin (Hitay astrolojisindeki en öne çıkan çift olarak özellikle adlandırılmıştır) beşinci ve altıncı günleri işgal eden önemli konumuna dikkat etmeliyiz.[45]

Erken İç Avrasya Dinlerinin Mantığı

Bu bölümde ele alınan malzeme İç Avrasya'nın giriş bölümünde kaydettiğimiz coğrafyasının ve tarih öncesinin çeşitli özelliklerini yansıtır. Bölgede yaygın olarak görülen aşırı sıcaklık farkına karşılık gelen yaz ve kış arasındaki karşıtlığa güçlü bir vurgu vardır. Tarih öncesi zamanlarda da bulunduğu sanılan, öne çıkan av ritüelleri vardır. Tarih öncesindeki erkek geyik figürlerinin insan özellikleri taşıması gibi, insan avcılara dair tarihi kaynaklarda kendilerini hayvanlara dönüştürdükleri görülür. Eski kaya resimlerindeki süzülen kartal, Hunların oklara kartal teleği takma pratiklerine yansır. Tarih öncesindeki kabile reisinin Tuva Dağları'ndaki mezarında olduğu gibi, kralları başka insanlar ve atlarla birlikte gömülmüş buluruz.

Bu açık benzerliklere rağmen, yöntem kuralları önce eldeki kavimlerin dinlerinin içsel mantığına odaklanmamızı gerektiriyor. Bu bölümde bunun yapılabilmesi için yeterli ayrıntıda anlatılmış sadece üç kavimle karşılaştık: İskitler, Hunlar ve Hitaylar. Bu yüzden karşılaştırmalara geçmeden önce bu üç kavmi kısaca yeniden inceleyelim.

İskit dininin kısmen Hint-Avrupalı kısmen de İç Avrasyalı olduğunu gördük. Yaradılış efsaneleri bize Hint-Avrupa'nın klasik dini

egemenlik, savaş gücü ve bereket üçlemesini verir ve bu üçlemeyle tanrılarının listesinde de karşılaşırız. Ancak, İskit dininin başka özellikleri Altaylıdır: Kurbanların kanının akıtılmasının kaçınmak, kafa derisini yüzmek, kadınlaşmış erkek kâhinlerin görevlendirilmesi, "kan kardeşliği" anlaşmalarında okların kullanılması ve soylu mezarlarının gizlenmesi. Ayrıca gök [1], yeryüzündeki su [2] ve dünyanın yüzeyinden aşağı uzanan alan [3] üçlemesi de Altaylı ya da İç Avrasya'ya özgüdür.

Cenazelerin ardından İskitlerin kendilerini kenevir dumanında arındırması hakkında çok şey yazılmıştır. Çoğu kez arınma işlemine girenlerin şaman olduğu iddia edilir (Herodot onlardan "İskitler" diye bahsetse de) ve transa geçtikleri söylenir. Ancak, Herodot bu şekilde bir buhar banyosunun İskitlerce hiç kullanılmayan su banyosunun yerine geçtiğini açıkça ifade eder. Bu başka İç Avrasya bulgularıyla da bağdaşır: Su kişisel temizlik için kullanılmamalıdır çünkü bu suyun ruhuna saygısızlık olur Bu yüzden kişi de kendini ateş ve dumanla temizlemelidir.[46]

Hunlara gelince, onların dini daha Altaylıdır. Yaşamsal gücün kaynağı olan Gök'e tapma bu dinde baskındır. İnsan ve hayvan arasındaki cinsel birleşme teması Hunların yaradılış mitlerinde önemlidir ve atalar için hayvan kurban edilmesinde etkisini gösterir. Ayrıca hükümdarların cenazelerinde onlara öbür dünyada köleler vermek için insan kurban edilmesi de dikkate değerdir. Dolayısıyla, içsel mantık ilk atalardan bugüne ve sonrasına yaşamın sürekliliğini sağlamaktır denebilir.

Hitay dini de iç mantığı itibarıyla oldukça Altaylıdır. Beyaz bir atla temsil edilen Gök yine baskındır ve gri bir öküz olarak temsil edilen Yer'le tamamlanır. Yine, yaradılış mitleri hayvan kurban ritüellerine yansır. Ancak Hitay dininde avlanma mantığına daha fazla vurgu vardır: Canlıyken, insanlar hayvanları yakalayabilmek için onları taklit ederler; ölüyken, insanların deri ve etlerini hayvanların yemelerini sağlarlar ki hayattaki insanlar onların derisiyle etinden faydalanabilsin.

İskitlerde ayırdına varılan içsel mantığın dışında, Hun ve Hitay dinlerinde de ancak bugüne kadar incelenmiş dinlerle karşılaştırarak bulunabilecek bir mantık vardır. Bunu en iyi kadeh motifine baktığımızda anlarız. Daha önce gördüğümüz gibi, bu motif Hint-Avrupa bölgesinde 1. Kavramı, dini egemenliği simgeler: İskitler onu tanrılar şerefine yere şarap dökmek için kullanırlar. Ayrıca bilgelik ve mantığı simgeler ki bunlar da 1. Kavramın parçalarıdır. Kafa derisi yüzme Altay'a özgüdür ve tabii mağlup edilmiş bir reisin kafatasını kadehe çevirip ritüellerde onu kullanma geleneği de. Ancak bu ikinci gelenek Hint-Avrupa ideolojisindeki insan bedeni üçlemesi bakışını da yansıtıyor olabilir: Bilgiyi temsil eden baş aynı zamanda 1. Kavramı simgeler; bedenin üst kısmı ve kollar doğal olarak savaş gücünü, 2. Kavramı simgeler ve bedenin altı kısmı da sindirim ve üreme organlarıyla 3. Kavramı yani verimliliği simgeler. Bu yüzden İssedon'ların kafatasına kurbanlar vermesi, İskitlerin kafataslarından kadehler yapması ve Osetlerin birinin dudaklarına kendiliğinden yükselen sihirli bir kadehten bahsetmesi şaşırtıcı değildir. Hun hakanlarının bir anlaşmayı hayata geçirmek için kafatasından yapılmış bir kadeh kullanmaları mümkündür; Avarların tapılacak bir nesne olarak kafatası bulundurması şaşırtıcı değildir ve Bulgarlar ölü düşmanların kafataslarını saklarlar. Hitaylarda kurban edilen köpeklerin çadırlarla kapatılan burunları, efsanelerinde çadırda gizlenen bir kafatası biçimini almış olan ve Hint-Avrupa üçlemesinde 1. Kavramı temsil eden ilk reislerine denk gelir.

Hunların hürmet gösterdiği dokuz göğe gelince, bunlar açıkça gök sayısının görünür gezegen (güneşi ve ayı da katarak) sayısına karşılık geldiğine ilişkin yaygın inancı yansıtır -bu sayı bazen 7 (Türklerde olduğu gibi), bazen de 9 olur (Moğollarda olduğu gibi).[47] Hunlarda ayın beşinci gününe verilen önem (ve bir ölçüde altıncı gününe de) Hitaylardakiyle paraleldir. Daha önce gördüğümüz gibi onlarda da yılın beşinci ve altıncı günleri özellikle öne çıkan öküz-at ikilisinin adıyla anılır (ve yedinci güne de insan adı

verilir). Hunlar için beşinci gün "göğün ruhu"na kurban verme günüdür. Buna karşın, Tabgaçlar göğe ayın dördüncü günü kurban verir ve törenlerinde 7 sayısını ya da onun karesini tercih ederler (bu kabile proto-Türk olarak görülür).

Ancak en çarpıcı olanı, insanlarla hayvanlar arasındaki dönüşümlerdir. Hunlarda iki boynuzlu büyük bir balık insana dönüşür ve kurtlar, insanlarla cinsel ilişkiye girerek, insanlar dünyaya getirirler. Avrupa Hunları bir dişi geyik ya da inek tarafından ve Tabgaçlar da at gibi görünen ama boğa gibi ses çıkaran doğaüstü bir hayvan tarafından yönlendirilir. Hitaylarda insanlar hayvan seslerini taklit ederek ve onların postlarıyla kafalarını giyerek "geyik-adam", ya da "domuz-adam"a dönüşürler, ayrıca hayvanlar ve insanlar karşılıklı tüketim sonucu birbirlerine dönüşürler. Bu "hayvana dönüşme" motifi Fransız post-yapısalcı filozof Gilles Deleuze tarafından, psikiyatrist Félix Guattari'nin işbirliğiyle incelendi: Bu "hayvan-oluş" durumu az önce karşılaştığımız boynuzlu balık ya da öküz at gibi anormal hayvanları içerir ve bunlar insanları maceradan maceraya sürükleyebilmek için sıradan hayvanlardan ayrılmak durumundadır. Ayrıca "hayvan-oluş"un sadece avlanmak için değil savaş için de gerekli olduğunu vurgularlar: Savaşçılar savaş meydanındaki hız ve şiddet ihtiyacından dolayı hayvanlara dönüşürler.[48]

II. Bölüm: Türkler

Bu bölüm çok geniş bir malzeme aralığını araştırıyor. M.Ö. VI. yüzyıldan günümüze Türki dinler üzerine araştırmaların bulguları ele alınıyor. Haliyle incelemeye daha önce değinildiği üzere Göktürklerle başlayacağız. Sonra, İç Avrasya'daki halefleri olan ve tıpkı Göktürkler gibi Çin kayıtlarında yazıtlar ve izler bırakan Uygurlarla Kırgızları inceleyeceğiz. Onların ardından İç Avrasya'ya gelen XVIII. yüzyıl Avrupalı gezginlerinin bulgularına geçmeden Ortaçağın Türki edebiyatıyla Hıristiyan ve Müslüman kaynaklara bakacağız. Türk şiirinin XIX. yüzyıl derlemeleri bizim için özel bir anlam taşıyacak. Son olarak XX. yüzyıl antropologlarıyla sözlü destan araştırmacılarının çalışmalarını inceleyeceğiz.

Göktürk İmparatorluğu (552-744)

552'de Moğolistan'daki Cücenlerin yerini alan Göktürk İmparatorluğu, batıda Aral Gölü'ne kadar uzandı. Kısmen Göktürk hükümdarlarından kalan az sayıda yazıttan, esasen de Çinli ve Bizanslı tarihçilerden onlara dair pek çok bilgi ediniriz. Göktürk dinine dair esas çağdaş yazar yine Roux'tur ve onun söz konusu malzeme üzerine çalışmalarının izinden gideceğiz; bu arada Amerikan asıllı şarkiyatçı Denis Sinor'la Çinli biliminsanı Tang Chi'nin katkılarını da kaydedeceğiz.

Görünüşe göre Göktürklerde şamanlar vardır. Bizans kaynakları Göktürklerde geleceği gören rahipler olduğunu ve bir Bizanslı elçi bir Göktürk hükümdarını ziyarete geldiğinde bu rahiplerin araya girdiğini söyler. Bu elçiyle onun hizmetlilerini arındırmak ama-

cıyla iki ateşin arasından yürütmüşler. Sonra rahipler "belli sözler söylediler, birkaç müzik aletini sesi eşliğinde tütsüler yaktılar ve sonra bir çeşit coşkunluk haline girip, elçinin başına gelebilecek talihsizlikleri uzaklaştırmak amacıyla olduğunu söyleyerek onu bir ateş etrafında yürüttüler."[1]

Bizans kaynakları ayrıca Göktürklerde bağlarının ve çayırlarının bolluğuyla ve salgınlarla, depremlere bağışıklığıyla bilinen bir kutsal dağ olduğunu anlatır. Bu dağ yasa gereği en güçlü Göktürk hükümdarına verilirdi. Bir Göktürk yazıtı kavme (Ötüken adındaki) belli bir dağda yerleşmesini öğütler; kavim bu dağda kalırsa sonsuza dek var olacak ve başka kavimlere hükmedecektir. Ama başka yerlere giderse yok olacaktır. Bizans kaynaklarının daha öte bilgilendirmelerine bakılırsa Göktürkler en büyük saygıyı ateşe gösterirler; ayrıca hava, su ve toprağı da sayarlar ama gökle yeri yaratan dışında hiç kimseye "tanrı" demez ve tapmazlar: Ona atlar, öküzler ve koyunlar kurban ederler.[2]

Çin kaynaklarıyla Göktürk yazıtlarının gösterdiği gibi Göktürk hükümdarları yüzlerini hep doğuya döndüler. Bu hükümdarlara "kutsal" (ya da "semavi", *tengri*) denirdi ve "gökçe" ya da "göğün yarattığı" olarak belirtilirdi. Ayrıca imparatorluklarını onlara göğün verdiğine inanılırdı. Bu "gök-tanrı" "Göktürklerin tengrisi" olarak adlandırılırdı. "Yüksekte" ve "maviydi" ve insanlara güç verirdi. Tengri yasal hükümdara itaatsizliği ölümle cezalandırırdı. Ancak yazıtlar hem Gök'ün parçası olan, hem de ondan bağımsız bir "zaman tanrısı" (öd tengri) olduğunu gösterir. Ayrıca esas yaratıcının göğü yaptığını gösterir: "Yukarıdaki mavi gök ve aşağıdaki kızıl-kahve toprak yaratıldığı zaman, ikisinin arasında insanoğlu yaratıldı."[3]

Tengri'nin yanı sıra Göktürk yazıtları Umay adında hayırsever bir tanrıçaya değinir. Umay muhtemelen Moğollardan alınmıştır çünkü *umai* Moğolca'da "plasenta" ya da "rahim" için genelde kullanılan terimdir. Umay'a Altay bölgesindeki Türki kavimlerde ve

Tunguzlarda hâlâ hürmet edilir; doğmamış ve küçük çocukların ruhlarını koruduğuna inanılır.[4]

Yazıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla Göktürklerde kutsal nehirler vardır ve Çin kaynakları onların Tengri'ye kurban verilmek için Çin takvimine göre 5. Ayın 18. Gününde bunlardan birinin kıyısında toplandıklarını söyler (Roux bunun mayıs sonuyla haziran ortası arasında bir tarihe tekabül ettiğini ve açıkça yazın gelişini işaretleyen bir kurban olduğunu yazar). Yazıtlar "Göktürklerin Tengrisi"nin "Göktürklerin kutsal toprağı ve suyuyla" uyum içinde hareket ettiğini ortaya koyar. Ayrıca Ötüken adındaki dağın kutsallığının bir ormanı olmasından geldiğine işaret edilir. Daha önce gördüğümüz gibi gibi bu dağda oturmak başarı getirir: Yazıtlar sık sık "iyi şanstan" (*kut*, talih) söz eder. Bu Tengri tarafından verilir ve insanoğlunun önemli bir parçasını oluşturur ama kut'un ayrıca birinin hayatında "onay bulması" da gerekir. Öte yandan, Çinli tarihçiler Göktürklerde tamamen çorak başka bir kutsal dağa işaret ederler: Buna "toprağın tanrısı" adı verilir. Yazıtlar Göktürklerin çoğu zaman "sonsuz" dedikleri taştan etkilendiğini gösterir. Rakam-simgelerle ifade edilen kozmik fikirleri Çinlilerin tören kayıtlarında yer alır: Yeni hükümdar dokuz kat keçe battaniyeye sarılır ve ölenin çadırı etrafında yas tutanlar yedi tur atar.[5]

Kutsal yerler Çinlilerin Göktürk kurbanlarına göndermelerinde doğal olarak karşımıza çıkar. Önünde beyaz bir at boğdukları bir köprü muhtemelen ittifak anlaşmalarını sonuçlandırmak için kullanılır. Göktürk hükümdarı her sene atalardan kalma bir mağarayı ziyaret eder ve kurban vermeleri için oraya soyluları götürür. Bize anlatıldığına göre bu hükümdar bir kurttan gelir. Çin kaynaklarındaki uyarlamasıyla korunan bir mitte kurt kafalı bir dilenci vardır. Bir çobanla karısı ona yemek verir ve kadın (ama kocası değil) onun tuhaf biçimini fark eder. Merak içinde dilenciyi takip edip kutsal Ötüken Dağı'na ulaşırlar ve orada dilenci onları fark ederek kavimlerinin mahvedileceği kehanetinde bulunur. Roux kadının kurt kafasını fark etmesinin altında yatanın kadınların kendilerini

hamile bırakan hayvanların görüntülerine alışık olması olduğuna dikkat çeker. Bu mit bir başkasını anımsatır, Göktürklerin bir mağaraya sığınan bir dişi kurttan türediği mitini. Çinli kaynaklara göre bir Hun çocuğu bir bataklığa atılmış, bir dişi kurt tarafından kurtarılmış ve büyütülmüştü. Sonradan birlikte olmuşlar ve Göktürklerin ataları haline gelmişlerdi. Asena gebe kaldığında öldürülmek istenmiş ve on oğul dünyaya getireceği, dağın içindeki mağaraya kaçmıştı. Bunlardan bir tanesi hakan olup bayrağına bir kurt kafası koymuştu.[6]

Mitin (Sinor tarafından sunulan ve ayrıntılı olarak incelenen) bu noktası, benim görüşüme göre, tipik bir üçlü İç Avrasya örüntüsüne uyar -Bu mitin onun ayrıntıları göreceğimiz gibi Başkurt Türklerini anlatan bir Arap kaynağına yansımıştır. Kurt kafası amblemiyle hakan açıkça göğe aittir [1]: Aktarıldığı kadarıyla hakanın doğaüstü güçleri varmış, yağmur ve rüzgârın gelmesini sağlayabiliyormuş; iki karısı varmış, yaz tanrısıyla kış tanrısının kızları. Yerle gök arasındaki alana ait olan dört oğlu varmış [2], biri beyaz bir kuğuya dönüşmüş; diğerleri de kendi devletlerini dere kenarlarına ya da dağ yamaçlarına kurmuşlar. Hakanın pek çok torunuysa yerin yüzeyine aittir [3]: Hangisinin hakan olacağına karar vermek için büyük bir ağacın dibinden en yukarı kimin sıçrayabildiğini ölçtükleri bir yarışma düzenlemişler.[7]

Kurt sembolizmine atıfta bulunarak, Göktürklerin kraliyet muhafızlarına yarı-hayvan yaradılışlarının anısına "kurt" adını verdiklerini belirtmek gerekir. Roux, Çinli kaynaklarda bahsi geçen altın kurt kafasının muhtemelen Göktürklerin bir hanedan amblemi olarak kullandığı, orduya öncülük ve rehberlik etmesi için bir göndere yerleştirilen yaldızlı bir kafatası işlemesine işaret ettiğini söyler.[8]

Çinli tarihçiler bir Göktürk erkeğinin ölmesi gereken yerin ordu olduğunu söyler; savaşırken ölmelidir, hastalıktan ölmekse utanç vericidir. Göktürkler yaşlanmış erkekleri hor görürler. Öldürdükleri düşmanlara gelince, yazıtlar bir düşmanın (ya da onun çeşitli

ruhlarından birinin), öbür dünyada ona hizmet etsin diye bir Göktürke adandığı, Altaylara özgü bir uygulamayı anlatır. Bu uygulamayla ilgili olarak, hem maktul düşmanı (ya da onun bir ruhunu) hem de onu temsil etmek üzere tepesine dikilen taş anıtı belirten özel bir sözcük, *balbal* kullanılır. Haliyle düşman bir *balbal*a dönüşür, taş anıtın kendisi olur. Benzer şekilde, soylu bir Göktürk (ya da onun ruhlarından biri) bir ev şeklinde düzenlenen mezarında yaşardı ve ona *balbal* olarak adanan çeşitli düşmanları orada ona hizmet ederdi. Çinlilerin dediğine göre eşleri hayattaki oğullarıyla (öz anneleri haricinde) ve küçük kardeşleriyle evlendirilirdi.[9]

Ata mağarası örneğinde gördüğümüz gibi Göktürkler atalarının anısına kurban verirlerdi. Bir Göktürk soylusunu (ve ona adanacak kurbanları) temel alan ata kültü doğal olarak definle birlikte başlardı. Defin (Çinli kaynaklar ve yazıtlardan bildiğimiz kadarıyla) ölümden birkaç ay sonra, ilkbaharda ya da yazın öldüyse sonbaharda, sonbaharda ya da kışın öldüyse ilkbaharda, ve ayın 27. gününde gerçekleşirdi. Roux'un dikkat çektiği üzere, hem mevsimsel döngünün gözetilmesi hem de ayın günü, ölümü ve yeniden doğma beklentilerini bir arada yansıtır. Çin belgeleri VI. yüzyılda Göktürklerin definden önce ölünün atı, kıyafetleri ve kişisel eşyalarıyla ceseti yaktıklarını söyler. VII. yüzyıla kadar ceseti yakma âdeti büyük ölçüde terk edildi. Hunlar gibi Göktürkler de cenazelerinde büyük sayılarda köle kurban ederdi. Bu köleler zaman zaman ölüye bir mesaj iletmekle görevlendirilirdi. Altın ve gümüş de onunla beraber gömülürdü. Prenslerin kendileri için yapılmış kocaman mezarları ve etrafında kabaca yontulmuş dikili taşlar şeklinde yüzlerce *balbal*ları vardı. (Göktürk hükümdarlarının mezarları iyi korunamamıştır ama arkeologlar Çinli bulguları doğrulayacak şekilde, büyük gruplar halinde onbinlerce *balbal* bulmuşlardır.)[10]

Önceden belirttiğimiz gibi, Göktürk hükümdarlarının tahta çıkarken değişik bir ritüelden geçmeleri beklenirdi. Bu ritüel, Sinor'un gözlemlediği üzere, gerçek hayatta göz ardı edilmişti ve Hazarlara atfedilene çok benziyordu. Yeni hakan keçe bir battani-

yeye dokuz kat sarıldıktan sonra at sürmek zorunda kalır ve ardından boğazı öldüresiye sıkılırdı. "Ne kadar süre bizim hakanımız olacaksın?" diye sorulduğunda cevaben ürettiği tutarsız mırıltılar hükümdarlık süresini öngörmek için yorumlanırdı.[11]

Göktürklerin sayısal sembolizminde yedi ve dokuz sayılarının kullanımına daha önce değinmiştik. Bu sembolizm üzerine daha geniş bir araştırma Çinli tarihçi Tang Chi tarafından 1989'da yayımlandı. Tang Chi, Göktürklerin yedi ve dokuz sayılarının yanında yedi rakamını içeren 17, 70 ve 700 gibi başka sayıları da sembolik amaçlarla kullandıklarına işaret eder. Çinli kaynaklardan birinde Türk atalardan birinin 17 kardeşi olduğunu okuruz, yazıtlarda da bir Göktürk hakanının 17 adamıyla yola çıktığı ve sonra onlara sürekli birilerinin katıldığını, böylece güçlerinin önce 70 sonra 700 kişiye ulaştığı anlatılır. Yazıtlar ayrıca bir prensin 47 yaşındayken, yılın 17. gününde öldüğünü iddia eder. Çin belgelerinde bir de reisler ve kabileleri temsil etmek için kullanılan ok sembolüyle karşılaşırız. Çinlilerin Göktürk hükümdarlarına hediye ettiği davul (kurt kafasıyla birlikte), soylu otoritesinin simgesi olarak karşımıza çıkar.[12]

Uygur İmparatorluğu (744-840)

Göktürklerin ardından yeni bir imparatorluk, Uygurlarınki, Moğolistan'da 744'ten 840'a kadar varlığını sürdürdü. Burada yazıtlardan gelen ve Çin kaynaklı bulgular Göktürklerle ilgili olanlardan daha zayıftır ama elimizde bir Arap gezgininin raporu da var. Uygurların 762'de din değiştirerek Manihaizm'e geçmeleri doğal olarak yerli Türki dinin (resmen 763'te yasaklandı) çalışılması için eldeki malzemenin değerini azaltır ama bu dönüşüm genel olmaktan çok uzaktır ve İç Avrasya'ya özgü bazı özellikler aşikârdır. Roux'un çalışmasına ek olarak Avustralyalı şarkiyatçı Colin Mackerras'ın katkılarını da gözden geçireceğiz.

Mackerras'ın sunduğu Çinli kaynaklar Uygurlarda şamanlar olduğunu gösterir ki bu şamanlar 765'te (eski ulusal inancın res-

men yasaklanmasından iki yıl sonra) bir askeri seferin akıbetini öngörmek için liderlere götürülmüştü. Bu şamanlar ayrıca sefere de çıkarılmış ve iddiaya göre yararlı olacağı yerlerde rüzgârla karı çağırmışlardı. Şüphesiz bunu Türklerin meşhur yağmur getiren taşıyla yaptılar, zira Uygurları 821'de yani Manihaizm'e geçişlerinden uzun yıllar sonra ziyaret eden Arap gezgin Tamim ibn Bahr hükümdarın kendisinin de böyle yağmur, kar, soğuk vs. üretmek için kullanılan taşlarının olduğunu anlatır. Besbelli bu taşlar yasaklanan şamanlardan hükümdarın kendisine geçmişti.[13]

Roux'un gözlemlediği gibi, hükümdar (din değiştirmeden önce) yazıtlarında kendini "ilahi" (*tengri*) olarak adlandırır. Tanrıyı Gök'le (Tengri) özdeşleştirir ama yerin belli bir gücü olduğunu söyler: "Çünkü yukarıdan Mavi Gök buyurdu, çünkü aşağıdan Yer yönlendirdi... ." Uygur hakanı, selefleri gibi, yazlarını kutsal Ötüken Dağı'nın tepesinde geçirir ve kutsal nehirleri ziyaret eder. Ötüken ormanı açıkça kurban işleri için önemlidir. Çinli bir tarihçi Uygurların kurban verirken bir ormanın ağaçları etrafında dörtnala döndüklerini ve ağaçsız bir yerdelerse yere söğüt dallarını diktiklerini söyler. Anlaşıldığı kadarıyla en önemli kurban kış gündönümünde verilendi. Yazıtlar kurban törenine şamanların da dahil olduğuna dikkat çeker, özellikle de büyülü metinlerin yazılıp tehlikeli bir noktada adakların ruhlara bağlandığı ilk ritüele. Burada esas alıcı Tengri'nin kendisiymiş gibi belirtilir ve onun altındaki ruhlardan "hiç savaş olmaması", "iyi bir selam", "iyi bir yol" ve "talih" (kut) bağışlamaları istenir. Bu ruhlara "hayat ve şansın 22 bilge efendisi" ve "babalarım" adı verilir.[14]

Eski Uygurların cenaze gelenekleriyle ilgili çok az şey bilinir. Çinli kaynaklar Uygur savaşçılarının ayakta ve silahlı gömüldüklerini belirtir. Uygurların VIII. yüzyıl ortalarında hâlâ dul kadınları kocalarının yanına diri diri gömdüklerini ama bunu sadece erkeğin arkasından onlara bakacak hiç oğul kalmadıysa yaptıklarını ekler. Uygur hakanı olan kocası ölen bir Çinli prenses, maiyeti tarafından kocasının yanına mezara girmesi için zorlandı ama o Çinli yas

tutma adetlerine bağlı kalabilmek için diretti. Yüzünü kesip yüksek sesle, Uygur usulü ağladı ve hiç oğlu olmadığı için Çin'e geri dönmesine izin verildi. Benzer bir sorun bir Çinli prenses bir Uygur hükümdarını ziyarete geldiğinde yaşandı. Prenses yas tutuşunu gerekçe göstererek, babasıyla Uygur hakanı arasındaki kardeşlik yeminine rağmen hakanın çadırının önünde tören dansı gerçekleştirmeyi reddetmişti. Daha mutlu görünen başka bir olayda, bir Çinli prenses yerel ritüele göre bir Uygur hükümdarıyla evlenmişti. Hükümdar doğuya dönüp bir kuleye oturdu ve prenses de ona bakan keçe bir çadıra yerleştirildi. Sonra prenses Uygur'un dokuz boyunun temsilcileri tarafından bir tahtırevanda dokuz kere, güneşin hareketini takiben, meydanda taşındı.[15]

Kırgızlar (750-924)

Moğolistan'daki son Türki imparatorluk 840'ta Kırgız kavmi tarafından kurulmuştur. Bununla birlikte, Kırgızlar İç Avrasya'da siyasi bir grup olarak varlığını çok uzun süredir sürdürüyordu: Hıristiyan çağdan hemen önce Çinli kaynaklarda karşımıza çıkarlar ve orada sarı saçlı, mavi gözlü, uzun insanlar olarak betimlenirler. Bu yüzden biliminsanları onları sonradan Türki bir dile uyum sağlamış, aslen Hint-Avrupa dili konuşan insanlar olarak görürler. Bir Çin imparatorunun onların Moğolistan'da kendi hâkimiyetlerini ilan etmeye hevesli olduklarını kayda düşürdüğü VI. yüzyıl sonlarında, güneylerindeki Göktürk imparatorluğuna demir cevheri sağlıyorlardı. Zamanımıza kalmış yazıtları 750 ila 924 yıllarına dayanır ama neredeyse tamamı cenazelerle ilgilidir ve ölüme yaklaşımları ötesinde dinleriyle ilgili çok az şey anlatır. Çinli bulguların da çok aydınlatıcı oldukları söylenemez. Yine, Roux tek ikincil kaynağımızdır.[16]

Çinlilere göre, Kırgızların IX. yüzyılda şamanları vardı. Bu şamanların etkinlikleri yazıtlara geçmiş gibidir: Ölü bir adamın ailesine yeniden kavuştuğu anlatılır, ruhu şamanca bir yöntemle çağırılmış ve ülkesine geri gelmiştir. Yaklaşık 750 yılından kalma bir

mezar taşı kitabesi şöyle çevrilebilir: "Evrenin üç katında dolaştı"; bu mezarda yatanın şaman olduğunu ve göklerde, yeryüzünde ve yerin altında dolaştığını çağrıştırır ama çeviri kesin değildir. Yazıtlarda açık olan Gök'ün (Tengri) Kırgızlara göz kulak olduğu, mezarda yatanın onları talihsizlikten koruduğu ve hükümdarlarının kutsal bir görevi olduğu, hatta ülkesinin kendisinin "kutsal" olarak adlandırıldığıdır. Cenaze yazıtları önemli kişiler içindir ama öldükten sonra güneş ve ayla önceden aralarında olan yakın bağlarından pişmanlık duyan hanedan üyeleri için değildir.[17]

Bir Kırgız yazıtında ölüler "Yedi kurt öldürdüm" der. Roux bu fikrin, tıpkı Türki cenaze heykellerindeki hayvanların temsili gibi, öldürülen hayvanların avcıya öbür dünyada hizmet edeceği düşüncesi olduğunu söyler. Çinli kaynaklar Kırgızları öküzlere hürmet eder gösterir ve atalarının bir mağarada bir inekle yaşadığı şeklinde bir mitleri olduğunu söyler. Roux'un dikkat çektiği gibi, inekler mağaralarda yaşamaz ve söz konusu mit bir kurt mitiyle karışmış olabilir.[18]

Yazıtlar ayrıca, IX. yüzyıl ortalarından itibaren, ölümden sorumlu ve çağdaş halkbiliminde yeniden karşımıza çıkan Erklik adında bir tanrıyı gösterir. Bu tanrı ölü adamın dul eşini talep etmezdi; Erklik'in kadının kaybı için yas tutması sağlanırdı. Çinli kaynaklara göre beden yakılır ve kemikleri toplanıp bir sene sonra ya da yıl sonunda onlar da yakılırdı. Yas tutanlar yüzlerini kesmez ama kalıntıların etrafında üç kere dönerken ulurdu.[19]

Ortadoğu ve Kuzeybatı Çin'den IX. ve X. Yüzyıl Bulguları

Türki dinin çalışılması için az miktarda bulgu Ortadoğu ve Kuzeybatı Çin'den derlenmiştir. Bunun nedeni VII. ve VIII. yüzyıllardaki Arap işgallerinden bu yana gelişen siyasi değişikliklerdir. Müslümanlar Türkleri asker olarak kullandı ve böylece bazı Müslüman yazarlar Türklerin inanç ve pratiklerini kaydetmeye başlarken Ortadoğu'daki binaların süslemelerinde Türk motifleri göründü.

Bazı Türkler anavatanlarından çıkıp Kuzeybatı Çin'deki bozkırlara gitmeye zorlandı ve orada eski geleneklerini çağrıştıran bir yazılı edebiyat oluşturmaya başladılar.

İslam dünyasından bulgularda önemli bir öğe bir adamla bir boğa arasındaki kavganın tasviridir. Bu IX. yüzyıl ortalarında Irak'ta Samarra hanedan sarayında bir freskte, ve aynı dönemde Türkiye'nin doğusundaki Akdamar Surp Haç Kilisesindeki bir kabartmada bulunur. Sanat tarihçileri bunu baskın bir Türk etkisinin sonucu olarak görür; bu temayla Türki destanlarda yine karşılaşırız. İnsanla hayvan arasındaki bağ Iraklı tarihçi Mada'ini'nin (752-843) çalışmasında da yankı bulur: Türklerin çeşitli hayvanların özelliklerini taşıyan iyi bir komutan istediklerini aktarır: bir aslanın kalbi, bir dişi kuşun iffeti, bir tilkinin kurnazlığı vs. Biliminsanları bu hayvanların 730 yılı civarında Araplarca hâlihazırda bilinen, Türklerin hanedan amblemlerine karşılık gelmesi gerektiğini yazar: Her hayvan bir boyun totemi olmalıydı. [20]

Bulgarlara bir diplomatik ziyarete katılan Müslüman Arap yazar İbn Fadlan, 921-22'deki gezisi sırasında ziyaret ettiği önemli bir Türk boyu olan Oğuzlar hakkında faydalı bilgiler verir. Ne zaman onlardan biri talihsizliğin pençesine düşse göğe bakıp "Bir Tengri" der. Oğuzlar hiç yıkanmaz ve paramparça olana kadar aynı kıyafetleri giyer. Koyunları boğazlarını keserek değil başlarına vurarak öldürürler. Oğuzlarda oğlancılık çok büyük bir günahtır. Biri hastalansa hemen özel bir çadırda ailesinden tecrit edilir. Öldüğünde eve benzer büyük bir mezara oturur şekilde gömülür, gömleğini giyip kemerini takmıştır, mal varlığının yanında bir elinde yayı diğer elinde şarap kadehi vardır. Yas tutanlar ölünün bütün atlarını öldürüp yerler; ayrıca kafaları, ayakları, derileri ve kuyruklarını onu cennete taşısınlar diye asarlar. Mezarına öldürdüğü düşmanlarını temsilen taş anıtlar (*balbal*lar) koyarlar ki öbür dünyada ona hizmet edebilsinler. At kurbanından sonra yaşlı bir adam, bir rüyasında ölünün ona göründüğünü ve eziyetli yolculuğunda ayaklarını yorduktan sonra şimdi kendinden öncekilere yetiştiğini

söylediğini bildirir. Daha sonra toprağa onun için süt ve yiyecek gömülebilir.[21]

İbn Fadlan bize bir de Ural Dağları'yla Volga arasında yaşayan başka bir Türk kavmi olan Başkurtlarla ilgili bilgi verir. Onların her biri odundan bir penis takar ve ona bir tanrıya tapar gibi tapar. Bazılarının sırasıyla kıştan, yazdan, yağmurdan, rüzgârdan, "ağaçtan", insanlardan, atlardan, sudan, geceden, gündüzden, ölümden ve topraktan sorumlu on iki alt tanrısı vardır. Gökte, onların üstünde birbirlerinin yaptıklarını onaylayan on ikisiyle anlaşma içinde ve birlikte olan büyük Efendi vardır. Bir grup Başkurt yılanlara, başka bir grup balıklara ve bir başkası da turnalara tapar.[22]

Bu on iki tanrılık liste, amaçlarımız açısından son derece değerlidir. Tipik bir İç Avrasya üçlü şekline oturur gibidir. Tepede göğü buluruz [1]: Kış, yaz, yağmur ve rüzgâr, tam olarak ata hükümdarlarla ilgili bir Göktürk destanında karşılaştığımız göklerin dört özelliğidir ki ilk hükümdar dördüyle de ilintilidir. Ortada gökle yer arasındaki alanı buluruz [2] ki bu da Göktürk destanında ikinci kuşak hükümdarlarla bir kuğuya, derelere ve dağ yamaçlarına karşılık gelen dört oğul şeklinde sunulur. En aşağıda dünyanın yüzeyinden aşağı doğru genişleyen alanı buluruz [3]: Gece ve gündüzün ikisi de ufuk çizgisinin altında kaybolur ve ölümle toprak mezarda birleşir. Göktürk mitinde, hatırlanacağı gibi, üçüncü kuşak oğullar babalarının yerine geçebilmek için yerin yüzeyiyle bir ağacın köklerinden ağacın gövdesine doğru zıplamak zorundaydılar, bu da muhtemelen öykünmeye çalıştıkları kuşağı simgeliyor.

IX. ya da X. yüzyıldan önemli bir Türki kaynak vardır, zar attıktan sonra bakılması gereken kısa kehanet metinlerinin bir derlemesi olan *Talih Kitabı (Irq Bitig)*. Zarlar bir alamet olarak okunacak belirli bir metne işaret eder; metin genelde "Bu iyidir," ya da "Bu kötüdür," ifadeleriyle biter. Görünen o ki kitap Kuzeybatı Çin'de, Uygurlar orayı terk ettikten sonra yazılmış. Ancak kitap açıkça onların bozkırlarda geçen önceki hayatlarını ve asıl Türki dinlerini yansıtır. Bitkin bir atı kurtarmak için Tengri'nin ve gücünün (*küch*)

araya girdiğini görürüz ("Bu iyidir"). Ancak "iyi şans" (kut) getiren "benekli atın üstündeki yol tanrısı" da vardır ve şöyle der: "Ben yolun yaşlı tanrısıyım. Kırılan yerlerinizi iyi ederim ve yırtılan yerlerinizi birleştiririm. Hanlığı ben düzenledim."[23]

Hayvanlar *Talih Kitabı*'nda kocaman görünür. Atı yorulan bir adam yükseklere uçup onu ana babasına götüren bir kuğu tarafından kurtarılır. "Kölenin sözleri efendisine bir taleptir, kuzgunun sözleri Tengri'ye dua. Yukarıda Tengri onları işitti; aşağıda adam onu anladı." Tipik bir Altay âdeti olan hayvanın etrafına toplanıp onu avlamaya ve sonucunda hükümdarın avı kendi elleriyle öldürmesine gönderme vardır: "Devletin ordusu ava çıktı. Bir erkek karaca halkanın ortasına geldi. Hakan onu eliyle yakaladı. Ve bütün adamları sevindi." Hayvanlarla insanlar yaygın bir Altay üçlemesinde birleşir: (i) birinci hayvan, (ii) ikinci hayvan ve (iii) insan. "Genç kuşlar uçarken yollarını şaştı (başka bir ifadeyle öldüler); genç geyik koşarken yolunu şaştı; çocuklar da yürürken yollarını şaştılar. Ve yine, Tengri'nin 'talihiyle' üç yılın sonunda sağ salim buluştular. Hepsi sevindi ve çok mutlu oldu." Bir prens beyaz kısrağının da beyaz devesinin de erkek yavrular dünyaya getirdiğini görür, karısı da bir oğul doğurmuştur. Bazen hayvanlar birbiriyle dövüşürken gösterilir. Bir ayıyla beyaz bir yaban domuzu birbirini yaralar: Bu, tıpkı bir şahinin bir kartalla karşılaşmasında ya da bir tavşanı yakalamayı başaramamasında, ya da bir tilkinin bir deveyi yemesinde olduğu gibi kötü alamettir. Beyaz benekli bir inek beyaz benekli erkek bir buzağı doğurunca hayra alamet olur: Bu hayvan adak olacaktır ve başka hiçbir amaç için kullanılmamalıdır. Son olarak, *Talih Kitabı*'nın sonunda kitabın amacı bize anlatılır: "Bu sayede herkes kendi kaderinin efendisi olur."[24]

XI. ve XII. Yüzyıllar

XI. yüzyılda Türki askeri güçlerde ve siyasi egemenliğinde muazzam genişleme söz konusuydu. Türkler İç Avrasya'dan çıkıp Güney Asya'yla Ortadoğu'ya yayıldı ve bugünkü Türkiye'yi ele geçirmeye

başladı. Bu gelişmeye bağlı olarak Türki dine dair XI. ve XII. yüzyıl Müslüman ve Hıristiyan kaynaklardan bolca bulguya ulaşıyoruz. Önde gelen yazarlar bize Türklerin mitlerinden ve ritüellerinden bahsediyor ve Türklerin kendi halkbilimi örneklerini toplamaya başlamalarıyla birlikte Türklerin kendi eski eser araştırmalarının başlangıcını görüyoruz.

İlk XI. yüzyıl İslam kaynağımız Aral Gölü'nün güneyinde 973'te dünyaya gelen ve 1050'den sonra ölen çok yönlü İranlı biliminsanı, meşhur Biruni'dir. Biruni, Hinduların Kabil'de ikamet eden Türki hükümdarları olduğunu anlatır. Bunlardan Barhategin adındaki ilki orada eller ve dizler üstünde emekleyerek girilebilen ve içinde kendi suyu olan bir mağaraya girmiş. Arkadaşları dışarıda köylülerin çalışmasını ayarlarken o mağaranın içinde saklanmış ve içeriden mucize eseriymiş izlenimi uyandırarak çıkıvermiş. Köylüler onu doğaüstü bir boy bahşedilmiş, yeni doğan bir bebek olarak görmüşler ve onu hükümdarları olarak selamlamışlar.[25]

Bir sonraki kaynak, bugünkü Özbekistan'da Buhara yakınlarında 980'de doğan ve 1037'de ölen büyük filozof İbn-i Sina'dır. Bize bir şaman oturumuna dair bilinen ilk açıklamayı yapar, bir Türkmen (göçebe Türk) aşiretinde gözlemlediklerini aktarır: "Şamana bir kehanette bulunması için danışmaya gittiklerinde hızla oradan oraya koşmaya başlar, transa geçene kadar nefes nefese kalır. Bu halde iken muhayyilesinin ona sunduklarını söyler ve orada hazır bulunanlar işlerini söylediklerine göre düzenlemek için onun sözlerini derlerler."[26]

İbn-i Sina'nın ardından bugünkü Afganistan'daki Gazne yakınlarından gelen ve XI. yüzyılda yazan İranlı tarihçi Gardezi'nin bulgularına da değinmek gerekir. Gardezi, Türklerin atalarından birine çocukken geçirdiği bir hastalık sırasında kurt sütü verildiğini ve Türklerin bu yüzden aksi olduğunu anlatır. Benzer bir öyküde kurdun yerini köpek almıştır. Gardezi'nin dediğine göre Kırgızlarda ölü yakma vardır çünkü ateş en temiz şeydir ve başka her şeyi temizler; açıkça ölüleri kirlerinden ve günahlarından arındırır.

Bazı Kırgızlar ineğe tapar, bazıları rüzgâra, bazıları kirpiye, bazıları saksağana ve bazıları da güzel ağaçlara. Aralarında şaman da vardır ve her yıl belirli bir günde, müzisyenler çalmaya başladığında transa girer. Sonra insanlar ona gelecek yıl ne olacağını sorarlar ve o da tüm sorularına cevap verir.[27]

Bu kaynakların hiçbiri 1070'lerde Doğu Türkistan'ın (bugünkü kuzeybatı Çin) başkenti olan Kaşgar'dan adını alan Kaşgarlı Mahmut'un kaleme aldığı olağandışı *Dîvanu Lügati't-Türk* (Türk Dilleri Sözlüğü) kadar önemli değildir. Bu sözlük Arapça yazılmıştır ve esasen bir Türkçe-Arapça sözlüktür ama pek çok örnek cümle, deyim, beyit ve halkbilimine dair bir yığın bilgi de ihtiva eder. Burada, Roux'un çalışmasından bağımsız olarak, bu metin üzerinde Amerikalı Türkolog Robert Dankoff'un yaptığı ayrıntılı çalışmalara değineceğiz.

Türklerin "şaman" için genelde tercih ettiği sözcük, kam, sözlükte dört kere geçer. Kaşgarlı Mahmut sözcük anlamının "kâhin" (Arapça'dan geçen bir sözcük) olduğunu açıklar. Kullanımı için de üç örnek verir: "Kamlar büyülü tabirler mırıldandı."; "Kam bir büyü hazırladı."; "Kam bir kehanette bulundu." Roux başka İslami bulguların yanında bunun M.S. 1000'li yıllarda Türki şamanlığın gücünü göstermeye yettiğini düşünür. Dankoff kamın bir şaman olduğunu gösteren hiçbir kanıt olmadığı görüşünü benimsemiştir: Başlangıç hastalığı, vecd hali yaratma tekniği ya da büyülü seyahatler hiç görülmez. Dankoff sözcüğü "kâhin' olarak çevirmeyi yeğler. Bu görüşe İbn-i Sina ve Gardezi'nin transa geçmek için müzik dinlemek ve koşmayı örnek göstermeleriyle karşı çıkabiliriz. Ancak Roux, özel bir taşla yağmur yağdırmanın Kaşgarlı Mahmut'ta, başka yerlerde olduğu gibi, uygulayıcıların çoğu zaman şaman olmadığını gösteren yöntemlerle betimlendiğine işaret eder.[28]

Tengri, Kaşgarlı Mahmut tarafından bitkileri büyüten ve şimşekleri çaktıran olarak gösterilir. Sıfat olan *tengri*, "ilahi", ona göre, Türkler tarafından gözlerine ilişen büyük bir dağ ya da ağaç gibi her şeyi işaret etmek için kullanılır ve böyle şeylerin önünde eğilirler.

Haliyle bilgili ya da dindar bir adam *tengriken* olarak adlandırılır. Kaşgarlı Mahmut, ayrıca tanrıça Umay'a değinen bir atasözünden bahseder: "Umay'a tapanın çocuğu olur." Onun adının "plasenta" anlamına geldiğini söyler; bu da söylenene göre rahimdeki bebeğin refakatçisidir. Ancak "talih" (kut) bahşetmekle yükümlü olan yine de Tanrı'dır.[29]

Bu "talih" elbette en belirgin olarak bol hayvan sahipliğinde görülür. Kaşgarlı Mahmut'tan ve başka kaynaklardan anladığımız kadarıyla ilk Türk boyları atlarını, develerini ve sığırlarını boyun kendisinin amblemi olan özel bir işaretle, meşhur *tamga*'yla, işaretlerdi. Kaşgarlı Mahmut ayrıca bize bir hayvan adandığında (*iduk*) neler olduğunu da aktarır: "Oña yük yüklenmez, sütü sağılmaz, kırkılmaz; çünkü sahibi bir yemin etmiştir." Oğuzlar "kurt" sözcüğünün (*böri*) kullanımını yasaklar ve onun yerine "kurtçuk" sözcüğünü (*kurt*) koyar. Kaşgarlı Mahmut ayrıca hayvan adlarının insanlara da verilebileceğinden bahseder -bu aslında Türkler arasında çok yaygındır. Kıpçak Türkleri ayıya "baba" der. Akbabaya dair inanç da özellikle ilgimizi çeker: Yaşlanınca iki yumurta yumurtlayıp kuluçkaya yatar, birinden yavrularının sonuncusu çıkarken diğerinden kabarık tüylü bir köpek çıkar (*barak*-sonradan göreceğimiz gibi şaman kıyafetleri giyen bir Müslüman ermişine verilen ad).[30]

Hayvanlar doğal olarak kader ve ölümün kaçınılmazlığıyla ilgili atasözlerinde karşımıza çıkar: "Eceli gelen fare kedi taşağı kaşır." Ancak kralların elçileri öldürülmemelidir: "Taze çimen yanmaz, kralın elçisi ölmez." Başka bir atasözü ölünün yeniden doğmasını ya da geri gelmesini inkâr eder: "İnsan sonsuza dek yaşamaz: Mezara bir gitti mi geri gelmez." Kaşgarlı Mahmut, savaşçıların başarılarının cenaze ziyafetinde kutlandığı eski Türk ağıtlarından kesitler de verir; ona göre ziyafet ölümün üç ya da yedi gün ardından gerçekleşir. Ölüler için yiyecek de hazırlanır. Başka ziyafetlerde ganimetle gösteriş yapılır; onları sergilemek için "minare gibi, 30 arşın yüksekte" bir masa hazırlanır. Dankoff bunu Hitayların şenliklerde kurban için kullandıkları üç metre yükseklikteki platformlarla karşılaştırır.[31]

XI. yüzyıldan XII. yüzyıla doğru ilerlerken meşhur İranlı Müslüman yazar Muhammed Gazali'yle (1058-1111) karşılaşırız. Bize anlattığına göre, "en uzaktaki Türklerde varlıkların en güzeli olan bir Efendi vardır ve ne zaman muazzam güzellikte bir insanla, bir ağaçla, bir atla ya da başka bir şeyle karşılaşsalar önünde secdeye varıp dua ederler ve 'İşte bu bizim Efendimiz!' derler." Biliminsanları bu güzelliğe tapma halinin Maniheizme mi ait yoksa Türki mi olduğu konusunda tartışırlar. Eski İslam kaynaklarında dostlara ve tabiplere hürmetten eğilme alışkanlığının Hazarlarda, Bulgarlardan ve Türklerden geldiğine işaret edilir.[32]

XII. yüzyıldan iki kaynak daha, İç Avrasya dağlarındaki anavatanlarından göç eden Türklere rehberlik eden hayvanlardan söz eder. Bunlardan ilki Türklerin bir balığı takip ettiklerini söyleyen Arap coğrafyacı İdrisi'dir (1100-65). İkinci kaynakta, "Süryani Mikail" olarak bilinen, 1166 ile 1199 arasında Antakya'nın Yakubi patriği olmuş Hıristiyan yazar bize Türklerin rehberinin beyaz bir köpek olduğunu söyler. Mikail ayrıca göç eden Türklerin çomakları kehanet amaçlı kullandığını anlatır. Kendilerini üç boya ayırdıklarını ve havaya üç çomak atarak kadere müracaat ettiklerini anlatır: Sonra her bir boya ait Türkler çomakların düştüğü yönlere doğru yollarını çizmişti. Mikail, Türkleri "yetmiş reisin idare ettiğini" de ekler: "Bu reisler bir çember çizer ve her biri elinde bir çomak tutarak etrafında dizilirdi. Sonrasında hepsi çomaklarını havaya atardı; çomakları çemberin içine düşenlerin hükümdar olacağı önceden kararlaştırılırdı." Roux'un gözlemlediği üzere, her çomak tıpkı Moğollardaki ok gibi bir kişiyi temsil etmektedir. XV. yüzyılın ikinci yarısında yazan, Haçlılardan isimsiz bir İtalyan tarihçi, İran'a geldikten sonra Türklerin hükümdarlarını kurayla seçtiklerini söyler. Önce yüz boyun birer ok göndermesini sağlamışlar, sonra bir çocuk rastgele bir tanesini seçmiş. Daha sonra, o boy içinden yüz aday seçilmiş ve yüz oka adayların isimleri yazılmış, yine bir çocuk rastgele birini seçmiş.[33]

Kumanlar

Başka Hıristiyan yazarlar bize önceleri Avrasya'nın büyük uygarlıklarından uzak dursa da zamanla pek çok kadim âdeti benimseyen bir Türk kavmiyle, Kumanlarla ilgili faydalı bilgiler verirler. XI. yüzyılda Kumanlar Doğu Türkistan'da (bugünkü Kuzeybatı Çin) olması muhtemel ilk anavatanlarından batıya doğru hareket ederek Ruslara, Bizanslılara ve Macarlara saldırdılar. Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yerleştiler ama XIII. yüzyılda Moğollar tarafından mağlup edildiler, böylece bazıları Moğol imparatorluğunun parçası olurken diğerleri zamanla bağımsız kimliklerini yitirecekleri Bulgaristan'a ve Macaristan'a sığınmak zorunda kaldılar.

1245'te Moğolları bir elçi olarak ziyaret eden İtalyan Fransisken keşişi, gezgini ve tarihçisi Giovanni da Pian del Carpine bize Kumanlarla ilgili çok değerli bulgular sağladı. Bize aktardığına göre, Macaristan kralının oğlu bir Kuman hükümdarının kızıyla evlenince on Kuman, Macarların devletini koruyacaklarına dair kılıçla ortadan ikiye kesilmiş bir köpek üzerine yemin etti. Kumanların bu geleneğinin başka bir Hıristiyan yazarın, Haçlıların Fransız tarihçilerinden Jean de Joinville'nin (1224-1317) raporlarında yankı bulduğunu görürüz. Joinville'nin dediğine göre, ne zaman Kumanlarla Bizanslılar bir anlaşma yapsa Kumanlar iki taraf arasından bir köpek yürütür ve sonra onu kılıçla keserlerdi, Bizans temsilcilerine de aynı şeyi yaptırırlardı: Kumanlar derdi ki birbirlerini yüzüstü bırakırlarsa hem onlar hem de Bizanslılar böyle parçalara ayrılmalıydı. Joinville bir Kuman beyinin cenazesini de betimler. Ölü bir sandalyeye oturtularak gömülmüş ve en iyi atıyla en iyi "çavuş"u mezara canlı konmuştu. Bundan hemen önce Kuman reisleri "çavuş"a kendileri de "öbür dünya"ya vardıklarında geri almak üzere bir sürü para vermişlerdi ve Kuman hükümdarı ise çavuşa kavimlerinin ilk hükümdarına yazılmış bir referans mektubu vermişti. Sonra da mezarın üstünde büyük bir höyük yükselmişti.[34]

Kuman gelenekleriyle ilgili daha fazla ayrıntı başka bir Fransisken gezgin, Moğolları 1253-55 yıllarında ziyaret eden Felemenk keşişi Wilhelm von Rubruk tarafından sağlanmıştır. Rubruk Kumanların ölü bir beyin mezarına doğuya bakan ve elinde bir kadeh tutan bir heykel diktiklerini söyler (bu heykel öldürdüğü düşmanları temsil eden *balbal*larla karıştırılmamalıdır). Daha zengin beyler için Kumanlar ev şeklinde mezarlar inşa eder. Rubruk yeni ölmüş biri için Kumanların yüksek kazıklar arasına pusulanın dört yönünü gösterecek şekilde dörderli gruplar halinde on altı atın postunu astıklarını gözleriyle görmüş. Yas tutanlar ölünün tüketebilmesi için et ve kımız (İç Avrasya'nın kısrak sütünün mayalanmasıyla yapılan meşhur içeceği) bıraktılar. Başka mezarlar pek çok taşla (burada besbelli *balbal*lar) süslendi ve dört yüksek taş pusulanın yönlerini işaret edecek şekilde dikildi.[35]

Kuman dinine yönelik araştırmalar için başka bir kaynak 1294 ve 1356 yılları arasında isimsiz İtalyan ve Alman yazarlarca derlenen *Kuman Kodeksi* kitabıdır ve Latince-Farsça-Kumanca sözlüğün yanı sıra Kuman metinlerinden bir derleme ihtiva eder. Sözlük şamanların (kamların) işlerinden bahsettiğini iddia eden Roux tarafından incelenmiştir: *Kamlıket*, "kehanette bulunmak" şeklinde açıklanır. (Sözlükte kadın şaman için de bir ifade olduğunu ekleyebiliriz: *Kam hatun*, "kadın büyücü".) Başka Türki dillerde olduğu gibi Kumanlar da yeraltı için *tamuk* sözcüğünü kullanıyor -bu demek oluyor ki bu fikri daha ileri bir tarihte Türklerden almışlar. Kuman Kodeksi "mavi" için genelde kullanılan *kök* sözcüğünü "Gök" olarak ve Tengri'yi de "Tanrı" olarak açıklar. Sözlükte ayrıca "kişinin kendisi" (öz) ve "ruh" (tin) fikirleriyle karşılaşırız. Yine başka Türki dillerde olduğu gibi, Kumanlar "uçup gitmek, ölmek" anlamındaki *uçmak* fiilini Farsça'da "cennet" anlamındaki aynı sözcükle karıştırır; haliyle fiil anlamı "cennete gitmek" olmalıdır. Mezarı işaretlemek için Kumanlar Farsça'dan başka bir sözcük alır, "yuva" anlamındaki *keşene*: Başka Türki dillerdeki gibi, buradaki fikir insan ruhunun bir kuş biçiminde olmasıdır. Kumanların "ağaç"

için kullandıkları sözcük, *tarak*, başka Türki dillerde "sırık" anlamı taşır. Belki de Rubruk'un gördüğü sırıkların ağaçları temsil ettiği sonucu çıkarılabilir.[36]

Tarihçi Cüveynî'nin Uygurlar Üzerine Yazdıkları

Uygur mit ve dinine İranlı tarihçi Cüveynî (1226-83) bolca ışık tutmuştur. Dediğine göre geçmişte Uygurların dini şaman diniydi (kamlar). Cüveynî bize Buğu Han adındaki bir Uygur hükümdarına ilişkin miti verir. Bu mitte iki nehrin birleştiği yerde iki ağaç olduğu anlatılır. Bu ağaçlar arasında büyük bir höyük yükselirmiş ve onun tepesine gökten bir ışık düşermiş. Uygurlar bu höyüğün civarından bir ses geldiğini duymuşlar; sanki biri şarkı söylüyormuş. Sonunda höyükten bir kapı açılmış ve hücreye benzer beş çadır ortaya çıkmış, her birinin içinde bir oğul varmış. Her bebeğin önünde bir tüp asılıymış, sütleri oradan geliyormuş. Rüzgâr esince oğlanlar güçlerini toplayıp dışarı çıkmışlar. Büyüdüklerinde Uygurlar onlara iki ağacın oğulları olduklarını söylemişler. Çocuklar bu yüzden ağaçlara ve onları yeşerten toprağa çok saygı duymuşlar ve ağaçlar konuşmaya başlayıp bu saygıya karşılık vermişler. Sonra da çocukların en küçüğü, Buğu Han, Uygurlar tarafından hakan seçilmiş.[37]

Bu öykü Çinli kaynaklarda da geçer ama orada iki ağaç ve höyük yerine beş oğula can veren tek bir ağaç görürüz. Marco Polo Uygurların ilk hükümdarının "ağaçların özsularından oluşan bir çeşit kökten meydana geldiklerini" anlatır. Roux'un gözlemlediği gibi, bu mit Kıpçak Türklerinde de vardır; adlarının "kovuklu ağaç" anlamına geldiğini söylerler çünkü onların ilk insan atası oğlunu bir ağaç kovuğunda dünyaya getirmiştir.[38]

Cüveynî anlatmaya devam eder: Bir gece, Buğu Han uyurken, bir kız figürü çadırının bacasından girmiş ve onu uyandırmış. Buğu Han korkmuş ve uyanmamış gibi yapmış. Ancak iki gece sonra Buğu ve kız beraber Ak Dağ'a gitmişler ve 7 yıl, 6 ay, 22 gün boyunca her gece oraya gitmeye devam etmişler. (Muhtemelen bu

sayıları önemli yapan şey yedi yıl yedi aylık bir dönemden yedi gün eksik olmasıdır.) Sonra kız Buğu'yla vedalaşıp ve şöyle demiş: "Doğudan Batıya her yer senin olacak. Bu işte gayretli ve şevkli ol, insanlara da göz kulak ol." Buğu hemen dört ordu kurmuş, o ve üç kardeşi dört millete karşı bu orduları yönetmiş, kalan kardeş de onun yerine geride bırakılmış. Dört komutan zaferle geri dönmüş. Bundan sonra Buğu rüyasında beyazlar giymiş, elinde beyaz bir asası olan yaşlı bir adam görmüş, adam ona huni şeklinde bir yeşim taşı vermiş bu taşı koruyabilirse dünyanın dört bir yanına hükmedeceğini söylemiş. Buğu da bekleneceği üzere tüm dünyayı fethetmiş. Bir müsabakada şamanlarını Budist rahiplerle karşılaştırmış ve rahiplerin kutsal kitaplarından okudukları şamanları öyle bir şaşkına çevirmiş ki Uygurlar Budizme dönmüşler. Buğu ölene kadar mutlu yaşamış ve öldükten sonra yerine oğullarından biri geçmiş. Sonradan sonraya Uygurlar hayvanların, kuşların ve çocukların çıkardıkları seslerde bir feryat duymuşlar"*Köç, köç!*" (Hareket edin, göçün!) ve feryatların sustuğu Doğu Türkistan'a göç etmişler.[39]

XIII. Yüzyıl Sonu ve XIV. Yüzyıl Başındaki Kaynaklar

İç Avrasya göçebeleri üzerine İran tarihçileri arasında Cüveynî'nin esas halefi meşhur devlet adamı Raşit El Din'dir (yaklaşık 1247-1318). Raşit El Din, "totem" için Türki bir sözcük olan *ongon* hakkında değerli bilgiler sağlamıştır. Bu sözcüğün "kutsanmış, mutlu işaret" anlamına geldiğini, ayrıca bir Türk kavminin özel hayvanı olduğunu söyler. Raşit El Din'in dediğine göre, bir kavmin hayvanı o kavmin üyelerince avlanamaz; ona hiçbir şekilde zarar veremez ve etini de yiyemezler. Roux, *ongon*un bir totem hayvanın görüntüsü olabileceğini de söyler ama bazı biliminsanlarının yaptığı gibi onun sadece bir "put" anlamına geldiğini farz etmek yanlıştır.[40]

Bu dönemin başka Müslüman tarihçileri, XIII. yüzyıl sonu XIV. yüzyıl başında bir şaman gibi giyinen Türki bir Müslüman ermişi-

nin, Barak Baba'nın ("Kabarık Tüylü Köpek Baba") görüntüsünü tasvir ederler. Barak Baba ve müritlerinin sakalları olmadığını ama uzun bıyıkları olduğunu ve iki boynuzlu keçe şapkalar giydiklerini öğreniriz. Boyunlarının çevresinde ineklerin kınayla boyanmış eklem kemikleri, kıvrık çubuklar ve küçük ziller varmış. Yürürken davul ya da başka enstrümanlar çalarlar, böylece boyunlarındaki süslerin sesiyle beraber berbat ve korkutucu bir kakofoni yaratırlarmış.[41]

Barak Baba'nın adındaki ve görüntüsündeki hayvan sembolizmi Roux'un kaydettiği gibi dönemin İslam sanatlarında da görülür. Burada ejder, nisanda topraktan çıkıp göğe yükseldiği inancına dayalı olarak, özellikle önemlidir. Bu yüzden hem ölümü (toprakta gömülü olma) hem de dirilmeyi temsil eder. Barak Baba'nın hocalarından biri onu bir mağaradan göğe kadar kovalamış olmalıdır. Türk-İslam sanatı onu çatallı bir dil ve keskin, ürkütücü dişlerle tasvir eder. Mimaride dünyanın yüzeyinden aşağıda, hayat ağacını beslerken ve kemerlerle kubbelerin yılankavi kıvrımlarının altında, gökyüzüne kıvrılırken betimlenir.[42]

Oğuz Kağan Destanı

Hayvan sembolizmi, 1300'ler civarında Doğu Türkistan'da oluşan, korunabilmiş en eski Türk geleneksel metni olan Oğuz Kağan Destanı'nda (Oğuznâme) da hâkimdir. Bu destan İç Avrasya mit ve dininin araştırmasında son derece önemlidir. Bize Oğuz Türklerinin kavmine adını veren atanın efsanesini verir, ayrıca başka Türk boylarının isimlerini açıklayan öyküler de sağlar. "Oğuz" adı "Genç Boğa" anlamına gelir ve destanda Oğuz'un kendisi kısmen sığırdan gelir. Ne yazık ki destanın yegâne yazmasının başlangıç bölümü harap olmuştur. Oğuz'un ebeveynlerinden birinin sığır olduğu açıktır ama hangisinin sığır olduğu belli değildir. Ayrıca, Oğuz'da başka hayvanların özellikleri de vardır, kurdun, samurun ve ayının. Üstelik destanda onun ana rahmine düşmesinde bu hayvanların rol oynamış olması da muhtemeldir. Oğuz insan şeklinde

dünyaya geldi ama yüzü "maviydi" (*kök*) yani semavi, dolayısıyla ilahiydi. "İyi ruhlardan" (*yaqshi nabsikilär*) daha yakışıklıydı. Büyük Fransız şarkiyatçı Paul Pelliot'un açıklamasına göre, bu ruhlar Hint kökenlidir. Sanskritçesi *naivasikas*tır, sözlük anlamıyla örneğin ağaçların "yerlisi": Budist etkisiyle Doğu Türkistan'a gelmiş, "bölgenin koruyucu ilahlarıdırlar".[43]

Oğuz bebek, doğar doğmaz pişmiş etle şarap istemiş ve konuşmaya başlamış. kırk gün sonra büyümüş ve yürümüş. Ayakları bir boğanınki gibi, beli bir kurdunki gibi, omuzları bir samurunki gibi ve göğsü bir ayınınki gibiymiş, tüm vücudu kıllarla kaplıymış. Sonra, önce onu bir erkek geyikle, sonra bir ayıyla son olarak da kendisiyle cezbederek bir tek boynuzlu at avlamış. Bir gün, Tanrı'ya dua ederken, gökten ortasında güzel bir kızla mavi bir ışık inmiş. Oğuz'un o kızdan üç oğlu olmuş, Güneş, Ay ve Yıldız. Sonra bir gün ava çıkmış ve bir gölün ortasındaki bir ağacın kovuğunda başka bir kız bulmuş. Oğuz'un bu kızdan da üç oğlu olmuş, Gök, Dağ ve Deniz.[44]

Sonra Oğuz kavmini bir şenliğe davet etmiş ve tüm dünyaya hâkim olma niyetinden onlara söz etmiş, "mavi kurt"u da kavminin savaş nidası yapmış. Bir komşu hükümdar Oğuz'a tabi olmayı reddedince Oğuz savaşmak için onun üstüne yürümüş. Oğuz Doğu Türkistan'ın batısındaki kutsal dağ Muztah Ata'nın eteklerine ulaşmış. Orada şafak vakti çadırına bir ışık girmiş ve ışığın içinden mavi bir post ve yeleyle büyük bir erkek kurt çıkmış. Bu kurt sonra Oğuz'un ordusuna rehberlik etmiş. Oğuz düşman hükümdarı yenmiş ve onun topraklarını fethetmiş. Sonra aşırı derecede zengin bir hükümdarı alt etmiş ve son olarak bir başkasını ki onun direnişi korkunç bir savaşla sonuçlanmış. (Haliyle bu üç düşman hükümdar bir Hint-Avrupa üçlemesi oluşturuyor gibi, çünkü sırasıyla egemenliği, refahı ve savaş gücünü temsil ediyorlar.)[45]

Akabinde Oğuz'un başveziri doğudan batıya uzanan altın bir yay ve kuzeye uçan gümüşten üç ok görmüş. Oğuz, kendisine bu rüya anlatılınca, üç oğlu Güneş, Ay ve Yıldız'ı doğuya, diğer oğul-

ları Gök, Dağ ve Deniz'i de batıya avlanmaya göndermiş. İlk üçlü altın bir yay bulmuş, Oğuz onu üçe bölerek üç oğluna vermiş ve doğruca göğe oklar atmalarını istemiş. Sonra ikinci üçlü üç gümüş ok bulmuş ve Oğuz usulünce okları onlara dağıtıp ok gibi olmalarını söylemiş. Büyük bir meclis toplamış, sağ tarafına bir ağaç dikip, tepesine altın bir tavuk koymuş, köklerine de beyaz bir koyun yerleştirmiş; sol tarafına da bir ağaç dikip, onun tepesine gümüş bir tavuk koymuş ve köklerine kara bir koyun yerleştirmiş. Sağına ilk üç oğlu, soluna diğer üç oğlu oturmuş. Oğuz sonra devletini onlar arasında bölüştürmüş. (Tavuklar ve koyunlar tabii ki güneş ve ay ile gece ve gündüzü simgeliyor: Oğuz Kağan Destanı'nın geri kalanını yansıtan başka verilerin yanında çok benzer örnekleri de aşağıda bulacağız.)[46]

Dede Korkut Kitabı

Oğuz Kağan Destanı'nın ardından Türki efsanelerin en önemli anıtı Dede Korkut Kitabı'dır (Kitab-ı Dede Korkut). Bu kitap erken Oğuz Türkleri hakkında on iki öykünün derlemesidir ve onların İç Avrasya'daki hayatlarını açıkça yansıtır, ancak bu derleme Türkiye'nin doğusunda XIV. yüzyıl başlarında derlenmiş ve orada XVI. yüzyılda yeniden düzenlenmiş gibidir; bu yüzden de Gürcülerle ve Karadeniz kıyılarındaki başka Hıristiyanlarla savaşan İslamlaşmış Türkleri bize sunar. Ancak İslami örtücü katmanın altında eski Türk miti ve diniyle ilgili pek çok şey fark edilebilir. "Dede Korkut" tarihçi Raşit El Din tarafından 295 yıl yaşamış ve Oğuz hükümdarına akıl vermiş biri olarak betimlenir. Hikâyelerin derlemesinde Dede Korkut her hikâyenin sonunda hikâyeyi anlatanın kendisi olarak ortaya çıkar ve derlemeye iliştirilen ek bir bölümde "bilgelik" parçaları ya da bilgece tavsiyeler sunar. Bu yüzden Dede Korkut bana tipik bir Hint-Avrupa "çerçeve figürü" [benim formülümde 0 ile gösterildi] olarak görünür; Hint-Avrupa dillerindeki destanlarda herkesten önce ve sonra var olan, özellikle krallara dâhiyane tavsiyeler veren ve öyküde olaya bir "çerçeve" oluş-

turma amacıyla görünen -örneğin Homer destanlarındaki Nestor gibi- bir figür olarak.[47]

Hikâyelerden birinde bir şehzade soylu bir doğumdan gelen bir kızla okçulukta, at yarışında ve güreşte karşı karşıya gelir ve müsabakaları kazanır. Sonra düğünleri tertip edilir ama şehzade bir Hıristiyan kral tarafından esir alınır. On altı yıl sonra, nişanlısı bir kötü adamla evlendirilmek üzeredir, ancak bu sırada şehzadeyi esir alan kralın kızı onun kaçmasına yardım eder. Tabii bir şartla, karşılığında şehzade onunla evlenecektir. Şehzade bir ozan kılığına girerek kötü adamın düğün ziyafetine katılır. Orada eski yayını bulur ve başka bir okçuluk yarışmasında onu kullanarak damadın hedef olarak kullanılan yüzüğünü vurur. Nişanlısıyla anne babası onu hemen tanır. Sonra şehzade onu esir alan kralın kalesini ele geçirir, kilisesini yıkar, oradaki rahipleri öldürür ve kilisenin yerine bir cami diker. Kendisini serbest bırakan kralın kızıyla pazarlığı sürer (ama bu uyarlamada nişanlısıyla da evlenir).[48]

Burada Odysseia ile büyük bir paralellik vardır. Daha önce de tartışıldığı gibi, en olası açıklama eski bir İç Avrasya halk hikâyesinin hem Yunan destanına hem de Türk öyküsüne girdiği şeklindedir. Düğün müsabakalarında tipik bir İç Avrasya modeli bulunur: Okçuluk gökyüzüne oklar atılmasını içerir [1], at yarışı gökle yeryüzünün yüzeyi arasındaki alanda yapılır [2] ve güreş de toprağın kendisiyle yakından bağlantılıdır [3]. Şehzadeyi kaçıran kralın kızı Odysseia'daki Nausicaa'ya, Odysseus'un yurduna dönmesini sağlayan kral kızına, karşılık gelir.

Başka bir öyküde de ölümle burun buruna gelen bir adam teması vardır. Ölüm Meleği'yle dövüşür ama yenilir. Tanrı yine de ona yerine ölecek birini bulması için bir fırsat verir. Karısı onun yerine ölmeyi teklif eder ama Tanrı onların ikisini de sağ bırakmaya karar verir. Bu hikâyeyle Yunanların Admetus miti arasında açıkça bir paralellik vardır. Orada da karısı kendisi yerine ölmeyi teklif eden bir adam vardır ve Herakles kişileşmiş Ölüm'le güreşip kazanınca kurtulur. Ancak bu, hasta ve ölmekte olan bir insanın başka birinin

onun yerine ölmesiyle kurtulması fikri Türklerde ve Moğollarda da görülür.[49]

Bir sonraki hikâye evlenmek için bir Amazon arayan bir delikanlıyla ilgilidir. Trabzon'un Hıristiyan kralının kızı uygun biridir. Kral kızına talip olanların üç güçlü hayvanı öldürmesi konusunda ısrar eder; bir aslanı, siyah bir boğayı ve siyah bir erkek deveyi. Üçü de birer canavardır. Genç kahraman hepsini öldürür. Kral düğünü hazırlamak ister ancak kahraman önce kendi ana babasını görmekte ısrar eder ve prensesle kendi ülkesinin sınırına gider. Sonra uyuyakalır. Prensesin ailesi kızlarını verdiklerinden dolayı pişmandır ve çifti takip eder. Kız kahramanı uyandırır ve ailesini tek başına bozguna uğratır. Kahraman yaralanmıştır ve düşmanı kovalayan bir savaşçı görür. Utanır ve savaşçının karısı olduğunu anlar. Daha da utanmış bir halde onunla tartışır ve bir kavga çıkar. Kız ona başsız bir ok atar ve ok isabet eder, sonra da barışırlar. (Bu hikâyede Türklerin tipik düğünlerde hayvanlarla üçlü dövüş geleneğine rastlarız ve aşağıdaki bulgularda da örneklerini görürüz, ayrıca yine eşit derecede Türki olan bir düğünde gelinle dövüşme geleneğiyle de karşılaşırız ki sonraki bulgularda bunun da yansımaları vardır.)[50]

Sonraki hikâyede bir oğul, bir Hıristiyan kralı tarafından on altı yıldır esir tutulan babasını kurtarmak zorundadır. Bir kahraman onu kurtarmayı dener ama başaramaz. Esirin oğlu babası yakalandığında sadece bir yaşındadır. Büyüdüğünde babasını bulmak üzere birçok kahraman eşliğinde yola çıkar ki o kahramanlardan biri elli yedi kale fethetmiştir. Baba planlandığı gibi kurtarılır. Ardından da devesinin, koyununun ve eşinin kız mı yoksa oğlan mı doğurduğunu sorduğu mısraları okur. Oğlu onların bir aygır, bir koç ve bir aslan doğurduğunu söyleyerek cevap verir. Sonra Müslüman savaşçılar Hıristiyan kralın kilisesini yıkıp rahiplerini öldürür. (Çocuğun kesinlikle on yedi yaşında olduğuna ve rehin alınan bir babanın kurtarılmasının tipik bir İç Avrasya Türki destan teması olduğuna dikkat çekebiliriz.)[51]

Bunun ardından tek gözlü, büyüyünce sütannesini öldüren, küçük çocukları sakatlayan ve sonunda sürülen bir devin hikâyesiyle karşılaşırız. Büyüyünce günde iki adam yer. Bir kahraman devi öldürmeye gelir ama dev onu yakalayıp mağarasında esir alır. Kahraman devin gözüne kızgın bir şiş saplayarak onu kör etmeyi başarır. Sonra devin en sevdiği koçunu öldürür ve dev koyun sürüsünü otlamaya çıkarınca kendini koçun postuna saklayarak kaçar. Kendini lanetleyen devle kahraman özdeşleşir ve onun kendi kılıcını kullanarak devin başını keser. (Burada, tabii ki Odysseia'daki Tepegöz hikâyesiyle yakın bir benzerlik vardır. Ancak öykü çok yaygındır ve İrlanda'dan Kore'ye, İzlanda'dan Afrika'ya pek çok yerde karşımıza çıkar.)[52]

Sondan bir önceki öykü yine esir alınıp, bu kez çukura atılan babasını kurtaran bir oğul üzerinedir. Çukur bir mahzene açılan bir kuyu gibi görünür çünkü baba orada Hristiyan ölülerinin sırtında gezdiğini iddia eder; öyküye göre bu ölülere diriler tarafından yiyecek verilmektedir. Burada Hıristiyandan ziyade Türki bir gelenekle karşı karşıyayız. Son öykünün başında da şüphesiz Türki bir uygulama görünür: Hükümdar karısını dışarı çıkardıktan sonra, çadırının Oğuz soylularınca yağmalanmasına müsaade eder. Oxfordlu şarkiyatçı Geoffrey Lewis 1106-7'de, Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye ve Arabistan'a kadar hükmeden Selçuk Türklerinin büyük hanedanından bir sultan şerefine ziyafet verildikten sonra, misafirlerin altın ve gümüş tabakları talan etmesine izin verildiğini ve XIII. yüzyıl başında bunun aynısının başka bir Selçuk sultanının düğün ziyafetinin ardından yapıldığını anlatır. Bu hikâyede yağmaya dahil edilmeyen bazı soylular isyan eder ve büyük bir kahramanı öldürürler ki onun cenazesi başka bir kadim Türk geleneğini simgeler: Atının kuyruğu kesilir. Lewis 1513'te bir Osmanlı şehzadesi öldüğünde atlarının kuyruklarının kesilip, eyerleri ters çevrilmiş halde geçit töreni yaptığını, yaylarının da kırılıp tabutuna yerleştirildiğini aktarır.[53]

Ebu Müslim-nâme

XIV. yüzyıl Türk edebiyatının başka bir önemli abidesi, İslam'ın ilk hanedanı olan Şam Emevilerinin (661-750) yıkılmasında rol oynayan bir tarihi karakterin efsanesini bize veren Ebu Müslim-nâme'dir. (Ebu Müslim'in Maceraları). Muhtemelen İran kökenli olan Ebu Müslim, Kuzey İran'da bu hanedana karşı 747'de başarılı bir isyanı yönetti. Onun yerine geçen Abbasiler hanedanı tarafından tehlikeli bulunan Ebu Müslim, 755'te öldürüldü. O zamandan bu yana hem İranlılar hem de Türkler tarafından ünlü bir kahraman ve zalim gaspçılara karşı Hz. Muhammed'in ailesinin destekçisi olarak saygı görür. Maceralarının kutlandığı Türkçe düzyazı biçiminde yazılmış Ebâ Müslim-nâme XI. yüzyıldaki Farsça aslına dayanır ama temelde bir XIV. yüzyıl metnidir. Bu yüzden ateşli silahlara ve dönemin hâkim İslami kurumlarına fazlaca odaklanır: Fütüvvet, genelde Avrupa'daki şövalyelikle karşılaştırılan ve İran asıllı görünen, tarikatlar ve genç birliklerinin "merdanelik" geleneğinde birleşmesi.[54]

Ebu Müslim-nâme, meşhur "delikanlılığa" giriş ritüellerine dair bize kıymetli bulgular sağlar. Anlatıldığına göre, Ebu Müslim bir ergenken, rüyasında Hz. Muhammed'in onu küçük bir taçla, bir gömlekle ve bir kemerle giydirdiğini görmüştü. Sonra Hz. Muhammed ona şöyle demişti: "Bu sana verdiğim taç Talih Tacı'dır, gömlek Cömertlik Gömleği ve kemer de İhtişam Kemeri'dir."[55]

Buradaki üçleme açıkça Hint-Avrupalıdır, [1] başa, [2] bedenin üst kısmıyla kollara ve [3] de bedenin alt kısmına tekabül eder. Başka yerlerde, yeni üyenin beline kemer takma gibi "delikanlılığa" giriş ritüellerinin merkezi öğesi itibarıyla hem İranlı hem de Hint-Avrupalı olduğunu savunmuştum. Taçla simgelenen "Talih" öğesi İranlıların eski "Kraliyet İzzeti" (*khwarenah*) kavramının, İran şahlarının onlara şahlık lütfeden "şansının" bir yansımasıdır.[56]

Ebu Müslim'den önce on yedi başarısız isyan olduğunu öğreniriz. O isyanına başladığında rejim onun destekçilerinin üstüne ya-

ban sığırları salar ama hayvanlar geri dönüp hükümdarın birliklerine hücum eder. Ancak Ebu Müslim çöle doğru çekilmeye mecbur bırakılır. Orada ordusu susuzluktan kırılmak üzereyken bir ceylan onları bir vahaya götürür. Sonra İran şahı ona yardım etmeye gelir ve ona "47 köşeli bir taht" ve çeşitli hediyeler getirir. Bu şahın başkumandanı, önce deve sırtında isimsiz bir erkek savaşçı kılığında görünen ve bir kız olduğu anlaşılana kadar düşmanla dövüşen bir Amazona, Ebu Müslim'in kız kardeşine âşık olur. Nihayetinde Ebu Müslim, Nil üzerinden ordusunu mucizevi şekilde geçiren bir ceylanın yardımıyla Mısır'daki Emevileri tamamen mağlup eder. Sonunda, Abbasi lideri Ebu Müslim'i öldürmeyi başarmadan hemen önce, hükümdarın astlarından biri ona zehirli bir elma sunarak başarısız bir suikast girişiminde bulunur; Ebu Müslim elmayı ona yedirir. (Roux'un dikkati çektiği gibi, ölüm aracı olarak elma motifi Türklere özgüdür: Bugün Türkiye'de Azrail'in çocuklara elma sunduğuna inanılır.)[57]

İbn ed-Devâdâri: Bir Türki Yaradılış Miti

Çok önemli bir Türk miti başka bir XIV. yüzyıl kaynağında sunulmuştur, Mısırlı tarihçi İbn ed-Devâdâri tarafından 1336'da tamamlanan bir evrensel tarihte. Yazar bu miti o tarihten en az 500 yıl öncesindeki çok daha eski konulara dayanan bir kitapta bulmuş. Mit "doğuya bakan, Çin dağlarının en uzak ucunda" yer alan bir "kara dağ"da geçer. Dağın tepesinde bir mağara varmış ve zamanın başlangıcında sel ve yağmur içeri dolmuş, içeri de bir miktar toprak sürükleyip insan şekline sokmuş. Güneş ve rüzgârlar bu şekilde üzerinde dokuz ay çalışmış ve Türklerin asıl atasını yaratmış. Karısı da aynı şekilde oluşmuş ve çocukları olmuş. Bu mağarada bize anlatıldığı kadarıyla bu ataların mezarı vardır ve bölgedeki Türklerin hâlâ hürmet ettikleri bir yerdir. İlk ana babanın en büyük oğlu babasının ardından hükümdar olmuş ve yakındaki bir dere kenarına iki şehir kurmuş ki bu derenin kolları hastalık nedir bilinmeyen çok verimli toprakları suluyormuş. Bu hakan öldüğünde oğlu yeri-

ne geçmiş ve babasının bedenini altın bir heykel içinde bir tapınağa yerleştirmiş. İnsanlar bu tapınağa gelip her yıl dua eder ve en müreffeh hayatı yaşarlarmış.[58]

Bu mit yukarıda çalışılan Türki mit ve dinle ilgili diğer verilere çok benzer ve hem İç Avrasya hem de Hint-Avrupa üçlemelerini yansıtır. 1. düzeyde yağmur ve rüzgârların yanı sıra bir dağın tepesi ve dokuz ay boyunca çalışan güneş vardır. Önceleri bu düzeyde kışa, yaza, yağmura ve rüzgâra rastlamıştık. Bu düzey ayrıca din ve egemenlik öğeleri de barındırır. 2. düzeyde bir dere ve enerjik bir etkinlik (iki şehrin inşası) vardır. 3. düzeyde, derenin aktığı yolun altlarında, bir verimlilik ve hastalıklara bağışıklık arazisi vardır (bu da Hint-Avrupa alanında 3. Kavram olarak üretkenliğe aittir).

İslami Bir Tarikatın Hayali Hikâyesi

Özgün bir kitap, İç Avrasya dinlerine biraz daha açıklık getirir; bugünkü Kırgızistan'daki Özgön'den Ahmet adında biri tarafından 1600 civarında yazılan hayali bir İslami bir tarikatın hikâyesidir. Bu tarih "Üveysiler Tarihi" (*Tadhkira-yi Uwaysiyya*) olarak adlandırılır, çünkü "Üveysi" bir ölüden ya da fiziksel olarak kayıp bir insanın ruhundan bilgi almaya çalışan İslam mutasavvıfları için kullanılan bir terimdir. Terim Hz. Muhammed'in efsanevi bir çağdaşı olan ve peygamberle telepati yoluyla iletişim kurduğu varsayılan Üveys'in adından gelir. Ahmet'in *Tarih*'i çoğu hiç var olmamış insanlara ait bir dizi yaşamöyküsünden oluşur. Her öykünün konusu belli bir peygamberin "kalbinden" ya da "sırtından" gelir: Mutasavvıflar peygamberlere benzemelidir, onların mucizelerini yeniden yaratmalıdırlar ve bu benzerlik mutasavvıf söz konusu peygamberin "sırtında" ise özellikle kuvvetlidir. Bu yüzden yaşamöyküleri İslam'da peygamberler olarak saygı duyulan İncil karakterleri etrafındaki İslami efsaneleri yansıtır. Buna rağmen, efsanelerin derin yapısında İç Avrasya dininin bazı özellikleri fark edilebilir.[59]

Tarih'in ilk bölümünde yer alan biyografinin konusu "Musa'nın sırtında"dır. Hz. Musa gibi asasıyla toprağa vurarak su çıkarabilir,

başka bir durumdaysa Türki bir tavırla özel bir taş kullanarak bunu yapar. Öldükten sonra, bir rüyada birine Tanrı'nın "tüm yaptıklarını kabul ettiğini" ve mezarının yıkılıp yok olacağını söyler; yani rüyada İç Avrasya motifleri görürüz, ölü adamın ölüm sonrası halinin rüyada açığa çıkması (yukarıda görüldü) ve önemli birinin mezarının saklanması gibi (İncil karakteri Hz. Musa'nın mezarının da bilinmeyen bir yerde olmasıyla birlikte). İkinci bölüm "Yakup'un sırtında" bir mutasavvıfı gösterir: Bir tarikata kabul deneyimi sırasında şuurunu kaybeder ve kendisine Hz. Yakup'un meleklere ilişkin görüleri bahşedilir (bu da işlerine bilinç durumundan çıkarak başlayan ve kendilerini ruhlarla özdeşleştiren şamanlara ilişkin çağdaş anlatılara benzer). Ayrıca şamanlara özgü geceleyin bütün dünyayı dolaşabilme yeteneğine de sahiptir.[60]

Yedinci bölümde buna uygun olarak güçlü bir Türki lezzet vardır: *Tarih*'in ithaf edildiği Doğu Türkistan'ın tarihten bir hükümdarı, Satuk Buğra Han (951) sunulur. Satuk Buğra Han insana dönüşen bir tavşan tarafından İslam'a döndürülür. Burada İç Avrasya dininin baskın özelliğini görürüz: insanın rehberi olarak hayvan ve ayrıca Türklerin tavşanlara zaten gösterdikleri saygı (sonradan dehşete dönüşmüştür). Rehber olarak tavşan motifine Ortaçağ'da da rastlanır ve gördüğümüz gibi Herodot'ta da izleri bulunur. Bu bölüm (yine duruma uygun olarak) Türk bir avcı ve okçunun pek çok hayvanı öldürdüğü için bütün hayvanların Tanrı'ya taptığını savunan insanlarca eleştirildiği 17. bölüme yansır; sonunda sitem dolu bir geyik tarafından tövbe etmesi sağlanır. 27. bölümde Türkmenistan'dan bir eczacı sunulur; bu eczacı "iyi ruhları", muhtemelen de Oğuz Kağan Destanı'nda karşılaşılanlar ruhlarla özdeşleşenleri tasavvur eder. Eczacının adı Abbas'tır ki açıklamaya göre kökü Arapça yazıda tersten okunduğunda *sab'*, yani "yedi" olur; dolayısıyla yedi kat göğün melekleri gibi olacaktır, yedi gezegen gibi dönecek, yedi kavmin insanları gibi isyan edecek ve yedi günde bir yemek yiyecektir. 37. bölümde yine bir avcıyla karşılaşırız, bu avcı insana dönüşen bir yılanın rehberliğinden önce bir papağa-

nın etkisiyle tövbe eder. Avcının rehberi onu şöyle bir mistik yola sokar: Avcının üstüne "üflenir" (tipik bir Türki uygulama), göğsü kesilir, içerisi yıkanır ve geri dikilir (bu da Hz. Muhammed'le ilgili bir efsaneyi ve İç Avrasya şamanlarının üyelik ritüellerini yansıtır). Sonra bu mühtedi avcı Doğu Türkistan'a gider ve orada "Ok-Nefes" adlı bir mutasavvıfla tanışır; adı Ok-Nefes'tir çünkü nefesi bir ok gibi, her şeyden daha hızlı hareket eder. İki mutasavvıf birbirlerine ok atarak iletişim kurmaya karar verirler.[61]

Dolayısıyla yedinci, on yedinci, yirmi yedinci ve otuz yedinci bölümler kitabın kırk bölümlük silsilesini Türklük motifinin Türkler için kutsal olan yedi rakamıyla ilişkisi içinde birbirine bağlar. Bu kırk bölüme ek olarak kitapta ikincil karakterler ve kadınlara ayrılan otuz kısım daha vardır. Böylece kitabın sonunda kadın mutasavvıflara ait on üç biyografiyle karşılaşırız. Bu biyografiler Suriye ve Irak'taki ilk kadın Müslüman mutasavvıfların efsanelerini andırır. Bu efsaneler aseksüel hayat (yukarıda Hz. İsa'nın annesi Meryem Ana ile simgelendi) ve tövbekâr fahişe arasındaki Doğu Hıristiyanlığında bulunan karşıtlığı yansıtır. Ancak bu biyografiler bazı İç Avrasya motifleri de taşır.[62]

19. kısımda kocası düğün gecesinde ölen ve İslami efsanedeki Meryem Ana'yı taklit ederek kurumuş bir ağacı yeşertip meyve vermesini sağlayan bir kadın görürüz. İşin ilginç yanı, ağaçlar geceleyin kadının önünde secde eder ve zikir yapmaya başlar. Kadını dibine uzanmaya davet eden bir söğüt, kadına ona göz kulak olduğunu söyler. Bu aşağıda karşılaşacağımız özellikle de kadınlara atıfta bulunan Moğol malzemenin yansıması gibidir. 23. kısımda tıpkı doğulu Hıristiyan seleflerine benzeyen tövbekâr bir fahişe, bir dereyi geçip yapraklarını kaybetmiş bir ağacın dibine varmadan önce uzun zaman ibadete adadığı bir dağ tepesine yerleşir: Ağacın dibinde ise ikinci benliğini, orada doğup büyümüş bir kadını, bulur. (Yine tipik bir İç Avrasya üçlemesiyle karşı karşıyayız: [1] dağın tepesi, [2] dere, [3] ağacın dibi. Moğol dinini incelerken, belli ki kadınlarda görülen bir kültte, özel ağaçlara giderken dere geçilen

bir hac yolculuğu öğesiyle karşılaşacağız.) 27. kısım 27. bölüme tekabül eder, bir Türkmen kadını anlatır. Yedi yaşından itibaren zikir sesleri mucizevi olarak kızın göğsünden yükselmeye başlar ve kız on yedi yaşına gelince çöle doğru yola çıkar. Altmış yedinci yaşının sonunda ölür.[63]

İç Avrasya dininin başka özellikleri de *Üveysiler Tarihi*'nin bölümlerinde bulunabilir. Havada uçma hem *Tarih*'in hem de şamanlarla ilgili çağdaş anlatıların ortak özelliğidir. Ebu Müslimnâme'deki gibi elma insanları öldürmek için kullanılabilir. Bir mutasavvıf bir müridine bütün dünyayı tırnağında gösterebilir. Benzer şekilde, çağdaş Macar şamanlarına tırnaklarına bakarak gizli hazineleri bulabilme yeteneği bahşedilmiştir.[64]

Strahlenberg: İç Avrasya Türklerinin İsveçli Gözlemcisi

Türki geleneklerle ilgili daha fazla bilgiyi XVIII. yüzyıl yazarı, ilk bölümümüzde çalışmasına değindiğimiz İsveçli Strahlenberg vermiştir. Volga'daki Çuvaşlar ve Kuzey Sibirya'daki Yakutların çeşitli uygulamalarını kaydeder. Bu iki kavim başka Türki dillerden daha erken ayrıldığı sanılan diller konuştukları ve bu sayede dinlerinin pek çok kadim özelliğini korudukları için ilgimizi özellikle çeker. Çuvaşlar ekimde yaptıkları birayı çarın şerefine içtikleri büyük bir şenlik düzenler. Tüm meyvelerini tanrılarına sunarlar (Strahlenberg bu tanrıyı İskandinav savaş ve yıldırım tanrısı Thor'la özdeşleştirir) ve ona sunmak için özel bir ekmek pişirirler. Çuvaşlar atlara o kadar saygı duyarlar ki onları neredeyse hiç kullanmazlar, sadece postlarını ağaç dallarına asarlar. Yakutlara gelince, Strahlenberg gökteki görünmeyen bir tanrıya kurbanlar verdiklerini söyler; onun bir resmini yapar, ağaca asar ve çevresini kürklerle donatırlar. Yakutlarda demir, pirinç ve bakır takılarla süslenmiş mukaddes ağaçlar da vardır. Yakut şamanları davul kullanır ve demir parçaları, çıngıraklar ve ziller tutturulmuş özel kıyafetler giyerler. Nisandaki yeni yıl şenliğinde Yakutlar at ve öküz kurban ederler ve

havaya ve özel bir ateşin üstüne kımız serperler. Yakutların cenaze gelenekleri değişir. Topluluğun önde gelenleri heybetli ağaçların altına gömülür ama pek çok insan ölünce kulübelerinde terk edilir. Her Yakut boyunun yenmemesi gereken bir totem kuşu ya da hayvanı vardır.[65]

Gmelin: Bir Alman Doğa Bilimci

1733'ten 1743'e dek Sibirya seyahatleri yapan Alman doğa bilimci Johann Georg Gmelin (1709-55) Türki dine dair değerli gözlemler yaptı. Gmelin'in Yakutlarla ilgili sunduğu ayrıntılar daha fazladır. Arkadaşlarıyla, ayı, aslan, kedi, köpek haykırışlarını taklit ederken özellikle etkileyici olan ve havayla toprağın bütün ruhlarını çağırabilen, Yakutların önemli bir kadın şamanla tanıştılar. Ancak iblisin yardımıyla kendine zarar vermeden etine bıçak batırabileceği iddiasını göstermeye çalışırken başarısız olmuş ve Gmelin'le arkadaşlarının ona haddinden fazla dikkatle baktığını kabul etmek zorunda kalmıştı: Normalde hemşehrilerini bıçağı kıyafetlerinden geçirivererek kandırıyordu.[66]

Gmelin ayrıca bize iki Yakutun dostluklarını gösterdiği bir ritüel anlatır: Aralarından biri uzun bir yolculuğa çıkacaksa ikisi birlikte bir koruya gider ve evinde kalacak olan, bir ağaca tırmanıp onun dallarını keser. Ağaç ikisinin dostluğunun ömürlük bir anıtı olarak kalır.[67]

Gmelin'in anlatısında Yakutların bir törenlerinde hürmet ettikleri çeşitli varlıkları daha yakından tanırız. Şaman, tanrılara, iblislere, ölü şamanlara, önemli yerlere, derelere, göllere, ormanlara, taşlara, toprağa ve ateşe dua etme görevini yerine getirir ve adıyla yirmi iki varlığın hepsini çağırır.[68]

Başka yerlerde Gmelin, Roux'un özetlediği şamanın Türklerdeki rolü üzerine birçok yorum yapar. Gmelin'in dediğine göre Ob ve Yenisey nehirleri arasındaki Tatarlar şamanların kehanetlerinin ve tedavilerinin her zaman güvenilir olmadığını kabul ederler. Çuvaş-

lar arasında, şamanın öğütlediği üzere, birinin sağlığına kavuşması için esas yollar kurban ve duadır. Bu, şamanların tedaviyi transa geçerek üretme şeklindeki yaygın yönteminden çok farklıdır. Ancak, Sibirya Türkleri hastalıklara tam şamanların baktığı gibi bakarlar: İblis hasta insanın ruhunu alıkoymuştur ve hemen iade edilmesi gerekir. Bu, çoğu zaman, şamanın iblisle iletişim kurabilmek için elzem olan büyülü davul vasıtasıyla sonuç verir. Şaman ayrıca kutsal bir atın kutsanmasında bir deyim mırıldanıp ona yavaşça vurarak aracılık eder.[69]

Georgi: Rus İmparatorluğu'nda Başka Bir Gezgin

Rus İmparatorluğu'ndaki kavimlerin genel bir araştırmasını 1773'le 1774'te oraları gezen St. Petersburglu gezgin Johann Gottlieb Georgi (1738-1802) yaptı. Georgi, Hive'de bir Müslüman mabedinde ilkbahar gündönümünde gerçekleşen garip bir ayini anlatır. Bu mabette hürmetler sunulan velinin mezarı yakınlarında üstünde ipler bağlı yüksek sırıklar vardır ve sırıkların tepesinde de büyük bir kafes vardır. Ayinde mabedin dervişleri iplerle tırmanıp kafese girmeye çalışır. Sadece biri başarılı olur. bu dervişin oradaki veliyi gördüğü ve kerametle ödüllendirildiği söylenir. Derviş kıyafetlerini aşağı atar ve oradaki insanlar kıyafetleri parçalayarak nazarlık olarak eve götürürler (Bu simgesel bir göğe yükselmeyi içerdiğinden ve aşağıda sunulacak antropolojik veriyle de benzerlikler taşıdığından açıkça bir şaman ritüelinin uyarlamasıdır.)[70]

Güney Sibirya'daki Teleut Türklerinde görülen tavşan kurbanıyla ilgili Georgi'nin verdiği bilgiler özellikle ilgi çekicidir. Ne zaman bir talihsizlikle karşılaşsalar bu ritüeli gerçekleştirirler ve kafayla ayakların bağlı olduğu deriyi kulübelerinin kapılarının önüne asarlar. Teleutlar ayrıca sansar ve başka küçük dört ayaklılar da kurban eder ama büyük felaketlerde daha büyük hayvanlar kesip yine derilerini asarlar.[71]

Levşin: Bir Rus Yöneticisinin Gözünden Kazaklar

1832'de Rus yönetici Alexei Levşin bugünkü Kazakistan'a adını veren Kazak Türkleri üzerine çalışmasını yayımladı. Bu çalışma şamanlar ve şenlikler hakkında faydalı bilgiler içerir. Levşin bir gün iki Kazağa "Dininiz nedir?" sorduğunu anlatır. İkisi de "Bilmiyorum," diye cevaplar. Levşin'in yorumuna göre pek çok Kazak aynı cevabı verirdi. İncecik bir İslam kaplamasının altında, Kazaklar örneğin alelade insanların ruhlarının ölümden sonra yıldızlarda yaşadığına ve çağırıldığında dünyaya geldiğine inanırlar. Kazaklarda şamanlarının yanı sıra çeşit çeşit kâhin (yanmış koyun kemiklerini inceleyenler, koyun yağının yanmasıyla oluşan alevin rengine bakanlar ve müneccimler) vardır. Bu şamanlar genelde paçavra giyer ve kehanete dahil olur. Levşin'in gördüklerinden biri ağzı köpürerek gitgide vahşileşen hareketler yapmadan önce çadırında lavtası eşliğinde şarkı söylüyordu. Sonra ruhlar çağırmaya başladı. En sonunda, duyuları geri gelince, kendisine ayan olduğunu iddia ettiklerine dayanarak gaipten haberler verdi. Başka bir Kazak şamanı, bir çadırın ortasında oturup bayraklar ve değişik renklerdeki taşlarla süslü uzun bir asa tutarken, ölü Müslüman velilerini çağırdı ve bir iblis kovalamaya başladı, dışarı çıkıp atına atladı ve onu takip etti. Geri gelince transa geçti, yere düştü ve öyle vahşi hareketler yaptı ki onu zapt etmek için dört adam gerekti. On dakika sonra sakinleşti ve kendisine ayan olanları aktardı, gelecek yıl iyi geçecekti ve ne savaş ne de musibet olacaktı.[72]

Levşin'in dediği üzere Kazak şamanı bir çeşit tıpla da uğraşır. Hastanın önüne oturur, lavtasını çalar, söyler, bağırır ve bedeninde olağandışı eğilip bükülmeler olur. Sonra kalkıp hastayı kırbaçlar (kötü ruhları kovmak için), onu yalayıp ısırır, suratına tükürür ve bir bıçakla üstüne atlar. Bu dokuz gün böyle devam eder. Avrupalı hekimler bu tedavinin bazen psikosomatik temelli hastalıklara iyi geldiğini söylerler.[73]

Önem sıralarına göre düzenlenen Kazak şenlikleri düğünlere, cenazelere ve anma törenlerine eşlik eder. Şenliklerde oyunlar var-

dır: at yarışı, okçuluk müsabakaları ve güreş. Bir çeşit at yarışında kadınlarla erkekler karma çiftlerde beraber yarışır. Erkek kadına yetişip göğsüne eliyle dokunmak zorundadır. Levşin'in anlattığı kadarıyla Kazak kadınları sadece hoşlandıkları erkeklerin bunu yapmasına izin verir ve başkalarının ellerinden el çabukluğuyla ya da kırbaç kullanarak kaçarlar. Okçuluk müsabakalarında bazı Kazaklar havaya atılan şapka ve yüzüklere ok atar. Güreşlerde Kazak erkekleri birbirini kemerinden yakalamada büyük ustalık sergiler.[74]

Verbitskii: Bir Misyonerin Gözünden Şamanlık İcrası

Bir şaman icrasına dair en bilinen anlatı 1840'ta Altay Türkleri arasındaki gözlemlerine dayanarak Rus misyoner Vasilii Verbitskii'den aktarılandır. Bu icra Altay Türklerinin yüce tanrısı Ülgen'e verilen asli kurbanın bir parçası olarak gerçekleşti ve geniş bir kitle tarafından izlendi. İcranın ilk akşamında şaman bir huş çalılığında, tırmanırken tutunabilmesi için dokuz çentik atılmış bir huş ağacının çevresine bir çadır kurdu. Kurban olarak bir at seçildi ve şamanın güveyi rolünü oynaması için bir adam belirlendi.[75]

Tören başladığında şaman ateşin yanında, ağacın dibinde oturur. Davulu dumanla sarılır ve ruhları davulun içinde toplanmaya çağırır. Her ruh bir şarkıyla çağırılır ve geldiğinde şaman onu selamlamak için onun yerine konuşur. Sonra çadırdan dışarı çıkar ve samanla doldurulmuş kumaştan yapılan bir kaz heykeline biner. Kollarını kanat misali çırpar ve kaza gökyüzüne uçmasını söyler. Şaman aynı zamanda kazın adına da konuşur, kendi kendine ve kuklasına cevaben vantrilok misali gıdaklar. Uçuş sırasında şaman kurban edilecek atın ruhunu yakalamak zorundadır. Sonunda bu tamamlanınca at gibi kişner ve çifte atar. İlk akşamın görevi şaman kurbanı kendi gerçekleştirince biter.[76]

Ertesi akşam şaman çadırın içindeki ateş vasıtasıyla ruhlara yiyecek ve içecek sunar. Davulunu tütsüler ve kıyafetini giyer. Davula vurarak birçok ruh çağırır. Sonra farklı göklere yükselmesi başlar,

ağacın üstündeki her bir çentiğin özel bir göğü temsil ettiği göstererek çentiklerden yukarı tırmanır. (Burada kurban edilen atı Ülgen'e iletmesi beklenir.) Bu yüzden altıncı gökte aya ve yedincisinde güneşe saygı duruşunda bulunur. Çeşitli komik olaylar yaşanır: Şaman bir kuşa tütün içirir, atı sular ve güveyine bir tavşan kovalattırır. Nihayetinde Ülgen'e ulaşır, kurbanın kabul edilip edilmediğini öğrenir ve vahiyler alır. Şimdi şaman yıkılır ve bir süre sonra kendine gelir.[77]

Köroğlu: Haydut Ozan

1842'de Leh araştırmacı Alexander Chodźko (1804-91) *Kuzey İran'ın Haydut Ozanı Köroğlu'nun Maceraları ve Doğaçlamalarıyla Hazar Denizi Kıyılarında Yaşayan İnsanların Şarkılarındaki Biçimiyle İran Halk Şiirinin Tahlili* başlıklı bir cilt yayımladı. Bu eserde Türkiye'yle Azerbaycan'da XVI. yüzyıl sonunda bir tarihi karakter, bir şarkıcı ve bir ayaklanma önderinin anısına Köroğlu olarak adlandırılan yaygın bir destanın Azerice uyarlamasının İngilizce çevirisi de bulunur. Chodźko'nun çevirisi nesir kısımları Farsça nazım kısımları Azerice olan bir uyarlamaya dayanır.[78]

Öğrendiğimiz kadarıyla Köroğlu'nun babası, gözlerini bir öfke nöbeti sırasında oymuş bir soylunun emir eriydi; kahramanın adı bu yüzden Köroğlu kaldı. Köroğlu büyüyünce eşkıya olur ve 777 yandaş bulur. İstanbul'a gelince yaşlı bir kadının evinde kalır, önüne koyduğu her şeyi yiyip ona hiçbir şey bırakmadığı için bu kadının canını epey sıkmıştır. (Bu Dumézil ve arkadaşlarının Hint-Avrupa alanının çeşitli kısımlarında bulduğu ve dini egemenlik, savaş gücü ve bereket temel kavramlarına saldırıları içeren "savaşçının üç günahı"ndan biri gibi görünüyor: 3. Kavram olan berekete karşı işlenen günah hemen her zaman bir kadına atıfta bulunarak işlenir.) Ardından Köroğlu, sultanın sarayına girmesini mümkün kılan taklit bir mektup hazırlayan bir din âlimini öldürür. (Bu da 1. Kavrama karşı işlenen günaha tipik bir örnektir.) Köroğlu bu yaptıklarına yaraşacak bir şekilde sultanın kızıyla kaçar ama

kızın kardeşi onların izini sürer. Haydut şehzadeyi eyerini sıkmak için attan inme numarasıyla kandırır ve kendi canını kurtarırken onu çomağıyla yere serer. (Bu yine Dumézil ve arkadaşları tarafından Hint-Avrupa alanında bulunan ve yine üç ana Hint-Avrupa kavramına karşılık gelen "savaşçının üç sınavı" gibi duruyor: Burada savaşçı bir prens kılığındaki egemenliğe ve 1. Kavramın parçası olan zekâya atıfta bulunarak sınanıyor.) Köroğlu inine dönerken sultanın kızıyla birlikte kızı almak için Türkiye'ye gelmiş olan Avrupalı bir nazırın oğluna rastlar. Tutuştukları kavgada Köroğlu yalnız başına hem onu hem de yedi hizmetçisini yener. (Bu 2. Kavram düzeyinde klasik bir sınavdır.)

Sonra sultanın kızıyla haydut, kızı satın almaya çalışan zengin bir tüccara denk gelir. Köroğlu bu hakaretten dolayı akıl almaz bir tazminat ödemek zorunda bırakmakla onu tehdit eder. (Burada tüccarla zenginliği 3. Kavram düzeyinde bir sınavı temsil eder.) Ancak bu olayın ardından Köroğlu başka bir tüccarla karşılaşır. Bu tüccar aynı zamanda ondan daha iyi savaşçıdır ve Köroğlu onu namertçe öldürür. (Bu savaşçı ahlakından kayış, 2. Kavrama karşı işlenen günahın tipik bir örneğidir.)[79]

Sonra, Osmanlı arazisinde daha derinlere ilerleme cüreti gösterirken Köroğlu bir ihanet sonucu yakalanır ve Üsküdar'da bir zindana hapsedilir. Orada valinin kızı onu kurtarır ve o da kızı sadık yoldaşlarından biriyle evlendirir. Ancak nihayetinde Köroğlu'nun sevgili atı bir çift katil tarafından öldürülür ve atı olmadan yaşamayı reddeden Köroğlu onlara hiç direnmez.[80]

Son iki olay benzer Türki motifler içerir: yerel bir yöneticinin kızı tarafından kurtarılma ve adamla atı arasındaki bağ. Burada bulunan başka bir motifi zaten görmüştük: gelinin ailesinin çiftin izini sürmesi. Yine de bu öğenin "üç günah" ve "üç sınav" gibi *Digenes Akrites* (Çift Kanlı Uçbeyi) adlı Bizans Rum destanında bulunduğunu ve XIV. yüzyıldan bu yana yazmalara kaydedildiğini belirtmek gerekir. Orada da kahraman Köroğlu gibi (ama XVIII. yüzyıla ait) bir tarihi karakterdir, Türkiye'nin doğu sınırında dö-

vüşür, kumandanın kızıyla kaçar ve ağabeyleri ile bir sürü asker tarafından kovalanır. Takipçileriyle çatışır ama ağabeyleri öldürmekten imtina eder. Bundan sonra Uçbeyi ona ve geline karşı yapılan üç saldırıda sınanır (doğaüstü bir ejderha [1], askerler [2] ve bir kadın [3]) ve üçünü de engeller. Önceden bir krala isyan etme ve bir kıza tecavüz etme günahlarını işlemiştir; be sefer de bir askeri korkakça öldürür. İki destanda da, Hint-Avrupa örüntüleri tarihsel kişiliklere uyarlanmış gibi görünüyor.[81]

Kökötöy Anısına Ziyafet

1856'da genç bir prens, Chokan Valikhanov (1835-65) efsanevi kahraman Kökötöy anısına yapılan bir ziyafet hakkındaki bir Kırgız destanını yazıya döktü. Yazı 1977'de İngiliz biliminsanı Arthur Hatto tarafından bolca notla yayına hazırlanıp İngilizceye çevrildi. İçinde Kırgız gelenekleri ve özellikle kadının rolüne dair etkileyici bilgiler bulunur. Bu destanda görünüş[illegible]ın maviliği saçındaki bitlerin rengini bile etkileyen meşhur kahraman Manas'la karşılaşırız. Manas'ın öyle bir kamçısı vardır ki

Aksi bir kadını iki büklüm eder
Lakayt bir kadına "Kahramanım" dedirtir
Dırdırcı bir kadını adamın sözüne aşık eder
Yardımı sevmeyen bir kadına kucak açtırır
Adamın yüzüne bile bakmayan bir kadını onunla tokalaştırır
İtirazcı kadını tatlı tatlı gülümsetir
Sevgisiz bir kadına "Aşkım" dedirtir
Sırları ifşa etmeyen bir kadının sırlarını açtırır.
(Fin şiirinde de bu kadın dövme tutumuyla karşılaşacağız.)[82]

Şenlikteki müsabakalardan birinde yarışmacılardan biri Oronggu adında bir Amazondur ve adı muhtemelen bir antilop türünün adından türemiştir. Kırgız soylularının "çıplak bir kadının eğilerek yere çakılı bir kancaya bağlanmış bir devenin bağını dişleriyle çöz-

düğü ve başarılı olursa deveyi aldığı" eski bir eğlencesinde görünür.[83] Destanda Oronggu bunu yapmak için ileri atılır ve erkekler gülerek onun taklidini yapar. Manas der ki

İnin mangırla dolu seni şirret
Otlağın sığırla dolu seni şirret.

Cinsel organıyla ilgili müstehcen yorumlar yaparak devam eder ve Oronggu ona büyük kahramanların anası olduğu cevabını verir. Hatto, Oronggu'nun bir toprak-atası ve bir geyik-tanrı olduğunu söyler ve kutsal bir uçurumun önünde şamanın "toprağın ruh-cariyesi" olarak adlandırılan kabile tanrıçasını avda yardıma çağırdığı bir Tunguz ritüelini karşılaştırır. Tanrıça şamanı geyik kılığına girmiş başka bir tanrıçaya göndermişti.[84]

Şenliğin birkaç ay boyunca süren büyük at yarışında Manas başlangıçta dokuz gün uyuyakalarak tüm şansını kaybeder. Yine de kazanır ama ödül çalınmıştır. Manas gidip hırsızla savaşmaya karar verir ve bir kan kardeşinden yardım ister. Arkadaşı bunu yapamayacak kadar korkmuştur ve onun yerine Manas'a gitgide yükselen önem sırasına göre karısını, kızını ve oğlunu sunar. Manas KIRK yoldaşını ona müthiş bir kılıç yapan topal silahtar ustaya gönderir. Bu silahla hırsızı öldürür. (İnsan ister istemez İlyada'daki topal demirci Hephaistos'un Akhilleus'u silahlandırmasıyla karşılaştırıyor.)[85]

Radlov'un Manas Uyarlaması

Az önce andığımız kahraman Manas'ın adının verildiği meşhur Kırgız destanını büyük Rus dilbilimci Vasilii Radlov (1837-1918) yazıya geçirdi. Radlov'un kopyası Hatto tarafından, İngilizce çevirisi ve yorumlarla, 1990'da yeni bir baskı olarak hazırlandı. Bu destanda Manas dayısı Kökçö'yle bir düelloya tutuşur. Manas'ın zırhının kurşungeçirmez olduğu düşünülür ama Kökçö'nün tüfeğinden çıkan mermi zırhı delerek onu öldürür. Ölen savaşçı yeraltındaki dünyaya gider; ama kirk yoldaşını çağırır ve onlar bir şekil-

de Manas'ı hayata geri döndürürler. Hatto bu olayın Manas'ın esas şamanlık görevini ve kırk yoldaşının ruhlarının özgün niteliğini yansıttığını anlatır. Sonradan Manas zehirlenip ikinci kez ölür. Atı, şahini ve köpeği mezarının başında ağlar ve Tanrı şayet bu hayvanların iyi bir efendisi varsa onu hayata geri getirme talimatıyla meleklerini yollar ve bu da beklenebileceği gibi gerçekleşir. Yine, hayvanı kurtarıcı olarak görürüz.[86]

Er Töştük: Hayvanlar ve Karaağaç

Radlov tarafından yazıya geçirilen ve kahramanının ardından Er Töştük diye adlandırılan bir başka Kırgız destanı yine yeraltı dünyasından bir geri dönüşü anlatır. Er Töştük öteki dünyada ona sahip olacağını söyleyen doğaüstü bir kızla karşılaşır. Sonra kötü bir ruhla kavga sırasında, Er Töştük atını sürerken topraktan dibe doğru batar. Yeraltında uzun ve olaylı bir yaşamın ardından atı Er Töştük'ü geri dönme konusunda sıkıştırır. Kahraman kökleri dünyanın merkezinden cennete giden bir karaağaç bulur. Eteklerindeki ejderhayı öldürür ve minnettar bir kartal onu yaşayanların dünyasına taşır. 1300'lerde İslam mimarisinde ejderhanın (yılanın) toprağa gömülü ve hayat ağacını destekler şekilde tasvir edildiğini daha önce belirtmiştik.[87]

İki Şamanın Destanı

Şamanik öğeler yine Radlov'un kaydettiği, bu kez orta Sibirya'daki Yenisey nehri kıyılarında bulunan Abakan bölgesinin Kaç Türkleri'ne ait başka bir destanda öne çıkar. Bu manzume iki ana karakterine ithafen Kara Tigan ve Suksagal diye adlandırılmıştır. Destanın ilk yarısında kahraman Kara Tigan ve kayınbiraderi Olanger iki adamı hayata döndürmek üzere yola çıkar. Kendilerini kırlangıca, atlarını da kuğuya çevirirler. Altay Dağları'na uçtuktan sonra bir ağacın tepesinden beyaz bir ot koparırlar. Bu ot amaçladıkları diriltmede işlerine yarayacaktır. Manzumenin ikinci bölümünde Kara Tigan'ın kara atı düşer ve boynunu kırar. Kahraman

eve Suksagal adında bir adamla döner; bu adam büyü yoluyla, atın ölümünü hayvanı çalmak için kullanmıştır. Suksagal ve Kara Tigan şamanik güçlerini birbirleri üzerinde denemeye kalkarlar: Suksagal Kara Tigan'ın gözlerini çalar, o da Suksagal'ın dilini. Sonra Suksagal Kara Tigan'a etkileyici bir öneride bulunur. Anlattığına göre iki adamın da çocuğu olmayacaktır ve bu yüzden bir anlaşma yapmaları gerekmektedir: Biri ölünce diğeri gelip onun kemiklerine göz kulak olacaktır. İngiliz araştırmacı Nora Chadwick Türk destanlarında ölünün kemiklerine bakma görevinin oğula yüklendiğini ve iki kahramanın da çocuğu olmayacağınına ilişkin ifadenin Türki kahramanın şaman olduğu zaman başka yerlerde de açık biçimde karşımıza çıktığını belirtir.[88]

Üç Evlilik ve Ayı Postu

Radlov'un yine Abakan bölgesinden, Kızıl Türklerinden kaydettiği bir destanda başka kadim öğeler de bulunur. Bu manzumede Süday Mergen adındaki kahraman koca sığır sürüsüyle mallarla dolu evinde rahat bir yaşam sürmektedir. Çocukları olmadığı için karısı onu öldürtmeye çalışır, adam sadık ve açıkgöz atıyla kaçar. Sonra bir ayı öldürüp onun postuna bürünür. Süday Mergen başka bir ülkeye gelir ve yeni bir eş alır. Atı ona silahlarını getirir ve kahraman, büyük bir kuşla bir kaplan öldürür. Bunun ardından Süday Mergen'in kayınbiraderleri onu bir kuyuya hapseder ve yeni karısı atını bir kurtarıcı bulmaya göndermek zorunda kalır: Bu cennetin kıyısında yaşayan ve olağanüstü uzunlukta saçları olan bir kızdır. Kızın saçına asılarak Süday Mergen çukurdan çıkmayı başarır ve onu üçüncü karısı olarak alır. Tabii bu evlilik üçlemesi Hint-Avrupalıdır; refah [3], güç [2] ve dini egemenlik [1] kavramlarına karşılık gelir; tıpkı Dumézil ve arkadaşlarının incelediği diğer evlilik üçlemelerinde olduğu gibi. Dış görünüşüyle ayıya benzeyen kahramanın İç Avrasya öykülerinde tanıdık bir karakter olduğunu belirtmek gerekir.[89]

Kazakların Mensur Bir Destanı: Bir Gelini Kazanmak

Evlilik teması Radlov'un yayımladığı, Şentay adındaki kahramanın bir ateş duvarının ardında yaşayan bir gelini bulmak zorunda olduğu bir Kazak destanında da baskındır. Kahraman bu yüzden onu alabilmek için at yarışı ve güreş müsabakasından oluşan ikili bir yarışmayı kazanmak zorundadır. Şentay dilenci kılığına girer ve Sinsi Sarı Kuş adındaki bir zeki bir kızın tavsiyelerine uyar. Yarışmanın sonunda kız kimliğini açıklar (tabii onun yanında kendi kehanet güçlerini de). Haklı olduğunu göstermek için Şentay'a önce mavi bir güvercine, sonra bir atmacaya, sonra da yakışıklı bir kahramana dönüşmesini buyurur. (Buradaki dönüşümleri ister istemez Odysseia'da Athena'nın kılık değiştirip sonunda Odysseus'u dönüştürmesindeki rolüyle ve ilk hayvan, ikinci hayvan ve insan şeklindeki eski Türk üçlemesiyle kıyaslıyoruz.) Daha sonra Şentay'ın gelinini toprağın altında yaşayan bir iblis yutar. Şentay kendi doğaüstü güçleri sayesinde olan biteni anlar ve karısıyla iblisin diğer kurbanlarını kurtarmak üzere toprağın altına iner. Sonuçta tıpkı yukarıda gördüğümüz Kırgız kahramanı Töştük'ün yaptığı gibi kendisine minnet duyan bir kartalın taşımasıyla hepsi yeraltı dünyasından kaçar.[90]

Ejderha ve Üç Zevce

Yine Radlov'un çevirdiği, Güneybatı Sibirya'daki Tümen Tatarlarının mensur bir destanı da üç evlilik örneği sunar. Bir hanın oğlu kardeşleriyle karısını terk edip bir ejderhaya teslim olmak zorundadır ve bu ejderha onu bir delikten dünyanın içine, kendi hükümdarının evine götürür. Orada kahraman kıza dönüşen bir yılanla evlenir: Bu kız ejderha prensin kızıdır. Kızan babası kahramana bir dizi görev verir ve kahraman hepsini gerektiği gibi yerine getirir. Bunlardan biri başka bir eş, uzaklardaki bir hükümdarın kızını almaktır. Bu görev hükümdar ve kızı tarafından yaratılmış zorluklarla yüklüdür ama altı yoldaşın eşliğinde, prensesin tavsi-

yeleri sayesinde sonunda hepsinin üstesinden gelir: Kızın babası öldürülür. Sonunda kahraman ilk karısına yeniden kavuşur. [91]

Bu hikâyenin özgün hali muhtemelen M.Ö. VIII. yüzyılda oluşturulmuş olan meşhur Hint destanı *Mahabharata*'dakine (Bharata Klanının Büyük Şiiri) benzer. Orada bir prens karısıyla kardeşlerini terk etmek zorunda bırakılır ve yılanların kralının kızı tarafından Ganj sularının altına çekilir. Birlikte olurlar ve sonra prens uzak bir ülkeye gidip oranın hükümdarının kızıyla evlenir. En sonunda ilk karısına yeniden kavuşur. Oxfordlu antropolog Nick Allen da ben de bu hikâyeyi Odysseus'un Penelope'ye dönmeden önceki aşk dolu maceralarıyla karşılaştırdık.[92]

Czaplicka: Yakut Şamanlarının Genel Açıklaması

1914'te Leh antropolog Maire Antoinette Czaplicka *İlk Sibirya* çalışmasını yayımladı. XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başındaki çok sayıda alan araştırmasının sonuçlarını birleştiren bu yayın, Sibirya toplumları ve dini açısından paha biçilmez bir araştırmadır. Bu çalışma Kuzeydoğu Sibirya'dan dilleri ne Altay ne de Ural ailesine dahil olan ufak Eski Çağ kavimleriyle birlikte Türkleri, Moğolları, Tunguzları, Samoyedleri ve Finleri de kapsar. Bu bölümde Czaplicka'nın Yakut şamanları hakkındaki genel açıklamasını özetlemekle kendimizi sınırlandıracağız.

Czaplicka'ya göre Yakut şamanları, Sibirya'nın diğer şamanları gibi, gençliklerinde çoğunlukla akıl hastalığı olarak kendini gösteren bir görev çağrısı alırlar. Garip gözlerle sinirli ve kolay heyecanlanır halde bulunmaya meyillidirler. İnançlara göre isteyerek şaman olunmaz; ata-ruh genç bir adamın üstüne sıçrar ve onu gırtlaklar. Sonraları şamanlaşmak ona iyi gelir. Yakutlarda şamanlar yılda bir karlar erirken çok hastalanır. O sırada adı *yekyna*, "ana hayvan" olan bir çeşit ruh gezinmeye başlar. Birçok çeşit *yekyna* vardır, köpek, boğa, aygır, geyik, kara ayı ve benzer hayvanlarca temsil edilebilir. Özellikle köpek içini kemirip şamanın kalbiyle bedenini parçalar, kurtla ayı da pisboğazdır. Yakutlarda amagyat

adında başka bir çeşit ruh daha vardır, bu ölü bir şamanın ruhudur ve bir şamana kazara ya da kaderinde yazılı olduğu için gelir.[93]

Yakutlarda şamanların büyük çoğunluğu "kara şamanlardır", yani insanlara "ak şamanlar" kadar yardımcı olsalar da kötü ruhlarla ilgilenirler. Ak şamanlar bahar şenliklerinde, düğünlerde, bereket ayinlerinde ve ruhlarının çalınmadığı düşünülen hastaların tedavisinde görev alırlar. "Kara şamanlar" geleceği önceden görür, ruhlar çağırır ve onları ziyaret etmek için yolculuklara çıkar. Kadın gibi giyinir ve saçlarını kadın gibi yaparlar, uyku düzenlemeleriyle çocuk doğumlarıyla ilgili tabularda da kadın muamelesi görürler. Yakut demircileri de "kara" ve "ak" olarak ikiye ayrılır, çünkü demircilerin şamanlara çok benzediği düşünülür. Onlar da hastalıkları iyileştirebilir, tavsiyelerde bulunabilir ve geleceği öngörebilir. Şaman kıyafetlerindeki metal süsleri (levhalar, plakalar ve ziller) üretmeleri nedeniyle demircilerin itibarı daha da artmıştır. Özel bir bakır plakanın üstünde bir adam resmi varsa: Bu plaka yukarıda geçen, genelde ölü bir şamanın ruhu anlamındaki amagyat terimiyle adlandırılır. Bu yüzden bu şamanların en önemli süsüdür ve bir mesleğe kabul ritüelinde ona hocası tarafından verilir. Yumurta şeklinde ve dünür adı verilen metal süsler Yakut şamanının davulunu da donatır. "Evlilik sonucu akrabalık" anlamındaki bu söz belki de şamanlar hem toplulukla hem de ruhlarla bütünleştiği için kullanılır. Şamanın kıyafetine onun "atı" adı verilir çünkü onu göklere ve yeraltına kıyafeti taşır.[94]

Bir hastayı tedavi etmek üzere gerçekleşen bir şaman icrasında, şaman gece çalışır. Paltosunu giyip tütün içer. Beyaz bir kısrağın derisi odanın ortasına konur ve şaman onun üstüne oturur. Sonra davulunu çalmaya ve kuş seslerini taklit etmeye başlar. Sonra anlaşılması güç parçalar tekrarlayıp durur, şunun gibi:

Bozkırın atı Görün Öğret bana
Toprağın tılsımlı boğası Görün Konuş bana
Güçlü efendi Buyur bana

Şaman ruhlarla konuşmaya onlara sorular sorup, cevaplar vererek devam eder. Amagyat isimli ruh ona geldiği zaman hiddetle ve genelde ağzı köpürerek dans eder. Nihayetinde, hastanın rahatsızlığının nedenini bilir ve bu "nedeni" tükürerek ve üfleyerek kovar. Ruhlara hangi kurbanların verilmesi gerektiğini bulur. Son olarak orada olanlara dansına karşılık gelen yolculuğu sırasında gördüklerini belli eder verir ya da anlatır. Ayağa kalktığında bu daha da yukarı, göklere yükseldiği anlamına gelir, düştüğünde ise dünyanın yüzeyinden aşağı indiği anlaşılır.[95]

Potapov: Altay şamanının davulu

1968'de St. Petersburglu araştırmacı Leonid Potapov, 1925'ten 1955'e dek yürüttüğü bir alan çalışmasına dayanarak, Güney Sibirya'daki Altay şamanlarının davulları üzerine önemli bir makale yayımladı. Bu davullar üzerindeki şekillerin genelde evrenin üç aşamalı görüntüsünü yansıttığını gözlemlemişti: göğü, yeri ve yeraltını. 1946'da Potapov altmış yedi yaşındaki bir Altay şamanıyla, Roman Kaidarakov'la görüştü. Roman davulundaki "yay kirişi" adındaki beyaz çizginin ruhlara uçarken ona yolunu gösterdiğini anlattı. Davulun üstündeki siyah şeritler yağmur çağırmak için gerekli bulutu temsil ediyordu. Davulun çerçevesindeki boynuzu Roman yukarı açılırken kullanıyordu. Davulun üstündeki çeşitli resimler farklı farklı amaçlara hizmet ediyordu. Orion Takımyıldızının bir temsili de şamanın hem yerde hem gökte yolunu bulabilmesi için lazım oluyordu. Kuşlar, kızlar ve oğlanlar da ayrıca temsil ediliyordu. Bunlar uçuşunda ve trans sırasında şamana yardım ediyordu. Tedavi edeceği hastalığın köklerini bulmak için şamanın ziyaret etmek zorunda olduğu huş ağacının da bir çizimi vardı. Yükseldiğinde şamanın yolunu aydınlatan güneş ve ay da resmedilmişti, "yedi mavi kurt" karadaki kurtların yağmasından sürüleri koruyordu, "dokuz kara köpek' de ruhları hastadan uzaklaştırmaya yarıyordu. Bir yılan, bir kertenkele ve bir toprak

solucanı kadın hastalıkları tedavisinde kullanılıyordu, kurbağa ise zührevi hastalıklar için.[96]

Diószegi: Tofa Şamanları

1968, ayrıca önde gelen Budapeşteli şaman uzmanı Vilmos Diószegi'nin uzun bir makalesinin yayımlandığı yıl oldu. Makalede 1958 yılında Güney Sibirya'da Türki bir dil konuşan küçük Tofa kabilesi üzerine yürüttüğü alan araştırmasının sonuçlarını sundu. Araştırma insanların nasıl şaman olduğuna dair örnekler sağlar: Bu durum insanları hasta etmek için uğraşan ve gençken onlara işkence eden ruhların iradesiyle ortaya çıkıyormuş gibi görünüyor. Bu ruhlar göllerin, dağların ve kuşların efendileridir. Şaman olmaya karar verilince özel bir elbise dikilmesi gerekir. Bu elbisenin süsleri insan iskeletini simgeler ama üzerine dikilmiş kurşun örgüler ve boncuklar kuşun "kuyruğu" ve "kanatları" olarak adlandırılır. Biri hastalanınca, kaybolunca ve (örneğin bir av sırasında) ne olacağını öğrenmek maksadıyla şamana gidilir. Ancak şaman sanatını kendisi için de icra edebilir. Ruhları ziyaret etmek için ona "kırat" ya da "erkek rengeyiği" diyerek davuluna "biner". Davulun çeşitli bölümleri eyerlenmiş bir hayvanın -davulun çerçevesini kaplamak için derisi kullanılan geyiğin- uzuvlarını simgeler.[97]

Bir şaman Diószegi'ye nasıl uygulama yaptığını anlattı. Ruhları çağırmak için ardıç dalları bir çadırın içindeki bir ateşe atılırdı. Sonra şaman davulu üstünde kutsal dağlara doğru yolculuğa çıkardı ve orada "toprağın efendisi" ya da kabilenin "büyük şaman efendisi" gibi önemli ruhlarla buluşurdu. Küçük bir şaman olduğu için sadece 8-9 metre yüksekten uçabiliyordu, halbuki büyük şamanlar bulutların üstünde gidebiliyordu. Değişik kuşların tüylerinden yapılmış üç başlığı vardı (yaban kazları, baykuşlar ve turnalar), bu başlıklar yılın farklı dönemlerinde ve icranın farklı bölümlerindeki uçma ihtiyaçlarına karşılık geliyordu.[98]

Roux: Türkiye'nin Güneyindeki Göçebeler

1970'te Roux Türkiye'nin güneyindeki iki göçebe aşiret arasında yürüttüğü alan araştırmasının sonuçlarını yayımladı: birincisi çobanıl Yörükler, ikincisi de oduncu Tahtacılar. Yörükler Hz. Muhammed'in örnek davranışlarına (sünnet) vurgudan ötürü sünni olarak adlandırılan İslam'ın ana akımına mensuptur. Karşılık olarak Tahtacılar Hz. Muhammed'in ailesine adanmış bir hizip (Şia) oluşturdukları için Şii olarak adlandırılmış, toplam içinde azınlıkta kalan Şii kola mensuptur. Tahtacılar Kuzeybatı İran'da 1300'lerde Hacı Bektaş olarak anılan bir velinin kurduğu iddia edilen Bektaşi tarikatından etkilenmişlerdir: Bektaşilerinkine çok benzeyen bir kabul törenleri vardır, bir kuşağa üç düğüm atılarak edilen ve şu üçlü emre karşılık gelen üçlü bir yeminden oluşur: "Eline, beline, diline sahip ol!" (Bu Hint-Avrupalı baş [1], üst gövde ve kollar [2] ile alt gövde [3] üçlemesini yansıtıyor gibi görünüyor.) Bektaşiler gibi Tahtacılar da eşiğe hürmet eder: Bir Tahtacı evinin girişindeki tahtaya basılmamalıdır ve Tahtacılar birbirlerini ziyaret ederlerken eşik öpülür. Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatma ile ilgili bir mitleri vardır; bir erkek müdahalesi olmadan kendi kızına hamile kaldığı düşünülür. Hz. Muhammed'in sahabesinden birinin bu kızla Türklerin Kaz Dağı adını verdikleri, Türkiye'nin kuzeybatısındaki İda Dağı'na kaçtığına inanılır. Orada ölür ve öldükten sonra Sarı Kız olarak anılmaya başlar. Burada Roux İç Avrasyalı önceleyiciler buldu: mucizevi hamilelik, ışıkla güneşi simgeleyen sarı renk ve yarı kaz yarı insan olduğu düşünülen dişi varlıklarca kutsal mekânların ziyaret edildiği fikri.[99]

Tahtacılar ayrıca İç Avrasya'daki suyu tükürük, üre ya da kanla kirletmeyi yasaklayan tabuyu da korudu. Tahtacılar İslam'ın gerektirdiğinin aksine tuvaletten ya da cinsel ilişkiden sonra yıkanmazlar. Yörükler her ne kadar İslam'ın şartı olan gusül abdesti kuralına uysalar da suya büyük saygı gösterirler ve bir musluğu açarken başlarını kapatırlar. Ateşe gelince, Tahtacılar İç Avrasya'dan kaynaklanan metal bıçağı ateşe sokma yasağına uyarlar. Bunun yanında, odun-

culukta çok büyük ya da çok yaşlı ağaçlara özellikle saygı gösterir ve onları kesmekten kaçınırlar. Kiri çıkarmak için su kullanmaya yönelik yaygın tabularının aksine ağaçları kesmeden önce ayinsel bir banyoları vardır; çıplak bir adamı beş ya da altı kadın yıkar.[100]

Tahtacılar evcil hayvanlara büyük şefkat gösterir. Kırsalcılar olarak Yörükler keçi ve koyunlarının yıllık döngülerine dair pek çok ritüele sahiptir. Bunlardan en önemlisi ağustos ortasındaki koç katımı şenliğidir ve o zaman dişi hayvanlarla erkek hayvanlar çiftleşmeleri için bir araya getirilir: İnsanlar da bugünü aşk yapmadan geçirmez, şehvetli danslar edilir. Baharda Yörükler hayvanlar arasında dövüşler düzenler: Koçlar, develer, horozlar, tekeler ve atlar güreştirilir. Önceleri erkekler de birbirleriyle ya da koç veya boğalarla güreşirlerdi. Bir koçu ya da boğayı yenmek bir oğlanı erkek adam yapar ve evliliğe hazır hale getirirdi, başka bir oğlanı yenmekse o oğlanın ailesinden bir kızla evlenme hakkını verirdi. Tüfek atışlarında kızlarla erkekler birbirlerini yenmeye çalışır. Tahtacılarda geleneksel olarak kızlarla erkekleri dövüştürme vardır; erkekler kızların göğüslerini ellemeye çalışır. Hem Tahtacılarda hem de Yörüklerde erkek dansçıların turnaların çiftleşmesini canlandırdığı bir "Turnalar Semahı" vardır. Ergen erkeklerde hayvanlarla ilişki yaygındır ve yetişkinliğe kadar hoş görülür.[101]

Basilov: İç Avrasya Şamanlarında Travestilik

1978 yılında Moskovalı antropolog Vladimir Basilov İç Avrasya şamanlarının travestiliği üzerine etkileyici bir makale yayımladı. Basilov "Eski-Sibirya" halkları arasında ruhların sık sık, erkeğin her açıdan kadın gibi görünmesini hatta başka bir erkekle evlenmesini istediklerine değinir. 1909'da erkek bir Türkmen şamanı kadın kılığında görüldü ve sonraları Kazak şamanlarıyla Kuzeybatı Özbekistan'ın Karakalpak Türklerinde benzer olaylar kaydedildi. Karakalpak şamanlarından biri evle ilgili konularda ve kadınların geleneksel etkinliklerinde bir kadın gibi davranıyordu: Bazı arkadaşları onu çift cinsiyetli olarak görüyordu. 1968'de Basilov Doğu

Özbekistan'dan yaşlı bir Özbek şamanıyla buluştu. Taşmat adındaki bu şaman 1886'da doğmuştu. Köylülere gençken "ruhların değmesiyle" şaman olduğunu anlatırmış; hastalanınca bir kadın şamana götürülmüş. Köylülere göre onu kadın gibi giydiren ruhlarıydı ama kendi açıklaması da "Böyle seviyorum," şeklindeydi. Köylüler ona görünen ruhların kadın olduğunu söylemişlerdi. Taşmat ziyafetlerde kadınların arasına oturmayı ve onlarla şarkı söylemeyi tercih ediyordu. Bir kadın gibi oturup kalkıyor, sövüyor, selamlaşıyor, vedalaşıyor ve yürüyüşü, jestleri hatta konuşmasıyla bir kadın gibi oluyordu. Ancak sakalı, eşleri ve çocukları vardı. Köylüler davranışlarını uygunsuz bulmuyorlardı: Taşmat aynı zamanda şarkıcı ve müzisyendi.[102]

Basilov Herodot'un bahsettiği meşhur İskitli "kadınsı erkek kâhinlere" (*enaree*ler) büyük Yunan hekim Hipokrat'ın (M.Ö. yaklaşık 460-377) da değindiğini söyler. Hipokrat onların "kadınsı işlerle meşgul olduklarını ve kadın gibi konuştuklarını" söyler. Hipokrat İskitlerin bu davranışı bir tanrıçaya atfettiklerini ve kâhinlere hürmet ettiklerini belirtir. Basilov da bu hallerini at sürmelerine atfeder. Basilov Kuzey Amerika'daki Pueblo Kızılderililerinin "dini âlemler" için cinsiyet değiştirmek zorunda kalan erkekleri hadım etmek için at sürme alıştırmaları kullandıklarını gözlemlemişti. Ayrıca X. yüzyıldan Buharalı bir Müslüman tarihçinin yerel bir geleneğe ilişkin kaydını ekler: Her erkek, ergenlikten evliliğe kadar belli bir erkekle cinsel tatmin bulur ve bunun karşılığında gelinle "ilk gece hakkını" evlenince ona devreder.[103]

Zhornitskaya: Yakut Şamanlarının Dansı

Basilov'un Moskovalı meslektaşı Mariya Zhornitskaya da 1978'de faydalı bir makale yayımladı, Yakut şaman dansı üzerine bu makaleyi 1950'lerdeki alan araştırmasına ve daha önceki gözlemcilerin yayınlarına dayandırdı. Şamanların icralarında hareketlerinin genelde dörtnala koşan ya da tırıs giden bir atı tekrarladığını gözlemledi. Dansları genel olarak kişnemeleriyle, horuldamaları ve yakalanmış gibi yapmalarıyla pratikte bir at dansıdır; şaman bir

atın yularını giyer. Bu yüzden bir at gibi denize ya da dağa gidebilir, orada da dalabilmek ya da uçabilmek için kuşa dönüşmesi gerekir. Zhornitskaya'nın görüştüğü eskiden şamanlık yapmış yaşlılar rengeyiklerinin ve kuğuların hareketleriyle seslerini nasıl taklit ettiklerini gösterdiler. Hasta bir kadına müdahale eden bir şaman hasta ruhu kovalayabilmek için rengeyiğine dönüşür. Sonra bir atmacaya dönüşüp uçar, ruhu birdenbire bulur, sonra yine bir rengeyiğine dönüşür ve kadının hayatı için kötü ruhun rengeyiğiyle dövüşür. Zhornitskaya Yakut şaman danslarının iki gruba ayrılabileceği sonucuna varır: Hayvan taklitleri ve icranın sonunda, şamanı transa geçiren sermest danslar.[104]

İason Efsanesinin Güney Sibiryalı Bir Benzeri

1986'da İtalyan araştırmacı Ugo Marazzi, Altay Türklerinin kahramanının babasının adını verdikleri destansı şiir Maaday-Kara'nın şerhli bir İngilizce çevirisini yayımladı. Bu şiir Güney Sibirya'daki Gorno-Altaysk'ta 1964'te kayda geçirilmişti. Bana öyle geliyor ki bu destan M.Ö. yaklaşık 700'den M.S. II. yüzyıla kadar Yunan ve Latin kaynaklarında korunmuş olan Yunan kahramanı İason'un efsanesine aşırı derecede benziyor. Bu iki hikâye arasındaki benzerlikleri, ikisinin de prototipini sağlayabilecek eski bir İç Avrasya halk hikâyesinin varlığına atfetme eğilimindeyim.

Türk destanının başında bir hükümdar, Maaday-Kara'nın makamı kötü bir adam, Kara-Kula Kağan, tarafından gasp edilmiştir. Benzer şekilde, Yunan destanında tahtın haklı varisi, İason'un babası, tahta bir gaspçının geçtiğini görür. Maaday-Kara'nın oğlu bir dağda terk edilir ve bir atla yaşlı bir kadın tarafından büyütülür. İason bir mağarada yarı at yarı insan bir sütbaba tarafından büyütülür. Oğlun adı Kögüdey Mergen'dir. Büyüdüğünde gaspçıya saldırmak üzere yollara düşer. Önünde tipik bir İç Avrasya modeli oluşturan üç engel vardır. İlk olarak dağın eteklerinde dikilen ve bacaklarında eklem olmayan iki kara kahraman yeraltından [3] gelir. Kögüdey Mergen gerektiği gibi ikisini de öldürür yoluna devam

edip ikinci engele varır: Uzun sarı bir deniz [2]. (İason ve dostları Karadeniz'e doğru ilerlemeden önce "topraktan doğan" ve kolları omuzlarıyla yanlarına sabitlenmiş adamları öldürmek zorundadır.) Bu denizin kıyısında ilerlerken birbiri ardına üç kahramanla karşılaşır ve onlara denizi nasıl geçmesi gerektiğine dair boş yere akıl danışır. Son olarak, denizde besbelli anlamsızca -çünkü deniz zehirlidir- balık avlayan bir kahramanla karşılaşır ve bu kahraman Kögütey Mergen'e tehlikeli kuşların atına saldıracağını söyler. (Benzer şekilde, İason Karadeniz'i geçmek üzereyken önce kendine bir şey tavsiye edemeyen bir kahramanla, sonra da karın doyurmak için boş işlerle uğraşan ve tayfasına ölüm saçan kuşların saldıracağını söyleyen bir kâhinle karşılaşır.) Kögüdey Mergen kuşları ustaca öldürür ve (İason'un gemisi gibi hikmetli konuşma yeteneği bahşedilmiş) atı büyük bir sıçramayla onu denizden geçirir, İason ise akıllıca gemisini tehdit eden kuşları uzaklaştırır ve gemisi de onu Karadeniz'in karşısına geçirir. Üçüncü engel açılıp kapanan ve topraktan göğe ulaşımı sağlayan [1] iki kara dağ şeklinde gelir. Kögüdey Mergen atını dağların arasından sürer ve dağlar kapanırken atının kuyruğunu kıstırır, topkı İason'un gemisinin kıçını Çarpışan Kayalar'a sıkıştırması gibi.[105]

Bu engellerin ardından Kögüdey Mergen kendisini aradığı yerde, Kara-Kula Kağan'ın ülkesinde bulur. Burada gasıbın karısı, bir dişi iblis, kahramanın geldiğini fark eder. Kocasına bunu haber vermez çünkü Kögüdey Mergen'in kazanmasını ve böylece onunla evlenebilmeyi istemektedir. (Aynı şekilde İason Karadeniz'in öbür uzak ucuna vardığında ona karısı olmayı arzulayan bir cadı olan, bölgenin kralının kızı Medea yardım eder.) Kögüdey Mergen önce yeni bir sınavla karşılaşır: İki büyük kara hayvanı, bir boğayla deveyi öldürmek zorundadır ve tıpkı İason'un iki koca boğayı boyunduruğa koşma şeklindeki bir sonraki sınavını geçmesi gibi bunda başarılı olur. Sonra Kögüdey Mergen içinde Kara-Kula'nın ruhu olan altın bir sandık ele geçirmek zorundadır ve yine başarılı olur, aynı şekilde İason da Altın Post'u bulma görevini başarıyla yerine

getirerek gasıbın ruhunun kaderini bağlar. Kötü giyimli bir serseri kılığına giren Kögüdey Mergen, bir şaman tarafından katilinin geldiği söylenen kötü Kara-Kula Kağan'ın huzuruna çıkar. (Benzer şekilde, Yunan gasıp tek sandaletli bir adama karşı dikkatli olması gerektiği şeklinde bir kehanetle uyarılır ve İason karşısına tek sandaletle çıkınca katilinin geldiğini anlar.) Kara-Kula Kağan Kögüdey Mergen tarafından öldürülür, tıpkı Yunan gasıbın İason'un emriyle Medea tarafından öldürülmesi gibi.[106]

Dişi iblis şimdi Kögüdey Mergen'e onunla yaşamak istediğini söyler ama reddedilir ve İason onu terk edince Medea'nın yaptığı gibi değişik bir kötülük kariyerine başlar. Kögüdey Mergen başka bir kralın kızıyla evlenmek istediğine karar verir (İason'un yaptığı gibi) ve onu almaya gider. Dişi iblis zehirli bir içkiyle onu öldürmeye çalışır ama kadeh kırılır. (Medea Atinalı kahraman Theseus'u zehirlemeye çalışır ama kadeh dudaklarından fırlar.) Kadın sonra gelini kaçırır ve onun dış görünüşünü yaşlı bir kadınınkine döndürür. (Medea İason'un gelininin yanıcı bir zehire basılmış bir kumaşa sarıldığından emin olur.) Son olarak dişi iblis Kögüdey Mergen'in anne babasını öldürmeyi başarır. (Medea İason'un karısını, kayınpederini ve çocuklarını öldürür.)[107]

Reichl: Türk Destanlarına Genel Bakış

1992 senesinde Alman biliminsanı Karl Reichl, *Türk Sözlü Destan Şiiri* başlıklı önemli bir kitap yayımladı. Bu çalışma eski Sovyetler Birliği'nde ve Kuzeybatı Çin'de kendi yürüttüğü alan araştırmasıyla koca bir birincil ve ikincil kaynak listesine dayanıyor. Bu kitabın kayda değer konuları Türk destanının kahramanına eşit önemdeki at ve destan söyleyenle yakından ilişkili olan şamandır.

Bu şamanla âşık arasındaki bağ bir Kırgız aşığın özyaşamöyküsüne yansır: Şarkı söylemeye bir destan kahramanının ucunda ateş yanan bir mızrakla onu yaraladığını gördüğü rüyasından sonra başlamıştır. Bundan sonra âşık uzun bir hastalık geçirir. Reichl'in dediğine göre genelde âşık icra sırasında bir ilham haline girer ve

kendini telli çalgısını küheylan misali dörtnala koştururken anlatır. Bazen gergin ve boğuk bir telaffuzla, bir İç Avrasya şamanı gibi söyler.[108]

Reichl kahramanının ardından Alpamış diye adlandırılan meşhur Türk destanına büyük yer ayırır. Alpamış'ın hikâyesinin hem mensur hem manzum pek çok uyarlaması vardır ama en iyi bilineni 1927-8'de Semerkant yakınlarında âşık Fazıl Yoldaşoğlu'ndan derlenen Özbek manzumesidir. Bu uyarlamada bir hükümdarın oğlu olan Alpamış, karısını gidip Kalmuk kavmiyle savaşmak için terk eder. Üç sınavdan geçer ki bence onlarda üç merkezi Hint-Avrupa kavramına karşılık gelen tipik bir Hint-Avrupalı "savaşçının üç sınavı" modeli var ve burada 3-2-1 sıralamasıyla karşımıza çıkıyor: Verimlilik, kadınlar ve cazibeyle, güç, bir ordunun savaşıyla ve din, zekâyı mantığı kullanmadan gösterme göreviyle temsil edilir. Önce Surkayıl adındaki bir cadı 40 köle kız hazırlar ve Alpamış'la 40 yoldaşını baştan çıkarmaya çalışır. Adamlar cazibeye direnir ve ikinci bir sınavla karşılaşırlar: Bir Kalmuk ordusu gelir ve onu mağlup ederler. Üçüncü sınavda Alpamış ve dostlarını kanyakla faka bastırırlar. Sarhoş olurlar ve uyudukları saray ateşe verilir. 40 yoldaşı ölür ama Alpamış hâlâ uyuklasa da hızla kendini bir yeraltı zindanına yuvarlar. Haliyle bu hikâye Odysseia'ya çok benzer: Odysseus cazibeli Sirenler [3] tarafından, bir canavarın, Skyyla'nın gücü [2] tarafından ve Güneş'in sığırlarını yemekten kaçınmaya dair dini emir [1] tarafından sınanır -dostları son sınavda geçemez ve ölüme mahkûm olur. (Başka yerlerde bu Homer hikâyesinin İran milli destanıyla *Mahabharata*'ya çok benzer olduğunu savundum.)[109]

Alpamış'ın hikâyesine dönecek olursak, bu zaman zarfı içinde gasıbın kahramanın ülkesini ele geçirdiğini görürüz. Alpamış'ın oğlu babasını kan kardeşinin kurtarması için ayarlama yapmaya çalışır ama başarılı olamaz. Yedi yıl sonra Alpamış, Kalmuk hükümdarının kızı tarafından kurtarılır. Eve tam karısı gasıpla evlenmek üzereyken varır. Bu noktadan sonra Odysseia'ya dış benzerlikler çok kuvvetlidir. Alpamış, ailesi ve ünlü bir sığırtmaç tarafından

fark edilir, kendini gizler ve tek başına düğün ziyafetindeki okçuluk yarışının büyük yayını kaldırmayı başarır. Gasıbı öldürür ve halkını yeniden birleştirir.[110]

Alpamış'tan bir kesit başka bir çarpıcı üçleme modelini sunar, kahramanın atını sürmesini betimlerken bu kez tipik İç Avrasyalı bir üçleme:

Dağa geldi mi atını aşırır
Dereye geldi mi üstünden geçirir
Yamaca geldi mi dörtnala koşturur.[111]

Reichl Türk destanlarındaki atın önemli özelliklerini kayda geçer. Görüntüsünü insana dönüştürebilir ya da insan gibi konuşabilir ve kahramana tavsiyeler verebilir. At mucizevi şekilde büyür, genelde kahramanı kurtarır ve hatta bir kartala dönüşüp göklere uçarak onu ölümden döndürür. Kahramanla aynı anda doğup onun "ikizi" olabilir.[112]

Sonra Reichl Alpamış'ın çeşitli uyarlamalarında karşımıza çıkan sorunlara ve kronolojilerine bolca dikkat çeker. Bu uyarlamaların, yukarıda tartıştığımız Dede Korkut Kitabı'ndaki okçuluk müsabakalarında galip gelen şehzadenin hikâyesine çok benzediğine vurgu yapar. Hikâye aynıdır ve Oğuz Türklerinin İç Avrasya'dan bugünkü Türkiye'ye doğru göçlerinden yani XI. yüzyıldan daha geç bir vakitte ortaya çıkmış olamaz. Başkurtlardan bir İç Avrasya uyarlamasında Odysseia'yla benzerlikler çok daha barizdir: Alpamış'ın karısı ikinci kocası olmak isteyen her erkeğin yayını gerip bir yüzüğün içinden ok geçirmesinde ısrar eder. Alpamış sadakatsiz iki çobanı cezalandırdıktan sonra gasıbı açıkta güvenle otururken bulur, sınavı geçer ve ikinci bir okla kaçmaya çalışırken onu vurur. [113]

Türki Dinin İç Mantığı

Tekrar tekrar vurguladığımız gibi yöntem, karşılaştırmalar yapmadan önce bir kavmin dininin iç mantığının incelenmesini gerektiriyor. Ancak Türk kavimleri için hiçbir durumda bütünlük

içinde bir din oluşturmamıza yetecek kadar çok kanıt bulamadık. Sonuç olarak Türkleri tek bir halkmış gibi değerlendirmek en iyisi olacak gibi duruyor: Pek çok Türk halkının eski konfederasyonlardan yeni birlikler oluşturduğu ve özellikle incelediğimiz Türki malzemenin yüksek bütünlük ve tutarlılığı göz önüne alınınca "tek halk" yaklaşımı makul görünüyor.

Bu malzeme içinde şamanlar öne çıkmıştır. Göktürklerde onların "çılgınlığı," geleceği öngörme işlevleri doğrulanır ve İbn-i Sina onların aşırı hızlı soluk alıp vermeyi bir trans hali oluşturmak ve kehanetleri dile getirmek için kullandıklarını belirtir. Yakutlarda kadın şamanın etkileyici sıçramalarını ve feryatlarıyla ayıları, aslanları, kedileri ve köpekleri taklit ettiklerini gördük. Altay Türkleri arasında bir şamanın at gibi kişneyip çifte atmadan önce nasıl kaz gibi uçup gıdakladığına şahit olduk. Yine Yakutlarda köpek, kurt ve ayı ruhlarının şamanın kalbiyle bedenini nasıl kemirip parçaladıklarını keşfettik. Ayrıca Özbek şamanlarında travestiliği ve şamanlarla âşıklar arasındaki ilişkiyi gördük: Kırgız âşığının bir kahramanın ucu yanan mızrağıyla delindiğini rüyasında görmesi tabii ki bir şey anlatır. Ancak şamanlarla ilgili bu malzemede genelde baskın olan hayvanın rolüdür ve hayvan Türk dininin genel olarak en önemli motifidir.

Hayvanın rolü ata, kurtarıcı, rehber ve hanedan amblemi olarak görülen kurt örneğinde dikkate değerdir. Bu noktada gök-ara alan-yer şemasıyla bir bağlantı söz konusudur: Kurt başlı amblemiyle Göktürk hakanı göklere aittir, oğulları onun altındaki boşluğa, torunları da yerin yüzeyine. Bu şema gördüğümüz gibi gök düzeyindeki kış, yaz, yağmur ve rüzgâr dörtlüsünün yanında Başkurt Türklerine yansır. Aynı şema İbn ed-Devâdâri'nin Türki yaradılış mitinde de karşımıza çıkar: Bir dağın zirvesi, ilk Türkün en büyük oğlu bir dere kenarında ve halefleri de onun altındaki düzlükte yaşamadan evvel mevsimlerden, yağmur ve rüzgârdan etkilenir. Benzer şekilde, *Üveysiler Tarihi* kitabında bir dağın tepesinden, bir derenin içinden geçip bir ağacın dibindeki yere gitmesiyle karşılaş-

tık. Kahraman Kögütey Mergen yerin yüzeyinde, bir dağın eteğinde, yeraltından gelen kahramanlarca sınandı ve sonra göğe açılan kapıdan geçmeden evvel bir denizin üstünden atladı.

Bu üç düzeyin arasında gidip gelmek için insanların hayvanlar veya kuşlarca taşınması ya da onlara dönüşmesi gerekir ama hayvanlarla kuşlar kendileri birer değişim geçirmek zorundadır. Bu yüzden kabarık tüylü bir köpek bir akbaba yumurtasından çıkar ve çeşitli hayvanlar Oğuz Kağan'ı yaratır. Yakutların şamanı denize ya da dağa gitmek için ata dönüşür ve daha ileri gidebilmek için kuşa dönmek zorundadır; başka bir seçenek olarak da hasta bir ruhu kovalamak için rengeyiğine dönüşür ama yolculuğunun bir bölümünde atmacaya dönüşmesi gerekir. Türk destanında at ölen kahramanı göğe getirmek için kartala dönüşmek zorundadır. Bu yüzden Türki dinde insanların hastaları iyi etmek ya da önemli ruhlarla görüşmek amacıyla evrenin başka yerlerine gitmesini mümkün kılan bir dönüşümler mantığı vardır.

Karşılaştırmalı Bakış Açısıyla Türki Din

Bu güçlü iç mantığa karşın bu bölümde sergilenen pek çok malzeme yalnızca daha geniş bir karşılaştırmalı çerçevede, karşılığında daha keskin bir odak sağlayacak başka bulgularla karşılaştırıldığında anlam kazanır. Bu durum özellikle İskitlerde ve sonra Göktürklerle Kırgızlarda, aynı zamanda bir şamanın icrasına dair Verbitskii'nin anlatısında karşımıza çıkan ateş ve dumanla temizlenme için böyledir: Temizlik suyla yapılmamalıdır çünkü bu suya saygısızlıktır. Semavi ve kutsal olanı temsil eden mavi renkteki sembolizm de özellikle dikkat çekicidir, tıpkı ışığı ve güneşi işaret etmek için kullanılan sarı renkteki gibi. Bu alışılagelmiş Hint-Avrupa renk sisteminden çok farklıdır: dini egemenlik için beyaz, savaş gücü için kırmızı ve bereket için "koyu" bir renk, siyah, yeşil ya da mavi. Bu ayrıca Afro-Asyatik dil ailesinde (Semitik, Mısırlı, Berberi ve Hausa dillerini kapsar) bulunan renk sisteminden de farklıdır: Üç siyah yüce fırtına tanrısını, kırmızı onu öldüren genç

savaşçıyı ve beyaz da uğruna yarıştıkları güneş tanrıçasını temsil eder.[114]

Öte yandan, Türki yaradılış destanlarıyla Başkurt tanrılarına bakılınca Hint-Avrupa modelleriyle büyük benzerlikler bulunur. Biraz yukarıda hatırlattğımız gibi, en tepe düzey, yani dini egemenliğin düzeyi dört özelliğe bölünmüştür: kış, yaz, yağmur ve rüzgâr. Bunları Dumézil ve arkadaşlarında bulunan, benim de 1.1a, 1.1b, 1.2 ve 1.3 diye numaralandırdığım Hint-Avrupa egemenliğinin dört özelliğiyle ilişkilendirmek mümkündür: Böylece kışı uğursuz, yazı dost canlısı, yağmuru hayat güvencesi ve rüzgârı da istediklerini dağıtan bir güç olarak olarak görmek mümkündür. Türki malzemedeki ikinci düzey dereler ve dağ yamaçlarıdır: Burada, İç Avrasya dağlarında genelde olduğu gibi, dere hızlıca aşağı akar ve bu Hint-Avrupa alanındaki ikinci kavram olan güce karşılık gelir ama Hint-Avrupa alanının kendisinde dereler sakindir, bereketin huzurla akan tecessümleridir. Üçüncü Türki düzeyde, Hint-Avrupa dinlerinde olduğu gibi toprak gelir ama konu sonraki malzemelerden gelen yeraltı görüntüsüyle biraz karışmıştır. Uzmanlar yeraltının İç Avrasya'nın güneyindeki tarihi dinlerden bir Ortaçağ konusunda uzlaşmaya vardılar: Asıl İç Avrasya inancında ölülerin ruhları göğe ya da yeri bilinmeyen (bizimki gibi) başka bir dünyaya giderdi. Bu asıl inancın izlerini Oğuzlarda ve Kumanlarda gördük. VIII. yüzyıl Kırgız yazıtının "Evrenin üç katında dolaştı" şeklinde çevrilmesi güvenilmezdir ve Kırgızların zaten bir yeraltı dünyasına inandıklarını kanıtlamaz.[115]

Türki dinin başka öğeleri giriş bölümümüzde ve ilk bölümümüzdekilerle benzerlik gösterir. Hanedan ve asillerin, insan ve at kurbanlarıyla, büyük mezarları yine önemli özelliklerdir. Bir Kırgız kahramanını kurtarmak için havada süzülen kartal tarih öncesi çizimleri ve Hun oklarının kartal teleklerini anımsatır. Benzer şekilde, travesti Türki şamanlar İskitlerin kadınsılaşan erkek kâhinlerini ve İskit "kan kardeşlerini" anımsatan, birbiriyle ok atarak iletişim kurmaya karar veren Müslüman mutasavvıfları hatırlatır.

Ancak Türki dindeki en önemli İç Avrasya özelliği "hayvan olma" temasıdır. Burada, Deleuze ve Guattari'nin de işaret ettiği üzere, icra sırasında şamanın radikal "hayvan olma" şekli hayvan atalara dair alelade mitlerde bulunandan ya da hayvanların onları avlayabilmek için yapılmış basit taklitlerinden çok daha gerçektir. Bunun yanında, Oğuz Kağan'ın hikâyesinde sadece kahramanın bir ebeveyni olarak öküz yoktur, başka hayvanların özelliklerinin üretilmesi de söz konusudur: Hayvanla cinsel ilişki sonucu insan ve hayvan dünyaları birbirine bulaşır. Dövüşmek, avlanmak ve şaman sağaltıcılığı, hepsi aynı anda her yerde olabilme yeteneği ve hız kazanmak için "hayvan olmayı" gerektirir. Bu yüzden Türkiye'nin güneyindeki göçebe aşiretler hayvanlarla aynı anda çiftleşir, turnaların birleşmesini canlandırır ve hayvanlarla cinsel ilişkiyi hoş görür.[116]

III. Bölüm: Moğollar

Moğol dini üzerine araştırmamızda, Türklere dair sonuçlarımızda bahsedilen birçok öğeyle karşılaşacağız. *Moğolların Gizli Tarihi*'ni ve onun Cengiz Han'la ataları hakkındaki hikâyelerini incelerken, kutsal bir dağ ve kan kardeşliğinin yanı sıra yine mavi ve sarı renklerine yüklenen önemi göreceğiz. Cengiz Han'ın halefleri hakkındaki Moğol, Avrupalı, İranlı ve Çinli yazarların sağladığı, bolca bulgu, adaklar ve tabularla ilgili ayrıntıların yanında bize şamanların kâhin ve sağaltıcı olarak oynadığı rolleri gösterecek. Ruhların şamanlarla anal yoldan ilişkiye girdiği ve onlardan yiyecek aldığı fikirlerini bulacağız. Hayvanlar erken döneme ait bu malzemede çok ön planda ve evrenin yapısını yansıtan ve onu insanlara bağlayan üçlü bir şablonda karşımıza çıkıyor. Hayvan ve insan arasındaki paralellik, Moğol av geleneklerinde oldukça açıktır.

XV. ve XVI. yüzyıl Moğol metinleri bize ilahlar listesinde ve ateşe tapmada İran etkisini ama sancağa saygı ve dokuz rakamına verilen önem konusunda özgün Moğol geleneklerini gösterecek. XVII. yüzyılla ilişkilendirilebilecek sonraki Moğol metinleri yine hayvanlarla insanları Moğol şamanlarının esas işlevinde yan yana getiriyor: Hastalıklardan ve felaketlerden koruma. XVIII. yüzyılda Buryat Moğollarında şamanların nasıl hayvan postuna büründüğünü ve atları nasıl kutsadıklarını göreceğiz. XIX. ve XX. yüzyıl bulguları Buryat şamanlarının ritüelleri ve ilahlarıyla ilgili ayrıntılı tasvirler sunacak ve ikincilerin belirgin şekilde bir Hint-Avrupa modeline uyduğu görülecek. Son olarak, yakın dönem antropolojik çalışmalardan ağaçların önemine, Moğol şaman etkinliğinin

askeri karakterine ve kadın şamanların rolüne dair biraz daha bilgi aktarılacak.

Moğolların Gizli Tarihi

Moğol dinine dair ilk kaynaklarımızdan en önemlisi Cengiz Han'ın 1227'deki ölümünden hemen sonra yazıldığı sanılan Moğolca çalışma *Moğolların Gizli Tarihi*'dir (*Mongqolun niucha tobcha'an*). Kitabı muhtemelen Cengiz Han'ın evlat edindiği oğullardan biri yazmıştır. Kitap çoğu diyalog olan kısa manzum metinler içermekle birlikte düzyazıdır; daha çok farazî konuşmalar ve folklor öğelerini kapsayan bir destan gibidir. Cengiz Han'ın hayat hikâyesi *Gizli Tarih*'in genel konusudur ve meçhul yazar fatihin Moğol geleneklerinden defalarca kopmasını onaylamadığını gizlemez. Bu noktada Moğol biliminsanı Urgunge Onon'un açıklamalı İngilizce çevirisine ve Alman şarkiyatçı Paul Ratchnevsky'nin kendi Cengiz Han biyografisindeki yorumlarına atıfta bulunabiliriz.[1]

Gizli Tarih bize Cengiz Han'ın ve asıl atasının kaderlerini Gök'ün (Tengri) belirlediğini söyleyerek başlar. Bu ata, annesi dişi bir geyik olan mavi bir kurttu. Bir gölü geçip Moğolistan'ın kuzeyinde, Burkan Kaldun Dağı'nda bir nehrin kaynağına yerleştiler. Orada soylarından gelen birinin sadece bir gözü vardı, bu göz alnının ortasındaydı ve onunla çok uzakları görebiliyordu. Bu gözle küçük kardeşi için uygun bir eş olduğunu düşündüğü bir kızı, Alan Goa'yı gördü. Alan Goa onun iki oğlunu dünyaya getirdi, sonra da bu küçük kardeş öldü. Daha sonraları Alan Goa'nın üç oğlu daha oldu ve bunların ilahi bir müdahaleyle dünyaya geldiğini iddia etti. Söylediğine göre her gece parlak sarı bir adam dumanların arasından çadırına giriyordu. Işığı, sarı bir köpek şeklinde çadırını terk etmeden önce karnına düşüyordu. Haliyle bu üç oğul Gök'ün çocuklarıydı ve halka hükmedebilirdi. Alan Goa öldüğünde ilk dört oğlu mirası bölüştü. En küçüğe pay vermediler, çünkü onun salak olduğunu düşünüyorlardı (adı, Bodonçar, "Budala" demekti). Cengiz Han onun soyundan geldi.[2]

On dört ya da on beşindeyken Cengiz üvey kardeşlerinden birini alçakça öldürdü. Sonra, ailesinin düşmanlarından kaçarken Burkan Kaldun Dağı'na saklandı. Sonra da, bize anlatıldığına göre, şunları söyledi:

Burkan Kaldun'da
Hayatım bir bitinki gibi
Avlandım kaçtım
Hayatım, tek ömrüm kurtuldu

Çok korktum. Her sabah Burkan Kaldun Dağı'na kurbanlar vereceğim. Her gün ona dua edeceğim. Torunlarım ve onların torunları bunu böyle bilsin.

Sonra metinden Cengiz'in kemerini boynuna astığını, güneşe baktığını ve başlığını kolunda sallandırırken göğsüne vurduğunu öğreniriz. Güneşe dokuz kez eğildikten sonra içkiler sunup dualar etti.[3]

Bu gizlenme sürecinin ardından Cengiz *anda*sı (kan kardeşi) Camoka'yla arkadaşlığını yeniledi. 11 yaşındayken aşık değiş tokuşu yaparak bu "kan kardeşliği" ilişkisini başlatmışlardı ve kısa bir süre sonra Camoka bunu Cengiz'e uğuldayan bir temren vererek güçlendirdi, Cengiz de karşılığında ona boynuz başlı bir ok verdi. Bu bir hayatı paylaştıkları ve birbirlerini sonsuza kadar koruyacakları anlamına geliyordu. Sonra kemerlerini ve atlarını değiştirdiler, bu da birbirlerine sonsuz sevgilerini ilan etmeleri demek oluyordu. Gece aynı yorganın altında uyudular. Ancak bir buçuk sene sonra iki adam ayrıldı. Sonra Camoka'nın adamlarından bazıları Cengiz'e katıldı, onlardan biri Camoka'yı rüyasında bir beyaz ineğin boynuzlarında gördüğünü söyledi ve o sırada bir beyaz öküzün böğürdüğünü: "Gök ve Yer de onaylasın ki Cengiz bu halkın hükümdarı olacak!"[4]

Giderek daha fazla Moğol Cengiz'e tabi oluyor, onu hanları ilan ediyor ve ona ganimetle av getirmeye söz veriyordu: güzel kadınlar, güzel sağrılı beygirler ve bozkırlarla yamaçlardan vahşi hayvanlar.

Cengiz'in en iyi komutanlarından biri olacak olan yandaşı Subutay, *Gizli Tarih*'te Cengiz için ganimet toplayan bir sıçan, zafer kazanan bir kuş ve çadırına keçe olacağını söylerken takdim edilir. (Burada tabii ki Türki malzemeden aşina olduğumuz bir yapıyı iki kere görüyoruz: ilk hayvan, ikinci hayvan ve insan.) Artık iktidar yolunda Cengiz'in rakibi haline gelen Camoka onun bazı destekçilerini kazanlarda kaynattı. Ratchnevsky böyle bir infazın, kurbanın ruhlarının yaşamasını durdurmak ve intikam almak için kullanıldığını söyler. Bunun ardından Cengiz kendi klanından iki kişiyi onu desteklemeyi beceremedikleri için (Moğol geleneğine ters düştükleri için) infaz etti: Boğuldular (bu kez asillerin kanını dökmeyi yasaklayan Moğol adetlerine göre). Bazı kabileler Cengiz'e karşı çıkmak için bir araya geldi, bir aygırla kısrağı kesip bitiştirerek kardeşlik yeminleri ettiler. Camoka'ya desteklerini açıklayarak Cengiz'e ve onun birliklerine saldırdılar. Rüzgâra hükmetmek için özel bir taş kullanmasını bilen iki komutanları fırtına çıkardılar ama fırtına kendi birliklerine döndü ve onları bozguna uğrattı. Sonraki bir savaşta Cengiz yaralandı ve destekçilerinden biri olan Celme ona iki hizmette bulundu: Yarasındaki pıhtılaşan kanı emdi ve ona düşman kampından suyla lor getirdi. Cengiz böylece Celme'nin ona üç hizmette bulunmuş olduğunu söylüyordu: Onu saklandığı Burkan Kaldun Dağı'ndaki tehlikeden uzaklaştırarak hayatını "çekip almış", pıhtılaşmış kandan onu kurtararak hayatını "boşaltmış" ve onu besleyerek hayatına "girmişti". (Bu üçleme Hint-Avrupalı kokuyor: 1. Kavram [tipik bir İç Avrasya tavrıyla] kutsal bir dağla, 2. Kavram olan savaş gücü savaşta alınan bir yarayla ve 3. Kavram olan bereket de beslemeyle temsil ediliyor.)[5]

Bu sırada Cengiz'in başı başka yerel yöneticilerle belâdaydı, özellikle de Ong-khan unvanını taşıyan ve Avrupa'da kâfir sınırların ardındaki gerçek inancın şampiyonu, Prester John olarak nam salmış, Hıristiyan Kerait lideriyle. Ong-khan Cengiz'in babasının "kan kardeşiydi" ve Cengiz iki adam arasındaki başka bir tipik Moğol ilişkisiyle onun himayesine girmiş ve evlatlığı olmuştu. Şim-

di Camoka'nın yanında olan Ong-khan Cengiz'e karşı savaşıyordu ama Cengiz Ong-khan'ın görev bilincine hitap etmesini iyi bildi. Ong-khan onun kanını dökmenin acısı içinde, şimdi bıçakla kendi parmağını kesip simgesel olarak biraz da olsa kanını dökerken ve Cengiz'e yollayacağı huş ağacından bir kaba koyarken, kafasında Cengiz'e dair kötü düşünce barındırmamaya yemin etti. Ancak Cengiz Ong-khan'a savunmasızken saldırdı ve Ong-khan öldü.[6]

Sonra Cengiz bölgedeki diğer rakiplere karşı başka zaferler elde etti. Özellikle ilgimizi çeken, Subutay'a mağlup bir çift düşmanını takip etmesini buyurduğu emirlerinden biridir. Cengiz Subutay'a eğer kuş olup göğe uçarlarsa onları yakalayacak bir şahin olmasını, eğer dağsıçanı olup toprağın altına gizlenirlerse toprağı delip onları bulacak bir demir levye olmasını, balık olup denizde yüzerlerse onları toplayacak bir ağ olmasını söyler. (Buradaki üçleme tipik İç Avrasyalıdır; gökle yer arasındaki deniz, ikincisinin yüzeyinin üstünde olması itibarıyla, orta konumda bulunmaktadır.)[7]

Sonunda kendi dostlarının aldattığı Camoka Cengiz'e teslim edildi. *Gizli Tarih* iki "kan kardeşin" birbirini takip eden diyaloğunun romantize edilmiş bir resmini sunar. Camoka'ya asıl yeminlerinden "Beraber sindirilmeyecek yemeği birlikte yedik" dedirtilir. Onon bunun bir miktar sıvıyla karıştırılmış ve iki "kardeşin" birbirlerinin kanından biraz içtikten sonra yuttuğu altın tozu olduğunu söyler. Camoka sonradan Cengiz'den kanını dökmeden onu öldürmesini ve kemiklerini yüksek bir yere gömmesini isterken sunulur: Camoka öldükten sonra sonsuza dek Cengiz'in soyunu koruyacaktır. Cengiz bunu kabul ederken gösterilir ama Ratchnevsky'nin dikkati çektiği üzere İranlı tarihçi Raşit El Din'den, Camoka'nın Cengiz'in kuzenlerinden birine teslim edildiğini ve onun elinde parçalanarak ıstırap dolu bir ölüme sevk edildiğini öğreniriz.[8]

Moğollar birleşmiştir. Cengiz, Moğolların dokuz köşeli büyük beyaz sancağı gökte yükseldikten sonra, büyük bir toplantıda Han olarak tahta geçer: Sancağın köşeleri birleşen boyları, kendisi de kavmin koruyucu ruhunu simgeliyordu. Yeni hükümdar destekçi-

lerini ödüllendirdi. En küçük kardeşi özellikle cömert olduğu için seçilip ayrıldı ve dokuz suça kadar cezalara karşı dokunulmazlık aldı. Başkalarına verilen hediyelerin numaralanmasında Onon'un "en yüksek meziyet" olarak çevirdiği önemli *jüldü* terimiyle karşılaşırız (burada bir oğlanın hayatını kurtarmaktan dolayı ödülden pay almak isteyen iddiacılar itiraz eder). Onon *Gizli Tarih*'in başka yerlerinde bunun hayvanın "en iyi yerini" oluşturan "kafa, kalp ve ciğerler" anlamına geldiğini, hatta hayvan öldürüldüğünde buraların ruhlara adanıp geri kalanının yendiğini ama başka bağlamlarda "şampiyon güreşçi" ya da bir avda yakalanan ve avcıların liderine verilen ilk hayvan anlamına geldiğini söyler.[9]

Cengiz Han'a hemen sonra "Teb-tengri" (en semavi) adıyla anılan bir Moğol şamanı meydan okudu. Cengiz Han'ın pek çok yandaşı besbelli kendisi yüce hükümdar olmaya çalışan bu şaman için onu terk etti. Cengiz Han Teb-tengri'ye bir tuzak hazırladı ve orada omurgası kırılan şaman öldü.[10]

Gizli Tarih'te Cengiz Han'ın hayatına dair kalan detaylar Moğol diniyle ilgili kayda değer bilgi vermiyor. 1227'deki ölümünden hemen önce Cengiz Han, topraklarının kuzey sınırı Moğol ülkesine komşu olan Tangut kavmine karşı savaşıyordu. Tangut hükümdarının teslim olmasıyla Cengiz Han, *Gizli Tarih*'e göre, ona infazından sonra Moğol hükümdarının soyuna hizmet etsin diye Şidurku, "Sadık" adını verdi ve sonra onu boğdurdu. Cengiz Han'ın kendi ölümüne (nedeni net olarak bilinmiyor) Tangut kavminin kadınlarının da erkeklerle beraber katledildiği bir soykırım eşlik etti.[11]

Gizli Tarih'te Cengiz Han'ın halefi Ögeday'la ilgili çarpıcı bir bölüm okuruz. Çin'le savaşırken Ögeday hastalanmış ve konuşamaz hale gelmişti. Moğol şamanları ruhlarına başvurdu ve hâkim Curçen kavminin topraklarında ve sularındaki yerel ruhların Ögeday'a çok öfkelendiğini öğrendiler çünkü şehirleri yağmalanıyor, toprakları ve suları mahvediliyordu. Şamanlar karşılığında bu ruhlara her türlü kurbanı sundular ama nafileydi. Sonunda şamanlar Ögeday'ın öz akrabalarından birini kurban etmeyi önerdiler ve

Ögeday gözlerini açıp su istedi. Küçük kardeşi Tuluy uzun boyu ve yakışıklılığıyla uygun bir kurban olduğunu söyleyerek orada ölmeye gönüllü oldu. Şamanlar özel bir dua mırıldandılar, Tuluy zehir içerek kendini öldürdü ve Ögeday iyileşti.[12]

Moğol dininin araştırmasına dair başka malzemeler *Gizli Tarih*'in içine dağılmış halde bulunur. Cengiz Han'ın, halefleri gibi, başarısını ve maiyetini sürekli "Bengi" (Mengü) olarak nitelendirilen göğe (Tengri) atfettiği açıkça belirtilir. Moğol liderleri bazen Yer'i ya da yüce hükümdarın talihini, onlara başarı bahşeden Gök'le ilişkilendirirdi. Ögeday vahşi hayvanlara, kaderlerinin onlara doğuştan Gök ve Yer tarafından verilmiş olduğuna inanırdı. Bir anlatıda Cengiz Han ayın 16. günü, bir sefere çıkmadan evvel, sancağına adakta bulunurken gösterilir: Onon bunun sancağın üstüne kımız ya da normal süt akıtmak anlamına geldiğini söyler. Cengiz Han Camoka'yla "kan kardeşliğini" yenilerken bunu "çok yapraklı" bir ağacın altında gerçekleştirir. Ayrıca atalara adak olarak üzerine bir öküzün, bir atın ve bir koyunun derilerinin, kafalarının ve toynaklarının konulduğu bir sırığın kullanıldığından da haberdar oluruz. Bu ölü ataların gökte yaşadığı düşünülür: Cengiz Han'ın ölünce "Göğe gittiği" söylenir. Bir Moğol, ölünce sadağı ve yayıyla gömülür.[13]

Carpine: Moğol Dini ve Geleneklerine Genel Bakış

Moğol dini ve gelenekleriyle ilgili bolca bilgi 1245-47'deki misyonerliğine dayanarak Giovanni da Pian del Carpine'den (Kuman dinini incelerken yukarıda karşılaşmıştık) alınabilir. Carpine'nin dediğine göre Moğol erkekleri güçleri yettiği kadar çok kadınla evlenebilir ve ölmüş babalarıyla ağabeylerinin dul eşlerini alabilir. Her şeyi yaratan ve bağışlayan tek bir tanrıya inanırlar. Ancak Moğol çadırlarının kapılarının yanında insan şeklinde keçe heykelcikler de bulunur; bu heykelciklere sürülerin koruyucusu ve bereketin kefili olarak büyük saygı gösterilir. Bu heykelcikler yapılınca bir koyun kurban edilir: Kurban, bir çocuk hasta olduğunda yeni

yapılan heykelcik çocuğun yatağına bağlanırken kesilir. Moğol hükümdarlarının her biri çadırında orta yerde özel bir keçi postu bulundurur. Kavmin hayvanlarının ilk sütü heykelciklere sunulur, ayrıca öldürülen hayvanın kalbinin yanında yemeğin ilk bölümü de aynı şekilde sunulur. Pek çok adak bir Cengiz Han heykelciğine yapılır. Atlar ona adanır ve ölene kadar hiç binilmeden bırakılır; başka hayvanlar da ona kurban edilir ve kemikleri kırılmadan bırakılır. Ziyarete gelen bir Rus prensi iki ateşin arasından geçirildikten sonra bu heykelciğe saygı gösterisinde bulunmak zorunda bırakılmıştı ve reddedince ölünceye kadar tekmelenmişti. Moğollar ayrıca güneşe, aya, ateşe, suya ve toprağa hürmet ederler ve sabahları daha kendileri yiyip içmeden onlara yiyecek ve içecek sunarlar.[14]

Carpine'ye göre Moğollarda hiçbir ibadet ve ahlâk kanunu yoktur ama kesinlikle geleneksel yasaklar vardır: Ateşe bıçak atmak (çünkü bu ateşin kafasını kesmekle aynıdır), bir kamçıya yaslanmak ya da oklara onunla dokunmak, yavru çaylakları yakalamak ya da öldürmek, bir ata dizginle vurmak, bir kemiği başka bir kemikle kırmak, yere yiyecekle içecek dökmek ve birinin çadırının içinde işemek yasaktır. Şayet bu hareketler bilerek yapıldıysa ölümle cezalandırılır; istemeden olduysa suçlu, çadırı ve içindeki her şeyi iki ateşin arasından geçirerek temizleyen bir şamana yüklü bir ödeme yapmak zorunda kalır. Eğer biri verilen yemeğin birazını tükürürse ya da eşiğe basarsa o çadırın altına diri diri gömülür.[15]

Carpine'nin dediğine göre Moğollar öldükten sonra başka bir dünyada tıpkı burada olduğu gibi hayvan besleyeceklerine, yiyip içeceklerine ve bu dünyada yaptıkları her şeyi yapacaklarına inanır. Kehanetlere, büyüye ve efsuna candan bağlıdırlar. İblisler kendilerine cevap verince Moğollar cevapların Itoga adında bir tanrıdan geldiğini düşünür. Her işe yeniayda ya da dolunayda başlanır; aya ışığını verdiği için güneşin onun annesi olduğunu söylerler. Yıldırım çarpan ya da başka bir felaketten mustarip olan insanlar ve sürülerin yanı sıra elçiler ve hediyeleri de şamanlarca iki ateş arasından geçirilmek zorundadır.[16]

•

Ölüm söz konusu olunca, Carpine ölen adamın karantinaya alındığını, toprağa da siyah keçeye sarılmış bir mızrak dikildiğini söyler. Bir soylu çadırın içinde oturur halde, yiyeceği ve içeceğiyle, bir kısrak, bir tay ve eyerli bir aygırla gizlice gömülür. Başka bir at yenir ve derisi doldurulup tahta parçalarının üzerine yerleştirilir, kemikleri ölü adamın ruhuyla onu birleştirmek için yakılır. Ruhun hatırına bir çalı da yetiştirilebilir ve cenazenin yanına altınla gümüş de gömülebilir Ölünün at arabasıyla evi yerlebir edilir ve iki kuşak boyunca adının anılmaması gerekir. Bazen bir soylunun en sevgili kölesi onun altına diri diri gömülebilir. Hükümdarlar çevresi istilacılara karşı titizlikle korunan özel mezarlıklara gömülürler. Ölünün yakınlarının ateşle temizlenmesi gerekir.[17]

Moğolların dindışı gelenek ve tutumlarına gelince, Carpine hükümdarlara diğer tüm uluslardakinden daha fazla hürmet ettiklerini söyler. Bit ve sıçan dahil her şeyi yerler. Zina ölümle cezalandırılır. Bazı kadınlar okçudur. Moğollar 18 yılın ardından dünyanın her yerini fethedeceklerine inanırlar, ta ki başka, bilinmeyen bir kavim onları fethedene kadar: Hayatta kalanlar galiplerin kurallarına uymalıdır.[18]

Rubruk: Adaklar, İnançlar ve Şamanlar

1253-55'teki seyahatlerinin ardından Rubruk başka bilgiler de sunar. Moğolların çadırları ve heykelcikleriyle onlara sunulanlara dair bazı ayrıntılar, Carpine'nin verdikleriyle benzerlikler gösterir. Moğollar içmek için biraraya gelince önce çadırın başındaki temelin üstünde asılı duran keçe heykelciğin üzerine biraz içki dökerek başlarlar. Sonra kahyaları çadırdan dışarı çıkıp ateşin hatırına güneye, havanın hatırına doğuya, suyun hatırına batıya ve ölülerin hatırına kuzeye doğru üç kez içki döker.[19]

Rubruk'un dediğine göre zengin Moğol kadınları başlıklarına tavuskuşu tüyleri takar. Moğol kadınları hiçbir zaman çamaşır yıkamaz çünkü bunun Tanrı'yı kızdırdığı ve Moğolların ölesiye

korktukları gök gürültüsüne sebep olduğu düşünülür. Kadınlar düzmece bir kız kaçırmanın ardından parayla alınır.[20]

Rubruk kendi deneyiminden bize şunu aktarır: Eğer biri başını öne eğmiş oturuyorsa ve üzgün görünüyorsa, hele ki yanağı ya da çenesi eline düşmüşse Moğollarda bu hayra alamet değildir. Papanın 500 yaşında olduğunun doğru olup olmadığını sorarlar ve Rubruk'un okyanusun ucu bucağı ve kıyısı olmadığı iddiasını anlayamazlar. Moğollar da koyunların yanmış kürek kemiklerini okuma şeklindeki İç Avrasya kehanetini uygular. Rubruk ayrıca Moğol imparatoru Mengü Han'ın eşlerinden birinin hanesinde "büyücülük" diye adlandırdığı şeye dair işaretler de bulur: külle doldurulmuş, siyah bir taşın üstüne oturtulmuş bir kupanın yanı sıra ikisi hanımın yatağının karşılıklı uçlarında, ikisi de girişin iki yanında duran, yarısı kınının dışında dört kılıç. Moğollarda geldikleri yoldan dönmelerini engelleyen bir batıl inanç vardır ve hiç kimse hiçbir zaman, daha önce yakılmış bir ateşin izleri durduğu sürece, konaklama yerlerinin yakınından geçmez.[21]

Mengü Han'ın kendi dini inançları Rubruk'la bir konuşmasında ifade edilir. "Biz Moğollar", açıklar, "kendisinden can bulup kendisi aracılığıyla öldüğümüz tek bir Tanrı olduğuna inanırız ve kalplerimizi ona döndürürüz." Az sonra devam eder: "Ama Tanrı nasıl ki ele birkaç parmak verdiyse insanoğluna da birkaç yol sunmuştur." Mengü Han'ın açıklamasına göre Hıristiyanlara Tanrı'nın kutsal kitapları verilmiştir ama onlar günahkârca bunu görmezden gelirler, buna karşın Tanrı Moğollara şamanları vermiştir ve Moğollar onların tavsiyesine uyarak mutlu yaşarlar.[22]

Rubruk Moğol şamanlarının rollerini de betimler. Başka bazı meslektaşları gibi astronomi bilen ve tutulmaları önceden kestirebilen bir reisleri vardır. Tutulmalara hazırlanırken Moğolların hepsi, dışarı çıkmak zorunda kalmamak için, yiyecek depolar. Tutulmalar sırasında insanlar davullar ve başka enstrümanlarla büyük bir gürültü yapar ve sonrasında büyük ziyafetler düzenler. Şamanlar tüm girişimler için hayırlı günler bildirirler ve onların izni

olmadan Moğollar savaşa girmez. Macaristan'a dönmelerini engelleyen de şamanlar olmuştu. Mayısta, Çin takviminin 4. ayının 9. gününde, şamanlar biraraya gelir ve bütün beyaz kısrakları kutsar, toprağa kımız döker ve yeni yılın ilk kımızının içilişini kutlamak için büyük bir ziyafet düzenlerler. Şamanlar bir oğlan doğduğunda kaderini öngörmeleri ve biri hastalandığında hastalığın doğal mı yoksa büyü kaynaklı mı olduğunu söylemeleri için çağırılır. Bazı şamanlar geceleri oturumlar yapar ve çadırın ortasına pişmiş et koyar. Görevli şaman efsunlar söyler, yerdeki bir tefe vurur, transa geçer ve kendini bağlar; bir iblis görünür ve eti yesin diye ona verir, sonra kehanetler söyler.[23]

Son olarak Rubruk bize Mengü Han'ın Fransız kralına yazdığı mektubun metnini iletir. Burada Mengü Han, kendini gücü Cengiz Han'a aktarılmış "ebedi Tanrı" adına konuşur şekilde tanıtır. Frenkler Moğol imparatoruna uymak isterlerse elçi göndermeleri istenir ve itaatsizlikle savaşın tehlikeleri hakkında uyarılır. Tanrı zor olanı kolay, uzak olanı da yakın kılmıştır.[24]

Cüveynî: Şamanlar ve Hayvanlar

Moğol diniyle ilgili pek çok işaret İranlı tarihçi Cüveynî'nin (yukarıda Uygur mitiyle ilgili incelememizde geçmişti) çalışmasında dağınık halde bulunur. Cüveynî bize Moğollarda anal yoldan ilişkiye girme arzusuna kapılmış, saçma sapan konuşan ve onlara her şeyi anlatan iblislere ait olduklarını iddia eden şamanlar olduğunu söyler. Moğol kaynak kişiler Cüveynî'ye iblislerin şamanların çadırlarına duman deliğinden girdiğini, onlarla konuşup anal yoldan ilişkiye girdiğini söylemişlerdi; şamanların güçleri bu birleşmeler yaşandıktan hemen sonra zirveye çıkıyordu. Başşaman Teb-tengri çok soğuk havalarda çölde ve dağlarda çıplak gezerdi ve Tanrı'nın dünyanın bütün yüzeyini Cengiz Han'la çocuklarına bahşettiğini haber vermek üzere geri dönerdi.[25]

Cüveynî Moğolların su ve yıldırımla ilgili tabularına dair Avrupalı bulguları doğrular. İlkbahar ve yazın gündüz vakti suda

oturmak, derede ellerini yıkamak ya da çamaşırları kurutmak için dışarı asmak yasaktır zira bunlar gök gürültüsünü çeker. Bunun sebebi Moğolların anavatanında yağmurun bu mevsimlerin büyük bölümünde yağmasıdır. Birini yıldırım çarparsa kabilesi üç yıllık bir sürgüne yollanır ve hiç kimse o ayın geri kalanı boyunca hiçbir şey yemez. Moğollar ayrıca hayvanları göğüslerini yararak öldürme konusunda diretirler.[26]

Cüveynî'nin çalışmasında yeni imparator seçimlerine dair betimlemeler de buluruz. Ögeday'ın seçiminde, katılımcı soyluların her gün farklı bir renkte giyindiği kırk günlük bir ziyafet yapılmıştı. Sonra hepsi şapkalarını çıkardı, kemerlerini sırtlarından fırlattı, Ögeday'ı tahta geçirdi ve ona biat olarak güneşe doğru üç kere diz çöktü. Daha sonra Ögeday soylu ailelerden gelen kırk kızın güzel kıyafetler ve süslerle donatılıp Cengiz Han'ın ruhuna katılmak üzere seçilmiş atlarla birlikte kurban edilmesini buyurdu. Mengü Han tahta geçtiğinde o gün h[illegible]imsenin tartışmayacağı, vahşi hayvanlara yük taşıtılmayacağı ve hiçbirinin kesilmeyeceği, toprakla suyun rahatsız edilmeyeceği emrini yayımladı. (Yine bir hayvan-hayvan-insan üçlemesiyle karşı karşıyayız, Cengiz Han'ın yandaşlarının hediye sözündeki sırayla (ve benzer bir sınıflandırmayla: kadınlar, atlar ve vahşi hayvanlar.)[27]

Bu emir Ögeday'la ilgili bir hikâyede de karşımıza çıkar: Ögeday bağırsaklarında bir zayıflık hisseder ve bir hayvanı ölümden kurtarırsa Tanrı'nın onun hayatını bağışlayacağını düşünür. Dolayısıyla yeni yakalanmış bir kurdun serbest bırakılmasını emreder ama bazı köpekler onu paramparça eder ve Ögeday kendi sonunun da yakın olduğunu anlar.[28]

İnsan ve hayvan arasındaki paralellik savaş ve av arasında da bulunur: Bir Moğol imparatorunun kış mevsiminin başındaki "büyük avı", askeri bir sefer havasında gerçekleştirilir. Birlikler avı çevrelemek için büyük bir halka oluşturur ve hayvanları dışarı salan kumandanlar genelde idam edilir. Vahşi hayvanlar bir araya getirildiğinde imparator bizzat kendisi katli başlatır. Sonunda birkaç

yaşlı adam geri kalan birkaç hayvanın canı için imparatora yalvarır. Bir keresinde, anlatıldığına göre, pek çok vahşi hayvan Ögeday'a yalvarıp yakarmaya başlamış ve imparator hayvanların serbest bırakılmasını buyurmuş. Cüveynî'nin gözlemlerine bakılırsa Moğol ordusu bir grup aç av köpeği gibi idare edilir: Savaşırken askerler vahşi hayvanlar gibidir, barış zamanıysa koyun gibidirler, vergiler ve posta atları şeklinde faydalı katkılar sağlarlar.[29]

Raşit El Din: Bir Soylu Cenazesi

Cüveynî'nin halefi Raşit El Din, Moğolların soylu cenazeleriyle ilgili düzenlemelerinin bazı boyutları hakkında yegâne bulguları sağlar. Raşit El Din'in dediği üzere, Mengü Han öldüğü zaman tabutu her biri soylu bir Moğol hanımının adıyla anılan dört konak yerine (*ordo*lara) götürüldü. Takip eden dört günde bu yerlerde sırasıyla Mengü Han için yas tutuldu ve her gün tabut başka bir konak yerinde tahta konuldu. Sonra Burkan Kaldun Dağı'nda Cengiz Han ve oğlu Tuluy'un yanına, büyük dokunulmaz mezar alanına gömüldü. (Herodot'a göre bir İskitlinin bedeninin ölümünden sonra kırk gün boyunca, ailesi arkadaşlarını ziyaret ederken, bir yük arabasında taşındığını ve cenazenin önüne yiyecek konduğunu hâlihazırda belirtmiştik.)[30]

Marco Polo: Tanrılar ve Ziyafetler

Marco Polo bize Moğol inançları ve uygulamalarına dair bol miktarda bulgu verir. Dediğine göre Moğollar fethettikleri ülkelerde hangi tanrıya tapıldığına bakmaz; imparatora uydukları sürece dini konularda istediklerini yapabilirler. Ancak bir imparator ölüp de bedeni mezarlığa götürülürken yolda karşılaşılan herkes öldürülür ve imparatora öteki dünyada hizmet etmeleri buyrulur: Mengü Han'ın cenaze töreninde yirmi binden çok insan bu şekilde öldürüldü. Moğollar yüce ve semavi bir Yüksek Tanrı'ya inanırlar ama çocukları, hayvanları ve mahsulü koruyan Natigay adında dünyevî bir ilahları da vardır. Bu tanrıyla karısı ve çocuklarının keçe hey-

kelcikleri çadırlarda bulundurulur. Roux bu noktada Polo'nun karıştırdığına işaret eder: Carpine'nin "Itoga"sı gibi Natigay, Moğolların toprak-tanrıçası Itügen'dir ve adı şüphesiz Türklerin kutsal dağı Ötüken'den türemiştir.[31]

Polo'ya göre Moğollar küçük hırsızlıkları suçun ciddiyetiyle orantılı olarak sopayla cezalandırır: 7, 17, 27 ve 107'ye kadar. At çalmanın cezası kılıçla ikiye bölünmektir. Ancak çalınan nesnenin değerinin dokuz katı para ödeyerek cezadan kurtulmak mümkündür.[32]

Polo ayrıca bir Moğol erkeği bebekken bir oğlunu kaybederse ve başka bir adam da kızını kaybederse, iki çocuk arasında ölümden sonra bir evlilik ayarlandığını aktarır. Nikâh akdi duman olarak öteki dünyaya gitsin ve çocuklara evli olduklarını söylesin diye yakılır. Düğün ziyafetinde yine çocuklara gittiği düşünülerek yiyecek saçılır ve kölelerin, atların ve başka mal ve eşyaların resimleri yakılır. İki baba arasında sımsıkı bir dünürlük bağı oluşur.[33]

Ağustosta, ayın 28. gününde, imparator beyaz atlardan oluşan özel sürüsünden bir kısrağın sütünü tanrıya sunar. Onların sütünü imparatorluk ailesi dışındaki insanlar ya da Cengiz Han tarafından zaferlerinden biri hatırına bu ayrıcalık tanınan boylar içemez. Bu atlara büyük saygı gösterilir. Bu törende sütleri ruhlar için havaya ve yere fırlatılır, böylece ruhlar imparatorun bütün mülkiyetini koruyacaktır.[34]

Moğol şamanlarına gelince, Polo şaşırtıcı bir mucize yarattıklarını söyler. İmparator yerden üç buçuk metre yukarıda yemek masasında otururken, içki dolu kadehleri de yerde on adım uzaktayken, şamanlar büyük bir izleyici kitlesinin önünde dokunmadan kadehlerin imparatora yükselmesini sağlarlar.[35]

Polo ayrıca Moğol orduları bir savaşa girmek üzereyken, kumandanlarının savaşın başladığını işaret eden davul sesini bekledikleri sırada müzik aletleri çalıp şarkı söylediklerini anlatır. Kubilay kendisine isyan eden amcasına karşı savaşı kazanıp amcasını esir aldığında adamı bir halıya sarmış ve ölene kadar öfkeyle sü-

rüklemişlerdi: Önemli olan, asil kanın yere dökülmemesi ve güneşle havanın ölüme tanık olmamasıdır. Kubilay'ın kendisi resmi Hıristiyan ziyafetlerinde İncilleri öper ve yılın uygun günlerinde Museviliğe, İslam'a ve Budizm'e saygı gösterisinde bulunurdu. Şamanlarının, kendisi Hıristiyanlığa dönmesin diye kadehlerini ona yükselttiğini ve başka mucizeler yarattığını söylemişti. Polo'nun babasına ve amcalarına, papadan şamanlarını bu mucizeleri gerçekleştirecek güçlerden yoksun kılacak bilge Hıristiyanlar göndermesini istemelerini söyler; ancak o zaman vaftiz olacaktır.[36]

Yeni yıl şenliğinde Kubilay ve tebaası beyazlara bürünür. Herkes eğilir, alınlarıyla toprağa dokunur ve Kubilay'a dört kere secde eder. Adını taşıyan kırmızı bir levha bir sunağa yerleştirilir ve ona saygı gösterisinde bulunulur. Her biri kameri ayların biri için on üç ziyafetleri vardır ve her birinde farklı renk kıyafetler giyilir. Kubilay, kısmen şamanlar ağaç dikilmesini sağlayan birinin çok yaşayacağını söylediği için, pek çok ağaç diktirir. Ayrıca Moğol geleneğinin aksine bolca sadaka verir. Daha önceleri fakir bir dilenciyi "Tanrı belanı versin, git! Tanrı beni sevdiği kadar seni sevseydi sana da zenginlik bahşederdi!" diyerek kovarlardı.[37]

Çin'in Resmi *Moğol Hanedanı Tarihi*

Çin'de hüküm süren Moğol hanedanının 1368'deki yıkılışının ardından Çinli yöneticiler her zaman olduğu gibi Moğol hükümdarlarının saltanatını kapsayan bir hanedan tarihi hazırladılar. Bu tarih bize Moğol şamanlarının önemli ailelerin çocukları doğduğunda, yeni doğanlar hakkında kehanetlerde bulunduklarını anlatır: bu yüzden Mengü Han'a büyük bir gelecek öngörüldü ve bu yüzden ona "sonsuz" anlamına gelen adı verildi. Çinli tarihçilere göre Moğollar hayaletlerine canlılarmışçasına hizmet ederdi. Her yıl 12. ayın ilk gününden sonra, askeri memurlara yanlarına şamanları almaları ve adakların, içinde (et, likör ve süt) sonradan yakılacağı bir hendek açmaları buyurulurdu. Biliminsanları bugün bazı Moğollarda ölüler için benzer bir törenin bulunduğuna dikkat

çeker: Üç hendek açarlar ve içinde üstüne likör dökülmüş et ve un yakarlar. Gördüğümüz üzere Hitaylar da Curçenler de ölüleri için yiyecek yakardı.[38]

XV. Yüzyıl

XV. yüzyılda Moğol dinine dair neredeyse hiç kaynak yoktur. 1431 civarında Moğolların Budizm'e ilgisi geçici olarak ortadan kalkmış olsa da Çin'de onlar için Moğolca Budist mantra derlemeleri üretilmeye devam etti. Böyle bir derleme "Kormusta Han Tengri" (Tanrıların Hanı Kormusta) adındaki bir yüce tanrıdan bahseder. Bazı biliminsanları Kormusta adının İranlıların eski baş ilahı Ahura Mazda'dan, "Bilge Tanrı"dan geldiğini düşünür. Önde gelen çağdaş Alman Moğolbilimcisi Walther Heissig'in gözlemlerine göre bu İranlı tanrının ne zaman ve nasıl Moğollara ulaştığı açık değildir. Kormusta çok daha sonraki bir döneme ait bir malzemede otuz üç tanrılık bir grubun reisi ve popüler dini inançtaki Moğol panteonunu oluşturan doksan dokuz tanrının kralı olarak karşımıza çıkar. Heissig'in XVI. yüzyıla dayandığını düşündüğü bir Moğol atasözleri derlemesi der ki:

Tanrıların en yükseği Ebedi Gök'tür (Möngke Tengri),
Onların kralı Kormusta Tengri'dir.

Heissig Kormusta'nın özellikle ateşin kökeniyle ilişkilendirildiğini ekler; bu yüzden Moğol ateş ilahileri, her ne kadar ilk kibriti Buda çakmış olsa da ateşin kendisini yakanın Kormusta olduğunu söyler.[39]

XV. yüzyıl Moğol gelenekleriyle ilgili başka bir kaynak annesi bir Moğol olan Hindistan'daki Babür İmparatorluğunun kurucusu Babür Han'ın (1526-30 yılları arasında hükmetti) adına oluşturulmuş "özyaşamöyküsü"dür. "Özyaşamöyküsü"nün Babür Han'ın ölümünden çok sonraları kaleme alınmış olmadığı bellidir ve Babür Han'ın anne tarafından Moğol atalarıyla ilgili bazı özgün gelenekler içerir. Böylece annesinin, kendisi de bir hükümdar olan babasının tahta geçerken eski Altay tavrıyla bir parça beyaz keçe

kaldırıp havaya gösterdiğini okuruz. Babür Han'ın "hatıraları" ayrıca Moğolların "yak tuğ töreni"nin bir anlatısını sunar. Bu törende hükümdarın attan indikten sonra önüne dizilen dokuz tuğ olurmuş. Bir memur bir ineğin kaval kemiğine uzun bir parça beyaz kumaş bağlarmış. Sonra tuğların etrafına üç uzun parça daha bağlarmış. Hükümdar ve iki şehzade bunların uçlarında durur, sonra memur ilk parçayı elinde tutarak Moğolca bir şey söylermiş ve tuğlara bakarak bir işaret yaparmış. Herkes tuğların üzerine kımız dökermiş. Davul ve borazanlar çalınır ve sıralar halinde dizili askerler bir savaş çığlığı atarmış. Bu üç kere yapılırmış. Sonra askerler atlarına binip, savaş çığlığı atarak bir halkanın çevresinde atlarını dörtnala koştururmuş.[40]

Bir XVI. Yüzyıl Moğol Yasası

Moğol hükümdarı Altan Han'ın (1507-82) yasalarını Moğol araştırmacı Šagdarin Bira araştırıp sundu ve sonraki yasalarla karşılaştırdı. Altan Han'ın yasası "Dokuzluk" ve "Beşlik" diye anılan cezalara atıfta bulunur. "Dokuzluk" bir sonraki yasalarda dört sığırla beş koyundan ya da iki at, iki öküz, iki inek, iki koyun ve iki yaşında bir buzağıdan oluşuyor şeklinde açıklanır; "Beşlik" ceza ise üç yaşında bir attan, üç yaşında bir tosundan ve üç tane iki yaşında koyundan ya da bir öküz, bir inek, bir koyun ve iki tane iki yaşında buzağıdan oluşur. Ancak Altan Han'ın yasasında bir "Dokuzluk" iki at, iki tosun ve beş koyun ya da keçiyken bir "Beşlik" bir tosun, bir at ve üç koyun ya da keçidir. Dokuz "Dokuzluğun" bir ölünün kemiklerine dokunduktan sonra tütsü adamamanın cezası olduğunu öğreniriz. Eğer biri cesetlerin konulduğu bir yerden gelip bir eve girerse evdeki herkesin ondan bir at alma hakkı olur. Bir ölüye adanmış bir atı çalmak üç "Dokuzlukla" cezalandırılır. (1640'tan bir Moğol yasasında yüksek rütbeli bir kişinin mezarını bozmanın bir "Dokuzlukla", orta rütbeli bir kişinin mezarını bozmanın bir "Beşlikle", sıradan bir kişininkini bozmanınsa ayak tabanlarına vurularak cezalandırıldığını öğreniriz.) "Beşlik" cezalar antilop,

yabandomuzu, dağ keçisi ya da porsuk gibi korunan avların öldürülmesinde kullanılırdı. (1640 yasasından belli hayvanlarla kuşların ayın 8'inde, 15'inde, 20'sinde ve 30'unda öldürülemeyeceğini öğreniriz.) Ulakların korunması için daha büyük cezalar öngörülürdü.[41]

XVI. Yüzyıl Moğolistan'ına Dair Çinli Bir Anlatı

Altan Han'ın yasasına dair ayrıntılarla, Çin'in kuzey sınırında hemen hemen 20 yıl geçirdikten sonra 1595'te yazan Çinli geç XVI. yüzyıl yöneticisi Hsiao Ta-Heng'in (1532-1612) Moğol geleneklerine ilişkin anlatısında da karşılaşırız. Bütün kavimlerin Çin imparatoruna tabii olduğu kurgusuna dayanan çalışmasının başlığı *Kuzey Kölelerinin Gelenekleri*'dir (*Pei-lu fung-su*). Ta-Heng Moğol kurumlarının (evlilik, miras, kanun, cenazeler, misafirperverlik, avcılık, tabular ve askeri yapılanma) muhteşem bir incelemesini sunar.

Hsiao Ta-Heng Moğol evliliklerinin Gök ve Yer'e sunulan içkilerle korunduğunu ve bir kız kaçırma düzmecesi içerdiğini anlatır. Soyluların evliliklerinde damat, eşi doğurana kadar gelinin evinde kalır. Doğumdan sonra ebe göbek bağını bir okla keser. Miras konusuna gelince, en büyük pay en büyük ve en küçük oğullara gider. Zinanın cezası çok ağırdır. Eğer bir reisin karısı alelade biriyle zina yapmaktan suçlu bulunursa reis karısını bir yayla boğar ve zinaya karışmış erkeğin karısı esir alınıp tüm mülkiyetine el konulurken ailesi sadece bir erkek sağ bırakılarak öldürülür.[42]

Kuzey Kölelerinin Gelenekleri bize Moğolların hükümdarlarıyla soylularının mezarlarını, muhafızları için çadırlar dikip bu çadırlar mezarların kendisini kapatıyormuş gibi davranarak gizlediklerini anlatır. Yas sadece yedi gün sürer. Eğer evli bir adam babası sağken ölürse, hayattaki zırhını giyip bir kılıç alır ve kılıcı çadırının girişine doğru üç kez saplar; sonra da oğlunun karısıyla evlenir.[43]

Hsiao Ta-Heng'e göre Moğollar üremeleri için hayvanların rahat bırakılması konusunda anlayış gösteririr; bu nedenle ilkba-

harda avlanmaz ve yazın ancak küçük gruplar halinde avlanırlar. Sonbaharda av yüz gün sürer ve binlerce adam ve atın katılımıyla gerçekleşir. Av hayvanını öldürenler postunu, toynaklarını ve boynuzlarını alırken avın eti paylaşılır. Kayıp okları çalmanın cezası çok ağırdır. Erkeklerin av dışında bir etkinliği olmadığı için kadınların geri kalan her şey üzerinde mutlak kontrolü vardır.[44]

Öğrendiğimiz kadarıyla Moğollar çiçek hastalığından çok korkar. Eğer eşlerden biri bu hastalığa yakalanırsa çift gök gürültüsü duyana kadar beraber yaşayamaz. Moğollar ayın 1., 10. ve 15. Günlerini kutsal ve seyahatler için elverişli addederler; bu günlerde cezalar askıya alınır. Eğer bir hayvanı yıldırım çarparsa bunu kötü bir alamet olarak alırlar ve hemen bir kapı oluşturacak biçimde iki sırık dikerler: diğer hayvanları kapıya doğru sürer ve sırıkların arasından geçenleri talihin koruduğuna inanarak onları yanlarına alır, geçidin dışından geçenlerinse uğursuz olduğunu düşünüp onları terk ederler.[45]

Hsiao Ta-Heng genel olarak Moğolların saf ve basit insanlar oldukları sonucuna varır. Muhtaçları kolayca desteklerler ve açıksözlülükle samimiyeti her şeyin üstünde tutarlar. Erkeklere çarpıcı cesaret ve güçlerinden ötürü kıymet verilir. Moğollar yaylarını her şeyden çok sever ve iyi köpeklerle atlara insanlardan daha çok şefkat gösterirler. Nadir kuşlara ya da olağandışı hayvanlara değer vermezler. Erkekler daha beş yaşında ata binmeyi öğrenir ve hemen sonra bir yay kullanıp avlanabilirler. Sonuç olarak büyüdüklerinde kusursuz, mükemmel okçular olurlar. Moğol savaşçıları kurtarıcılarını en kıymetli varlıklarıyla ödüllendirecek yaralılarla, tehlikedeki yoldaşların yardımına yetişmek konusunda hızlıdır; ama kurtarıcılar sadece nam kazanmak için böyle davranır. Moğollar için nam kazançtan daha önemlidir.[46]

XVII. Yüzyıl Bulguları

1953'te Heissig XVII. yüzyılda şamanların Budist baskısı altına girmeleri hakkında uzun bir makale yayımladı. Esas kaynağı

Doğu Moğolistan boylarına giden bir Budist misyonerinin, Neyiçi Toyin'in (1557-1653) Moğolca biyografisiydi (Bu biyografiyi büyük ihtimalle kendisi de Budist bir keşiş olan Prajña Sagara adında biri yazmıştır). Heissig yerel Moğol dininin Budizmin zaferi öncesindeki haliyle bir resmini çizmek için ayrıca XIX. yüzyıl Moğol vakayinamelerini ve antropologların araştırmalarını kullandı. Görünen o ki ruh imgeleriyle erkek ve kadın şamanlara muazzam saygı gösteriliyordu. İttifaklar Gök'le Yer'e sırasıyla beyaz bir at ve siyah bir inek kurban edilerek kuruluyordu.[47]

Heissig'in kullandığı bir vakayiname erken XVII. yüzyıl şaman geleneklerini örnekler görünür. *Kara Vasi Ruhun İmgesinin Tarihi* adıyla anılan bu kaynak şamanlığın bir yaradılış mitini bize verir. Anlatıldığı üzere önce babası pek çok büyü bilen ve ölümünden hemen önce kendisine ona dua etmesi karşılığında ölümden sonra koruma sağlamayı önermiş, İngdakay adında bir adam vardı. Babası ölünce İngdakay onun bedenini Kızıl Kaya denilen yüksek bir yere gömdü. Her ayın birinci, yedinci ve dokuzuncu günlerinde babasına çay, su ve süt kanyağı sundu. Babasının ruhu yerel ruhlarla birlik olup dolu, gök gürültüsü ve "dehşetli belalar" üretti. Sonra İngdakay'ın annesi de öldü ve oğul onu da aynı yere gömdü. Annesinin ruhu da yerel ruhlarla birlik oldu ve "İhtiyar Nine" adıyla bilinmeye başladı. O da pek çok bela üretti, insan ve hayvanların kanını zehirledi. Kabile yatıştırıcı adaklar sundu ve İngdakay'ın annesiyle babası sırasıyla bir adamla bir kızın bedenine yerleşti. Adam "Kara Vasi Ruhun" ele geçirdiği "Kara İmge" olarak nam saldı, kız da "İhtiyar Nine" olarak kendini esir alan ruhun adıyla anılmaya başladı. Bir gün adamla kız vecde gelip belayı defettiler. Kızıl Kaya'ya uçtular, özel davullarını buldular ve adaklar karşılığında kavimlerini koruyacakları sözünü vererek geri döndüler. Kavimleri, bu iki ruh adında heykelcikler yaptı. Heissig, şamanlarla şaman etkinliğinin öncelikli işlevinin insanlarla hayvanları hastalık ve felaketlerden koruma olduğu sonucuna varır.[48]

Yaşamöyküsünü yazanın görüşüne göre Neyiçi Toyin, şamanları kendi oyunlarında yenerek Budizm'e şamanlara karşı zafer kazandırmıştı. Bir Moğol şamanı Noyichi Toyin'in çadırının etrafında beyaz aygırını koşturup gök gürültüsü oluştururken bunu usulünce sona erdiren Budist misyoner şamandan daha büyük bir büyü gücü gösterdi. Neyiçi Toyin ayrıca kör bir kadın şamanı iyileştirerek üstün tıbbi maharetini de göstermişti.[49]

Georgi: Buryat Dini ve Gelenekleri Üzerine

Gezgin Georgi (Türki din hakkındaki bölümümüzde karşılaşmıştık) XVIII. yüzyıl Buryat dini ve geleneklerine dair kısa ama faydalı bir çalışma hazırlamıştır. Georgi eskiden bildirgelerin Buryatlar arasında bir kâğıdı bir oka tutuşturup bu oku bir kamptan diğerine atarak dolaştırıldığını söyler. Dediğine göre Georgi'nin zamanında bile adaletten kaçanların yakalanmasını sağlamak amacıyla bu yapılırmış. Buryatlar akla hayale gelebilecek en büyük ölüm korkusuna sahiptir ve hiçbir zaman geceyi bir ölüyle geçirmezler çünkü onun kötü ruhlarca sarıldığına inanırlar. Ölü bir adam bütün eşyalarıyla beraber hemen çadırından dışarı taşınır. Gömülürken en iyi atı mezarının çevresinde birkaç tur döndürülür, bir tokmakla kafasına vurulur ve efendisiyle birlikte mezara konur. Buryat şamanları genelde demir heykelcikler ve deri şeritlerle, hatta demir maskeler ve boynuzlarla süslenmiş deri kıyafetler giyerler. (Heissig deri şeritlerin en belirgin açıklamasının bir kuşun tüyleriyle kuyruğunu temsil etmesi olduğunu ama Buryatlar arasında bunları yılan olarak görmenin yaygın olduğunu gözlemler.)[50] Ancak bazı şamanlar sadece paçavralar ve hayvan derisi giyerler. Bu şamanlar davul yerine yaklaşık bir metre uzunluğunda ve üzerine heykelcikler bağlanmış olan iki çubuk kullanır ve icraları sırasında küçük bir bayrak dalgalandırırlar.[51]

Genelde Buryat heykelcikleri (*ongon*lar) yaklaşık 20 cm. uzunluğundadır ve bunlara olağan şaman kıyafetleri giydirilir. Sıklıkla keçeden yapılırlar. Özel bir heykelcik bütün tanrıların buluştuğu

meclisi temsil eder. Bu, 20 cm^2 boyunda bir parça hayvan derisidir ve kenarlardan tarak gibi kesilmiştir. Diğer heykelcikler insan figürünün anahatlarını oluşturabilmek için boyanır ve kanla renklendirilirken kafaya camdan gözler takılır ve baykuş tüyleriyle süslenir. Bu heykelcikleri yerleştirmek ve fırtınalar sırasında tanrılara sığınak olması için dağlarda kulübeler yapılır. Sonbahar şenliğinde, Beyaz Ay ziyafetinde, dualar heykelciklere yöneltilir. Sonra atlar, öküzler, koyunlar ve keçiler kurban edilir ve iskeletleri kendi derileriyle kaplanabilsin ve sırıklara yerleştirilebilsin diye dikkatlice, kırılmadan bırakılır.[52]

Bir ateş yakıp süt, peynir ve süt kanyağı sunan şaman seçilmiş atların üzerine süt dökerek onları kutsar. Küçük bir bayrak sallayıp onu ateşe atar ki at dumanını soluyabilsin, sonra atın yelesinden ve kuyruğundan kıllar koparıp güneye doğru fırlatır. Son olarak atın yelesine kırmızı bir ip bağlar ve içinde süt olan kabı hayvanın sırtına koyup onu koşturur. Kasenin ne şekilde düştüğüne bakılarak tanrıların atı kabul edip etmediklerine karar verilir.[53]

Buryat Şaman İbadetinin Bir Tasviri

1879'da Rus şarkiyatçı Alexander Pozdneyev, bir Buryat köyünde *Şaman İbadetine Dair* başlıklı Moğolca kısa bir incelemenin bir yazmasına ulaştı. (İnceleme 1875 yılında Wangdan Yumching adında biri tarafından yazılan bir vakayinamenin ekinden oluşur.) İnceleme Fin araştırmacı Jorma Partanen tarafından 1941'de açıklamalar eklenerek İngilizceye çevrildi. Bu inceleme Moğol tanrılarının faydalı bir numaralandırmasını ve bir şamanın işine nasıl başladığına ve pratiklerine uygulama yaptığına dair bir anlatıyı içerir.

Yazar Buryat şamanlarının hiçbir zaman bir kitaplarının olmadığını açıklayarak başlar; tüm eğitim sözlüydü. Elli beşi batıda, kırk dördü de doğuda bulunan doksan dokuz tanrıya taparlardı. Batının tanrılarından beşine kurbanlar verilirdi: Kuzeybatıda yaşayan ve açık doru bir ata binen, "Kızıl Resmi Tanrı" (Ulagan Kihan

Tengri) adıyla anılan sevecen "refahın ve ruhların koruyucusuna"; Güneybatıda yaşayan ve beyaz bir ata binen gök gürültüsünün korkutucu "Beyaz Tanrısına" (Çagan Tengri'ye); "Yıldız-Kaderi Tanrısı" (Odun Cayagan Tengri) adındaki "bütün canlıların koruyucusuna", "insanlara refah ve 'sığır-şansı' verene" ve "Takdir Tanrısına" (Cayagagçı Tengri). Sonuncusu Heissig'in de dikkati çektiği gibi aslında "Yıldız-Kaderi Tanrısıyla" özdeştir ve ondan her şeyden önce insanları yaralanmalardan, özellikle de kötürüm bırakan yaralanmalardan sakınması, ana baba, eş ve çocukları koruması istenir. Bu yüzden gerçekte batının dört yüce tanrısı vardır ve bunlar Dumézil'le arkadaşlarının bulduğu Hint-Avrupa modeline 1. Kavram olan dini egemenliği oluşturması ve alt kavramlara karşılık gelmesi itibarıyla uyar: 1.1a (korkutuculuk), 1.1b (sevecenlik), 1.2 (topluluğu koruma) ve 1.3 (malları üleştirme).54

Doğunun tanrılarından dördüne kurbanlarla ibadet edilir: "Besin-şansı" sağlayana, hastalıklardan koruyana, kırmızı bir "at-şansı" bahşedene ve kırmızı bir "sığır-şansı" verene. Burada yine bir Hint-Avrupa modeli karşımıza çıkıyor; bu kez gıda, ilaç, at ve sığır besiciliğini içeren 3. Kavramı, bereketi temsil ediyor.[55]

Öğrendiğimize göre bu tanrılara ek olarak "kuzey topraklarının, liderleri Qormusda'nın oğlu olan on üç prensi" de vardır. Biliminsanlarının dikkati çektiği üzere Qormusda açıkça eski İran dininin yüce tanrısı Ahura Mazda, "Bilge Tanrı"dır. Bu "prensler" bazen koruma, bilhassa ölümden koruma fikirleriyle ilişkilendirilir: Bu açıdan 2. Hint-Avrupa Kavramı olan savaş gücüne karşılık gelebilirler. Yazar "güney topraklarının kırk dört prensinin" adlarını bilmez. Ayrıca çiçek ve diğer hastalıklara karşı koruma sağlayan "birçok dinin efendileri" olduğunu da belirtir. "Göğün okları" adını alırlar. Bunlar arasında "güneybatıdaki karlı ak dağlarda bineği zamanın Ak Aslanı'yla birlikte yaşayan ak ihtiyar Zaman Adam"ı (Çagçı'yı) sayabiliriz . Bu büyük ihtimalle İran'ın aslanla simgelenen ve kahramanı ak saçlı yaşlı bir adam olan bir destana da yansıyan Zurvan (Zaman) adlı tanrısıdır.[56]

Yazar bir şamanın işine nasıl başladığını anlatarak devam eder. Şaman olmak isteyen bir adam usta bir şamana kabul edilip edilemeyeceğini sorarak başlar. Bu gerçekleşirse aday eve gider ve evinin güney cephesine huş ağacından *çınar* adı verilen perdeyi andıran bir sıra diker. *Çınar* sözcük anlamı itibarıyla "doğa" demektir çünkü Doğa'nın kendisini temsil eder. Bu *çınar* kuzey ve güney yanlarına çok daha büyük iki ağaç konulmuş, güneye bakan dokuz ağaçlık üç sıradan oluşur. Kuzey yanda duran "Ana Ağaç" adındaki ağaç ayın beyaz bir resmini taşır, güney tarafta, "Baba Ağaç" adındaki ağaç da "Güneş" adını alan kırmızı bir amblem taşır. (Partanen Japon imparatorluk törenlerinde bir sancağın, İmparator'u kavminin "babası" olarak temsil eden kırmızı bir güneşi gösterdiğine, bir başkasınınsa İmparatoriçe'yi kavmin "anası" olarak simgeleyen beyaz bir ay taşıdığına dikkati çeker.) Bu ağaç sırasına"Ana-ak Çınar" adı verilir. Batısına dokuz ağaçlık başka bir grup doğusuna da yirmi yediden biri yerleştirilir; kuzeybatıya dört ağaçlık iki grup sıralanır ve her grubun ortasına bir masa konur. Bir masaya "Yaşayanların Yıkanma Tezgâhı" (şamanın araçları) diğerine de "Adayın Yıkanma Tezgâhı" adı verilir. Şimdiye kadar bahsi geçen tüm ağaçlara hayvan derileri ve kurdeleler bağlanır. Ana Ağaç'la ev arasına yedi ağaç konur ve evin dört köşesine dört tane daha konur. Evin içinde, bir masanın üstüne içlerinde kaymak, tereyağı ve peynir olan tabakların yanı sıra dokuz mumla içinde alkollü içkiler, süt ve çay olan dokuz tas konur. Tavandan bir kumaş sarkıtılır ve baca deliğinin içine bir huş ağacı yerleştirilir.[57]

Bu hazırlıkların ardından adayı kabul eden usta şaman kendi araçlarını getirir. Bu araçlar, arkasına asılı bir mızraktan ve yılanları temsil eden kurdelelerin yanı sıra iki boynuzu olan bir demir kaptan, üstüne metal yüzükler takılmış hayvan derisinden yapılma bir önlükten, geyik derisinden bir paltodan, atları temsil eden süslerle bezenmiş iki sopadan, minyatür silahlarla süslenmiş bir kırbaçtan, iki davul ve bir tokmaktan, biri bir kemere diğeri de bir aynaya takılmış, yine yılanları temsil eden kurdeleleriyle iki tas-

madan oluşur. "Baba ve Ana" adı verilen bir yaşlı adamla yaşlı bir kadının refakatinde dokuz genç adam yardımcı olmaları için seçilir. Ardıç ve kekik dalları kaynatılır ve on ikişer siyah ve beyaz taş ateşte ısıtılır. Seher vakti çeşitli erkek ve kadın şamanların yanı sıra şimdiye kadar bahsi geçen tüm insanlar evin içinde dua edip transa geçer. Sonra dışarı çıkarlar. Taşlar Yıkanma Tezgâhlarına yerleştirilir ve içinde ardıç ve kekik dallarının kaynatıldığı su şamanın araçlarıyla katılımcıların üzerine dökülür. Kızıl-kahverengi bir keçi öldürülür, pişirilir ve yenir. Sonra adaya araçların sorumluluğu verilir (davullar dışında) ve ortamdaki diğer şamanların yaptığı gibi ustasının talimatları doğrultusunda şamanlığını uygular; sıçrayıp düşerek tüm gün boyunca diğerleriyle birlikte her ağacın etrafını dolaşır. Şaman icraları ve ziyafet, işlemler bitmeden önce iki gece ve iki gün boyunca sürer.[58]

Sonraları aday başka şamanlarca gerçekleştirilen aylık törenlere katılır. Üç yıl sonra kabul töreni tekrarlanır ve aday altı yıl sonra kendi araçlarını edinir. Ağaçlar yine önceki gibi dikilir ve adayla diğer eski katılımcılar at sırtında civar evleri gezer. İnsanlar ona enstrümanlarına taksın diye yılan şeklinde sarılmış hayvan derileri verir; artık tam anlamıyla yetkindir.[59]

Şaman hastaları ziyaret eder ve hastanın rahatsızlığına göre bir koyunun kürek kemiğini yakarak ya da ağız tamburası çalarak kehanetlerde bulunur. Sonra belli bir ruhun bir koyun ya da keçi kesilerek teskin edilmesi gerektiğini buyurur çünkü hastayı o ruh hasta etmiştir. Ruhun heykelciği, korunması amacıyla, masanın üstündeki minyatür bir kulübeye konulur. Sonra şaman transa geçer ve ortamdaki insanlar kurban edilen hayvanın etini yer. Hastanın ölüm tehlikesi varsa şamanın onun ruhunu "Ölüm Efendisinin" elinden geri alması gerekir. Bu da tehlikedeki hayat yerine bir vekil bulunmasıyla gerçekleşir: Samandan bir insan kuklası yapılır ve bozkırda yakılır. Ayrıca kurbanlar sırasında bir şaman bölgenin güvenliği ve refahını sağlamak için töreni yönetir. Bu törende bir koyun kurban edilir ve yüksek bir yerde başıyla kemikleri yakılır. Şamanlar bere-

keti teminat altına almayı amaçlayan kurban törenlerine de katılır - bu törenlerden en önemlisi Ateş tanrısına adanandır.[60]

Curtin, Czaplicka, Klementz ve Sanzheyev: Buryat İlahlarına İlişkin Örüntüler

1900'de Amerikalı araştırmacı Jeremiah Curtin Buryatları ziyaret etti ve dinlerini inceledi. Sonuçlar ölümünden sonra 1906'da yayımlandı ve bu sonuçlar Buryat ilahlarıyla ilgili ilginç bir bakış açısı sunar. Genelde Esege Malan olarak anılan yüce tanrılardan birinin adlarından biri "Dünyanın Beyaz Tanrısı"dır. Onda üç farklı tanrı ya da ruh vardır, birincisi elli beş, ikincisi kırk dört tengri üretmiştir, üçüncüsünün de yedi oğlu yedi kızı vardır. Bu üçüncü ruh özellikle yağmur, iyi mahsul ve çocuklar için çağırılır.[61]

Curtin'in verileri Czaplicka'nın yukarıda geçen Sibirya dini ve toplumuyla ilgili araştırmasında da karşımıza çıkar. Söylediğine göre batının "ak *tengri*ler" diye de adlandırılan elli beş *tengri*sinin reisi bazı Buryatlarda Zayan Sagan Tengri'dir (Yaradan Ak Tanrı). Doğunun insanlara hastalık ve ölüm gönderen kırk dört *tengri*si "kara' ve fesattır. Ayrıca karşılık geldiği *tengri*lerin astı olan ve yine batılı ya da ak veya doğulu ya da kara olarak bölünen "demirciler" adında ruhlar vardır. Bu demirciler dünyaya indiğinde ilk ak demirci gökyüzünde kaldı.[62]

1910'da Rus biliminsanı Demetrius Klementz, Buryat diniyle ilgili uzun bir makale yayımladı ve orada yüce tanrı Esege Malan'ın üç çobanı olduğuna inanıldığını belirtti. Bunlardan Makita Mangri adındaki ilki, tanrılarla insanlar arasında bir aracı olarak görev yapıyordu ve ayrıca şamanların hamisiydi, onları kötü ilahlar ve ruhlardan korurdu. İkinci çoban Badshindai'ye gelince, insanın yaradılışı sırasında orada olduğunu öğreniriz. Bu nedenle insanları doğulu kötü tanrıların gönderdiği hastalıklardan koruma şeklinde sürekli bir görevi olmuştur. Üçüncü çoban Debetsoy adındaydı ve koyun ve sığır sürülerinin efendisiydi. Bir ata biner; yay, sadak ve bir kement taşırdı. (Buradaki üçleme açıkça Hint-Avrupalıdır: İlk

çoban dini temsil eder, ikincisi dışarıdan gelenlere karşı koruma sağlayarak savaş gücünü ve üçüncüsü de bereketi.)[63]

1927-28'de Buryat araştırmacı Garına Sanzheyev kendisinin de bir üyesi olduğu Kuzey Buryatlarının diniyle ilgili genel bir taslak yayımladı. Burada *tengri*lerin altında hanlar (yöneticiler) denilen, batılı doksan dokuz lütufkâr ruh olduğunu, ama sadece üçünün bir isim ve ayrı bir kişilikle özdeşleştiğini kayıtlara geçti. Bunlar bu gruplamanın dışında duran yüce tanrı Esege Malan'la bağlantılıydı. Bu üçünden biri Esege Malan'ın erkek kardeşi ve doksan dokuzun yöneticisiydi, Han Şargay Hoyon, "Hükmeden Kula Prens" adındaydı. Her şeyden önce iyi bir ruhanî lider ve hâkim olarak görülürdü. İkincisi Esege Malan'ın oğullarından biriydi, adı Şara Teke, yani "Sarı Teke"ydi. Oğulların koruyucusuydu. Üçüncüsüne gelince, o da Esege Malan'ın bir oğluydu ve Bukha Noyon, "Boğa Prens" adındaydı; boğa şeklinde tahayyül edilir, bir ata olarak hürmet gösterilir ve "bütün Buryatların doğumunu nasip eden" olarak bilinirdi. Burada yine motifin Hint-Avrupalı olduğunu görüyoruz: Dini egemenlik kavramının içinde Esege Malan uzaktaki yüce hükümdardır [1.1a], "Açık-Doru Prens" adaletin hayırsever simgesidir [1.1b], oğulların koruyucusu topluluğun ve onun genç savaşçı gücünün muhafızıdır [1.2] ve "nasip eden" herkesin payını veren, malları üleştirendir [1.3].[64]

Heissig: Moğolistan'daki Dine Genel Bir Bakış

Moğol ilahlarını ve ruhlarını araştırmada karşılaşılan sorunlar, Heissig'in 1970'te yayımlanan paha biçilmez Moğol dini araştırmasında uzun uzadıya ele alınır. Heissig Moğollardaki şaman etkinliğinin atalara tapınmadan kaynaklandığı görüşünü benimser: Yaşayanlar atalarının güçlü korumasına ihtiyaç duymuştu. Şaman sadece bu hayatta canlılara yardımcı olmak için harekete geçer ve ölümden sonraki ödüllerle ilgilenmez. Bu yüzden geleceğe değil, geçmişe ve bugüne bakar.[65]

Bu açıdan bakıldığında eski tanrılara tarihi ve destansı şahsiyetlerle birlikte ibadet edilir. En tepede Ebedi Gök (Möngke Tengri) vardır. Halk dinindeki dualarda ve şamanların şarkılarında Ebedi Gök, elli beşi batıda kırk dördü doğuda bulunan doksan dokuz tanrının reisidir, bunun yanında kuzeyde üç tane daha vardır (1870'lerdeki Buryat incelemesinde olduğu gibi on üç tane değil). Özellikle ilgi çekici olan Heissig'in Buryat incelemesinde bulduğumuz, doğulu, kırmızı "at-şansı bahşeden" (Atagha Tengri) hakkındaki gözlemleridir. Heissig bu tanrının atları korumak dışında pek çok işlevi olduğunu söyler: Sığırlara bakar, ölülerin ulaklarına elbise, yiyecek ve yardım bağışlar. Gök gürültüsüne benzer bir sesi vardır ve uzmanlık alanları sık sık özdeşleştirildiği Ebedi Gök'ünkine çok benzer. Bu nedenle at besiciliğinin ilahı olan Yunan tanrısı Apollo'ya olağanüstü derecede benzer. Bununla birlikte Apollo, Hint-Avrupalı 3. Kavramın (bereket) başka özelliklerine de karşılık gelir: Yankılı sesiyle Apollo bir sağaltıcıdır ve genelde Yunan tanrılarının kralı Zeus'un rolünü üstlenir.[66]

Heissig Moğolların ateş kültüyle ilgili de aydınlatıcı bilgiler verir. Ateş ilahına yılın son günlerinden birinde, ilahiler ve koyunun kaburga kemiğinden adaklarla ibadet edilir. Yılın başka zamanlarında başka törenlere de bu ilah çağırılır; düğün törenlerine olduğu gibi ilkbaharda develeri kutsaması istendiğinde ve yaz gündönümünde yere dökülerek tanrıya içkiler sunulurken. Tapınılmaya başladığı ilk zamanlarda ateş ilahı dişiydi ve adı "Ateş-Kraliçe Ana"ydı (Galakan Eke); "Ocak Ana" (Gholumta Eke) adını aldığına da rastlanır. Dağların, ağaçların ve hayvanların yanı sıra Gök ve Yer tanrıları henüz tam anlamıyla oluşmamışken o meydandaydı. Ona edilen dualarda, özelikle dokuz oğlan, kız, gelin ve damat talepleri öne çıkar. Tıpkı eski Hintlilerin ateş kültünde olduğu gibi ona geleneksel olarak tereyağı sunulur. (Hintlilerin ateş tanrısı Agni'nin de düğünlerde önemli rol üstlendiğini ve benzer şekilde tanrıların en eskisi olarak görüldüğünü gözlemleyebiliriz.)[67]

Heissig'in dikkati çektiği üzere Moğollar at sırtında silahlı kahramanlar olarak tasvir edilen çeşitli koruyucu ilahlara da tapmışlardır. Burada Cengiz Han döneminde "talih işareti" ve aynı zamanda önderin sancağı anlamında kullanılan *sülde* kavramı önem taşır. *Sülde* sancakta cisimleşen koruyucu ruhtur ve yakın zamanlara kadar ona tapılmıştır. Savaşçılara savaş sırasında koruma sağlamanın yanı sıra aileleri ve sürüleri hastalıklardan ve kurtlardan sakınır. Nitekim yöneticinin *sülde*si atlı ve silahlı bir tanrı, Sülde Tengri olur. Savaş esirleri sancak şeklindeki *sülde*ye 1911'e kadar kurban edilmiştir. Onunla bağlantılı Dayiçin Tengri, "Düşman Tanrı" adında bir savaş ilahı vardır.[68]

Chabros: "Talihi Çağırma" Ritüeli

1992'de Londra temelli araştırmacı Krystyna Chabros *Talihi Çağırma: Moğolların Dalalgha Ritüelinin Bir İncelemesi* başlıklı önemli bir kitap yayımladı. Bu kitap birinin ok ve başka bir nesne kullanarak havada çemberler çizdiği, "Qurui" diye bağırdığı (bu feryadın anlamı açık değildir) ve arzulanan "talih" çeşitlerinin sıralandığı bir metni ezberden okuduğu bir ritüeli inceler. Chabros'un çalışması bu metinlerin örneklerine, bu ritüele ilişkin önceki anlatılara ve Moğolistan'daki kendi alan araştırmasına (1988-9'da) dayanır.

Ritüelin yıl içindeki en önemli icrası sonbaharda gerçekleştirilendir. Çadırın dışında, "çadırın başı" tarafından, günbatımında icra edilir. Bir koyun kurban edilir ve yetkili kişi atını konak yerinin etrafında özel bir ok sallayıp metni yüksek sesle okuyarak sürer. Bu metin bir dua değildir ve hiçbir tanrıyı çağırmaz; sadece aşağıdaki örnekte olduğu gibi beklenen "faydaları" sıralar:

Kesilmemiş yelesiyle aygır ve
Akıp giden adımlarıyla atlar
Kıvrılan boynuzlarıyla koç ve
Sağlam bedenleriyle koyunlar.

Bu sonbahar ritüeli mevsimin aşağı yukarı ağustosa tekabül eden ilk ayında gerçekleşir ki ağustos ayı XIII. yüzyıla kadar Moğol yılının ilk ayıydı. Bu süt ürünlerinin sağladığı artı değer ve koyunların besililiği sayesinde ziyafet için en iyi zamandır. Buna karşın, aşırı derecede soğuk rüzgârlar ve fırtınaların açlıktan zayıf düşmüş sürülerin yeni doğan üyelerini tehdit ettiği ilkbahar yılın en kötü zamanıdır. Baharda develer için özel bir "çağırma" gerçekleştirilir ve bu Moğollarda iki sebepten ötürü özel öneme sahiptir: Birincisi, "sıcak-ağızlı" koyun ve atlardan farklı olarak "soğuk-ağızlıdırlar", haliyle insandan uzaktırlar; ikincisi, azgın bir erkek deve destansı öfkeyi simgeler.[69]

"Çağırma" ayrıca avcılar bir hayvan öldürdükten sonra yapılır ve bunun amacı açıkça yeni öldürülen hayvanın yerinin doldurulmasını sağlamaktır. Benzer şekilde ritüel sığırları kestikten sonra da aynı amaçla gerçekleştirilir. Chabros, Moğol ritüellerinin genelde hayatın kendisinin devamlılığını sağlamaya yönelik olduğu görüşünü benimser. Bu nedenle Buryatların bir boğa-ata zikirlerinde ruhu temsil eden şaman, ortamdaki erkeklerin kasıklarını süser muhtemelen yaşam gücünün sonraki nesillere aktarılmasını temsil etmektedir.[70]

"Çağırma" töreni ayrıca batı Moğolları tarafından sonbaharın son ayında ocak tanrısı için verilen yıllık kurbanla birleşir. Bu Ülker takımyıldızı göründüğünde (yaklaşık 7 Kasımda) av sezonunun başlamasını işaret eden çok eski bir Türk-Moğol yeni yıl şenliğini çağrıştırır. Sibirya'da avlanma bataklıkların donmasıyla bu dönemde mümkün olur çünkü bu avcıların donmuş toprakta avı kovalamasına elverir; bu donma aynı zamanda sığırtmaçlar içinse bu donma yıllık hayvan kesiminin başlaması için bir işarettir. XIV. yüzyılda kayıtlara geçen, Moğolların atalara et biçimindeki bir adağı, günümüze dek ocak kurbanı şeklinde süregelmiştir. Bu ocak kurbanında ezberden okunan metinlerden biri özellikle ilgi çekicidir:

Batı bölgesinden
Mukaddes bilgelik kutsaması dilerim
Doğu bölgesinden
Üreyen atların kutsamalarını dilerim
Kuzey bölgesinden
Kara Kıpçak develerinin kutsamalarını dilerim
Güney bölgesinden
Büyük Çin İmparatorunun mülklerinin kutsamasını isterim

Chabros bu dört bölgeyi Moğolların fethettiği kavimlerin temsilleri olarak alır. Ancak bana öyle geliyor ki bu resim Hint-Avrupalıdır. Mukaddes bilgelik batıda ve bereket de doğudadır. Genelde Moğollarda develerle simgelenen fiziksel güç burada kuzeydedir. Güneydeki Çin, büyük bilinmeyeni, yabancı ve tehlikeli ama Moğolların göçebe ekonomisinin kendi başına sağlayamayacağı maddi zenginliğe sahip "ötekiyi" ifade eder. Metnin geri kalanı "çadırın başı"nın bakış açısıyla bu göçebe ekonominin çarpıcı görüntülerini verir:

Benim yoksulluğumu gideren mukaddes faydalar
Ölümümde yerimi tut…
Geniş bozkırlar kadar geniş bir aile
Yatak örtüsü kadar geniş bir rahim…
Bol kıllı boğa-develerin yaşam gücü ve mukaddes faydaları…
Çadırın eşiğindeki köle ve köpekler.[71]

Humphrey ve Onon: Şamanlar, Ağaçlar ve Bir Tanrıça

1996'da Cambridgeli antropolog Caroline Humphrey tarafından, yukarıda *Gizli Tarih*'in çevirmeni olarak karşılaştığımız Dagur Moğollarını inceleyen araştırmacı Urgunge Onon'un işbirliğiyle yayımlanan *Şamanlar ve Yaşlılar* başlığıyla kapsamlı bir kitap ortaya çıktı. Bu kitap Onon'un Kuzey Mançurya'daki Dagur hemşehrileri arasında geçen önceki hayatından hatıraları inceler

ve Humphrey'in alan araştırmasıyla birlikte başka araştırmacıların yakın dönem araştırmalarından da yararlanır.

Bazı araştırmacılar Dagurların Moğol olmadığı ve Hitaylardan geldiği görüşünü benimsemiştir. Ancak Dagurlar kendilerini Moğol olarak görür ve pek çok Mançuca sözcük içerse de bir Moğol lehçesi konuşurlar. Diğer Moğollardan Cengiz Han'ın yükselmesinden önce ayrılmış gibi görünüyorlar. XVII. yüzyılda Mançu imparatorluğuna dahil oldular.[72]

Onon 1919'da dünyaya geldi. Beş yaşlarındayken sağlığını korumak amacıyla Gök'e adandı. Ailesinin en küçük oğlu olarak babasının tarlasını miras alması bekleniyordu. Köyünün yakınlarındaki bir dağın tepesinde bulunan bir ayin kurganını hatırlıyor; bu kurganda Gök, dağ ve ormanlara tapılırmış. Köydeki bir ambarda ruh heykelcikleri varmış. Kadınların bu ambara girmesine izin verilmezmiş ve bu heykelciklerin orada saklanmasının nedeni asıl evde cinsel birlikteliğe şahit olmalarının onları kızdıracağı fikriymiş. Onon ayrıca toplumdan çeşitli şekillerde ayrılan şamanlara gösterilen saygıyı hatırlıyor: Örneğin öldüklerinde gömülmezler ama ağaç dallarında ruhları dünyaya daha çabuk dönsün diye sergilenirlermiş. Ayrıca şamanlar ava katılmazmış çünkü Onon'un dediği üzere onlar göğün parçası ve dolayısıyla vahşi hayvanların "kuzenleridir".[73]

Ancak şamanlar hiçbir şekilde Dagur toplumundaki tek önemli insan grubu değilmiş. Ayrıca "yaşlılar" (*utaachi*ler), sözcük anlamıyla tıraş olmayı bırakmış ve ölümü bekleyen "yaşlı adamlar" varmış. İbadeti yönetir ve ruh heykelciklerine sunulan adakları denetlerlermiş. Törenlere özellikle dahil edilen yaşlı kimseye *bagcı* ("törenci") denirmiş ve bu kişi atları kutsayıp koyunların yanmış kürek kemiklerinden kehanetlerde bulunurmuş. Av seferlerinin ritüellerine başkanlık eden "yaşlı bir adamdı". Bu yüzden Onon'un düşüncesine göre Dagurların hayatında şamanın çok da büyük bir etkisi yoktu; genel uygulamada sıradan bir İngiliz hekimden farksızdı. Humphrey'in gözlemlediği kadarıyla, genel olarak şa-

manlar canlı varlıklara (vahşi hayvanlar-ama av sırasında değil-kuşlar, balıklar ve böcekler) yönelik ritüelleri, "yaşlılar" da canlı olmayan varlıklara (dağlar, tepeler ve ateş) yönelik ritüelleri yönetiyordu. Canlı olan ama hareket edemediği için durumu belirsiz olan ağaçlara tüm topluluğun katıldığı ayinlerde ibadet ediliyordu. (Humphrey'in Moğol bir arkadaşı, babasının tek bir ağacı olan bir bölgeye giderken şuna karar verdiğini anlattı: "Bu güzel ağaç tapmaya değer.")[74]

Dagurların ağaçlara yaklaşımları, yaşlı bir karaağacın altında dinlenen bir avcının hikâyesinde daha ayrıntılı olarak incelenir. Bu karaağaç yanındaki söğüt gibi eğildi ve iki ağaç konuşmaya başlamış. Söğüt bir şaman olan karaağacın gidip annesini iyileştirmesini istedi ama karaağaç avcıya göz kulak olduğu için bunu kabul etmedi.[75]

Ağaçlarla ilgili başka bir öyküyü, eserini 1991'de yayımlamış Odongowa adındaki kadın bir Dagur antropologda buluruz. Altısı bir derenin kenarında altısı da bir dağın tepesinde büyüyen on iki ağaçlık özel bir grubu anlatır. Geçmişte insanlar bu ağaçlara gidip bakarlarmış çünkü ağaçlar kurursa insanlar zorluklarla mücadele etmek zorunda kalırmış. Günlerden bir gün bazı ağaçların kuruduğunu görmüşler ve bu ağaçların hayvan kanıyla beslenmesi gerekiyormuş. Dağdaki ağaçlara ulaşabilmek için semavi dünyanın içinden geçmek ve ölülerin kayıkçısının küreğini çektiği bir salla bir dereyi aşmak gerekiyordu. (Humphrey bunun muhtemelen de bir kadın kültü olduğunu söyler.)[76]

Yukarıdaki gibi dehşetli yolculuklar şamanların aşırı derecede cesur olmasını gerektiriyordu. Humphrey ve Onon şamanları cesaretleri ve korkutucu olayların getirdiği geçici delilikten hızla kurtulma yetenekleri-çeşitli ruhlara hükmedebilmeden gelen bir yetenek-dolayısıyla saygı duyulan varlıklar olarak gösterir. Şamanların askeri donanımı olması gerekir; şaman kıyafetinin en öne çıkan parçaları silahlar, zırh ve aynayla kemer gibi çok iyi korunan bir

kalenin simgeleriydi. Aynalar ayrıca dünyada olup bitenler hakkında bilgi verir ve ışık yansıtarak iblisleri korkuturdu.[77]

Humphrey ve Onon, Dagurlarda Ome Barkan ("Rahim Ruhu") adıyla yeniden karşımıza çıkan antik tanrıça Umay hakkında da bilgi verir. Bir çocuk hastalanırsa ruhunun kaybolduğu düşünülürdü ve bir şaman çocuğun saçının bir kısmını, içine ruhunun da çağırılacağı bir çantaya koyarak onu Ome'ye adar, sonra çanta bir Ome resmine bağlanırdı. Tanrıça ruhların yeniden doğumundan da sorumluydu. Ome kültü neredeyse tamamen kadınlara ayrılmıştı. Bir Dagur destanında yeraltı dünyasına giden bir kadın şaman anlatılır. Ome ona yeraltını gezdirmiş, yeşil bir ağacın çocukların büyümesini simgelediğini, kurumuş bir ağacınsa insanların sürülere ayrılmış çayırları bilinçsizce yakmalarından dolayı ortaya çıkan verimsizliği temsil ettiğini anlatmış. Başka bir Dagur metni Ome'yi ya da onunla bütünleşen bir kadın şamanı dünyamızdan göğe dönerken canlandırmıştır; cümlelerin öznesi olmadığı için bu yolculukta kimin göğe çıktığını anlamak imkânsızdır.[78]

Dagur malzemesinde sunulan zorluklar bariz şekilde Çinli olan etkilerle şiddetlenir; dolayısıyla Dagurların bir adamla dişi bir tilkiden geldikleri inancı Çinlilerin bir tilkinin güzel bir kadına dönüşmesi şeklindeki eski inanışlarını yansıtır gibi görünür. Benzer şekilde, Onon'un Dagur düşüncesinde ikilik ve "denge"nin baskın olduğu konusundaki ısrarı, Humphrey'i bunun Çinlilerdeki yin ve yang kuramından alınmış olduğundan şüphelenmeye itmiştir.[79]

Moğol Dininin İç Mantığı

Moğol dini, insanlarla hayvanların savaş ve barıştaki koşutluğuna dayanır gibidir. Dokuz sayısı da önemli bir öğedir; Moğol kavminin dokuz boyu, koruyucu ruhlarını simgeleyen sancağın dokuz köşesinde temsil edilir. Bu ruh hem aileleri hem de sürüleri hastalıklardan ve kurtlardan korur. Kan da aynı şekilde önem taşır: Soyluların ya da kurban edilen hayvanların kanı dökülmemelidir.

Kanın paylaşılması, Moğollardaki çok önemli ilişkilerden birini, kan kardeşliğini yaratır ve bir diğerinde, manevi babayla oğul arasındaki ilişkide, kan bir sadakat nişanı olarak gönderilir. Kan dökmekten kaçınma geleneğine benzer biçimde, insanlarda olduğu gibi yeri doldurulması gereken hayvan kaynaklarını tüketmekten de kaçınmak gerekir. Bir insanın ölümü kendini kurban ederek önlenebilir, ve bir hayvanın hayatını kurtarmanın da insanın kendi canını kurtaracağı düşünülebilir. Bir hayvanı öldürdükten sonra onun yerini yenisi alsın diye "talih çağırılır": Hayat devam etmek zorundadır. Bu yüzden çok sayıda çocuk ve deve "çadırın efendisinin" yaşamının sürmesinin diyeti olur.

Moğollar için, gördüğümüz gibi, savaş avlanmaya benzer ama sadece avcılık tekniklerinin askeri alana aktarılması anlamında değil. Daha çok Deleuze ile Guattari'nin dikkati çektiği üzere, savaşçılar hayvan özelliklerine bürünürler -avcı köpekler ya da vahşi canavarlar. Bu yüzden bazen anlaşılmaz bir vahşet, bazen de garip bir şefkat ve merhamet sergilerler (çünkü savaşçının öfkesi toplumun alışılagelmiş bağlarını koparır).[80] Genel olarak, Moğollar fethettikleri kavimlerin dini inançlarını umursamazlar (genelde yanlış biçimde hoşgörü olarak algılanan bir aldırmazlık). Sadaka vermek mantıksızdır, çünkü yoksulların kaderini Gök öyle belirlemiştir. Moğollar iyi hayvanları insanlara tercih eder. Tehlikedeki yoldaşları kurtarabilmek için hemen koşup olağandışı kahramanlık sergilemelerinin saiki nam salma arzusudur. Bu şamanın da gösterdiği bir kahramanlıktır çünkü şamanın, hayatı tehlikedeki bir canlıyı kurtarmak için hemen harekete geçmesi gerekir. Onun esas rolü insanları ve hayvanları korumaktır ve bu yüzden daha geniş bir dini bağlamda önemsiz görünebilir çünkü gelecekle değil geçmişle ve bugünle ilgilidir: Uzmanlık alanı dağlar ya da ateş değil canlı varlıklardır. Moğol şamanı bir çeşit hava tabip subaydır ve aletleri modern askeri teknolojideki gibi çalışır.

Karşılaştırmalı Bakış Açısıyla Moğol Dini

Moğol dininin bu bölümde karşımıza çıkan diğer öğeleri İç Avrasya ve Hint-Avrupa koşutluklarıyla daha iyi anlaşılır. Cengiz Han'ın ataları arasında dişi bir geyikle çiftleşen mavi kurt ve sarı bir köpekle çiftleşen kadın hem Altaylı renk modelini hem de türler arasındaki sınırların yıkılmasını örneklendirir. Cengiz Han'ın biyografisindeki bazı üçlemeler Türki malzemeden zaten alışkın olduğumuz çeşittedir: İlk hayvan, ikinci hayvan ve insan modeli, "sıçan-kuş-Cengiz Han" ve "vahşi hayvanlar-iğdiş edilmiş beygirler-kadınlar" sıralamalarında bulunur. Ayrıca tipik İç Avrasyalı gök, deniz, dünyanın yüzeyinden aşağı doğru genişleyen alan üçlemesinin şahin-balık-dağsıçanı üçlüsüyle karşılandığı görülür. Bu İç Avrasya modeli kutsal dağ-savaş yarası-beslenme üçlüsünde Hint-Avrupalı bir modele dönüşür.

Moğol şamanları, kadınlaşmış İskit kâhinleri ve bazı İç Avrasyalı Türki meslektaşları gibi eşcinsel olarak görünürler, ruhlarla anal yoldan ilişkiye girerler. Şamanlar, Osetlerin sihirli kadehi ve Hitayların tanıklık ettiği gizemli "kadehlerin uçurulması" törenindeki kadehler misali kupaların mucizevi şekilde içenlerin dudaklarına gitmesini sağlarlar. Bir Dagur metninde, bir tanrıçayla birleşen bir kadın şaman ya da yalnızca tanrıça Türki bir şaman gibi gökyüzünde yolculuğa çıkar. Cümlelerin öznesi olmadığı için hangisi olduğunu söyleyemeyiz. Nietzsche'nin belirttiği gibi, Altay ve Ural dilleri konuşan kavimlerin düşünceleri kendince bir özgüllüğe sahip olmalıdır çünkü dilleri bir yüklemin öznesine çok az önem vermektedir.[81]

Moğol ilahları ve ruhlarının listesindeki Hint-Avrupa modelleri karşılaştırmacı için özel önem taşır. Açık doru atın kuzeybatıda yaşayan sevecen binicisi (muhtemelen "Yönetici Kula Prens"e tekabül eder), canayakın Hint tanrısı Mitrayı andırır, onun güneybatıdaki korkunç beyaz karşılığı da (muhtemelen "Yaradan Ak Tanrı"ya karşılık gelir) Mitra'nın ortağı, uzak ve yüce Varuna'ya benzer. Benzer

şekilde, doğudaki "at şansı" ve "sığır şansı"nın kırmızı bahşedicileri, biri at besiciliği diğeri de sığır besiciliğiyle ilişkilendirilen meşhur Hint-Avrupalı ya da Hintli "İlahi İkizler" gibi görünür. Burada pusula yönlerinin, ocak kurbanında ezberden okunan metindeki Hint-Avrupa modelinde özel önem taşıdığı görülüyor: Orada kutsal bilgelik [1] batıya, develerle simgelenen güç [2] kuzeye, "üreyen atlarla" temsil edilen bereket [3] doğuya ve Çin İmparatorunun yabancı sureti güneye yerleştirilmiştir. Bu noktada Oxfordlu antropolog Nick Allen, Hint-Avrupa dininin dördüncü bir kavramının, yabancı ya da "öteki" olduğunu ve bu dört kavramın, bunları koruyan dört Hint tanrısı örneğine koşut olarak, dört ana yöne karşılık geldiğini iddia etmişti: Varuna (dini egemenlik) batıda, İndra (güç) kuzeyde, Kubera (zenginler) doğuda ve Yama (öbür dünya, ölülerin dünyası) da güneydeydi.[82] Böyle olunca insan aslında Moğol ilahlarının, İran tanrılarıyla birlikte Budizmle gelen Hint tanrıları olup olamayacağını merak ediyor. Burada Partanen'in 1870'lerdeki Buryat incelemesine atıfta bulunarak kayda geçtiği, Moğol ve Japon sembolizmlerindeki benzerlikler ve ayrıca Japon ilahlarının listesinde bulunan Hint-Avrupalı modeller akla geliyor.[83] Dolayısıyla, Hint-Avrupa ve Hint-İran modellerinin Japonya'ya muhtemel aktarımıyla ilgili Moğol listeleri çok kıymetli bulgular sunuyor gibi görünüyor.

Humphrey'in sunduğu, ağaçlarla ilgili Dagur malzemesi de büyük önem arz eder ve benim Türki bölgede, hayali *Üveysîler Tarihi*'nde bulduklarıma çok benzer. Burada da kadınların dindarlığıyla güçlü bir bağın yanı sıra kurumuş ve yeşil ağaçlar, konuşan ve insanların bakımını üstlenen ağaçlar biçiminde bir sembolizmle karşılaşırız. Ayrıca bir ağaca ulaşmak için dere aşan bir kadınla ve tipik bir İç Avrasya modeliyle karşılaşırız: Dağın tepesi-dere-ağacın kökleri.

IV. Bölüm: Tunguzlar ve Mançular

Tunguz dili konuşan çeşitli kavimler (dilsel açıdan onlara bağlı olan Mançuların yanı sıra) bizi değişik bir hayvan çeşitliliğiyle tanıştıracak: rengeyikleri, Kanada geyikleri, kaplanlar ve ayılar, ayrıca turnabalığı ve alabalık. Hitaylar gibi Çin'i fethetmek üzere ormandan çıkan bir ön-Tunguz kavmi olan Curçenlerle ilgili Ortaçağ bulgularına bakarken, şamanların araştırılmasına yönelik önemli erken malzeme ve beyaz renge kuvvetli bir vurgunun yanında "gözyaşını kanla karıştırma" şeklindeki yeni bir mantıkla karşılaşacağız. XVIII. yüzyılda, bu kez Tunguz yeminlerinde, yine bir üçlü yapı bulacağız. XX. yüzyıl bize "Şamanizm" ve "kutsal" hakkındaki akademik fantezilerin temelini çürüten, Tunguz ve Mançu dininin fevkalade ayrıntılı antropolojik betimlemelerini verecek. Bir Tunguz şamanının çadırındaki ayrıntılı kuş ve balık tasvirleriyle karmaşık sembolizmi düşüneceğiz. Kanada geyiğiyle ilgili mitleri inceledikten sonra Tunguzların cenaze törenlerinin Kızılderililerinkine benzediğini göreceğiz. Daha sonra hayvanların muskalardaki yansımasıyla ve ayı avını çevreleyen zengin tabular ve törenler kompleksiyle karşılaşacağız. Son olarak yeraltını ziyaret eden bir kadın şaman hakkındaki bir Mançu destanını tartışacağız.

Curçenler

Curçen gelenekleri ve dininin araştırılmasına yönelik Çinli kaynaklar Alman şarkiyatçı Herbert Franke tarafından 1970'lerde çevirildi ve incelendi. Bu kaynaklardan biri, ön-Tunguz fatihlerinden Hung Hao'nun (1088-1155) uzun süreli esirlerinden birinin önceki

bir çalışmasını kullanan Hsü Meng-hsin'in (1126-1207) Curçenler üzerine yazdığı monografidir.

Hsü Meng-hsin, diğer Çinli yazarlar gibi, Curçenlerin ağır alkol düşkünlüğüne değinir. 1125'te Çin'in güneyinden gönderilen bir elçiye göre Curçen sarayında günde üç, beş ya da dokuz kez şarap servisi yapılırdı.[1] Hsü Meng-hsin ayrıca Curçenlerin giysilerini soldan bağladıklarını belirtir (Franke'ye göre bu, Çinlilerin gözünde bir barbar geleneğiydi). Moğollar gibi Curçenler de beyaz giyinmeyi tercih ederdi. Yılın ilk gününde güneşe dua ederlerdi ve beşinci ayın beşinci gününde söğüt ağaçlarına ok atarlardı. Franke, bu ok atışının bol yağış elde etmeyi amaçlayan bir Hitay geleneği olduğunu söyler. Hsü Meng-hsin Curçen evlilik geleneklerini anlatarak devam eder: Zenginler nişan hediyesi olarak öküzler ve atlar verirdi, fakirlerse kızlarını koca bulsunlar diye sokağa salar ve kocalarının evine tören yapmadan gitmelerine izin verirdi. Erkekler içip atlarını sürer ve seçtikleri müstakbel gelinleri alıp götürürlerdi.[2]

Hsü Meng-hsin'e göre, Curçenler hastalıklara hekimler ya da ilaçlarla değil şamanlar ve dualarla çare ararlardı. Şaman bir domuz ya da bir köpek kurban ederdi. Hasta dağlara götürülüp terk edilirdi. Bir soylunun ölümünün ardından en sevgili köleleri ve atları yiyecekle birlikte diri diri yakılırdı.[3]

Ayrıca Curçenlerin ölümü takiben alınlarını kesmelerinin gözyaşını kanla karıştırma amacı taşıdığını ve buna "kanlı yaşlarla veda etmek" dediklerini öğreniriz. Franke, Curçenlerin bunu başka zamanlarda da yaptıklarını söyler: Bir hükümdar bir savaştan önce "alnına bir kesik atıp Gök için ağlamış" ve Curçen beyleri bir zaferden sonra kanlarını gözyaşıyla karıştırmışlardı. Başka bir hükümdar bir şehre saldırmadan önce ve beyaz bir atla bir kadını kurban ettikten sonra, yine Gök'e dua ederek, aynı töreni düzenlemişti.[4]

Hsü Meng-hsin bize Curçenlerin XII. yüzyıl başlarında, Curçencede kadın şaman anlamına gelen *shan-man* adında bir baş yasa koyucu olduğunu anlatır. "Bu, onun değişen koşulları bir tanrı gibi

anlamasından kaynaklanıyordu." Biliminsanları bunun "şaman" sözcüğünün özgün haliyle bulunduğu bilinen ilk metin olduğunu ve çok sayıda kadın şamanın varlığının açık bir yansıması olduğunu gözlemlediler.[5]

Franke ayrıca 1344-45 yılları arasında bir komitenin derlediği, Curçen hanedanı hakkındaki resmi Çin tarihini, *Chin shih*'i inceledi. Bu tarih bize iki kabile arasındaki anlaşmazlığı çözen kişi olarak sunulan, Curçen kurumlarının kurucusu Shih-tsu'nun efsanesini sunar: Shih-tsu bir cinayeti izleyen bir kavganın diyet ödenerek (Otuz baş at veya öküz) bitirilmesini emretmiş. Minnettar kalan kabileler Shih-tsu'yu nişan hediyesi olarak gri bir öküz ve gelin olarak 60 yaşında bir kadınla ödüllendirmiş ve Shih-tsu'nun o kadından iki oğlu olmuş.[6]

Franke hanedan tarihinde Curçen şamanları hakkında da bilgi buldu. Bir erkek ya da kadın şaman, ailesine gidip şunları söyleyerek bir katili lanetlesin diye çağırılırmış:

Bir boynuzu göğe diğeri yere bakan öküzünü al
Ve önden bakınca yüzü alacalı
Arkadan bakınca kuyruğu beyaz
Yanlardan bakınca sağ ve sol kanatları olan
Adsız atını.

Sonra şaman yeri bir kılıçla işaretleyip katilin hayvanlarını alırmış. Bu anlatının, az önce bahsi geçen diyet uygulamasının başlangıcı efsanesine tam oturduğunu görürüz. Franke'nin dediği gibi, sözler katilin gelecekte sadece şekli bozuk hayvanlara sahip olmaya mahkum edildiği anlamına gelebilir.[7]

Franke, Curçenlerin bir çocuğun geleceğini öğrenmek için şamana başvurabileceklerini kaydeder: Bu şamanlar "tanrıların dilini konuşmaya" muktedir kimseler olarak betimlenir. Burada çağırılan tanrılar, Curçenlerin doğuya bakan şarap kadehleriyle dua ettikleri Gök ve Yer'dir.

Besbelli ölen bir adamın atlarını yakma gelenekleri atalarına, Mo-ho adındaki bir kabileye dayanıyordu. Bir cenaze töreninde, kaydedildiğine göre, bir Curçen imparatoru beyaz bir ata binmişti. Franke bunu Hitay pratikleriyle ilişkilendirir ve XII. yüzyıldan Çinli bir âlimin, söğütlere ok atma şeklindeki Curçen geleneğini Hunlardaki sonbaharda (atlar şişmanken) orman etrafında at sırtında yarışma ritüelinin bir devamı olarak gördüğüne dikkat çeker. Sonuç olarak Franke, Curçen geleneklerinin büyük ölçüde Hitaylardan alındığı ve bu yüzden Hitay kültürü içinde güçlü Tunguz öğelerin bulunmasının muhtemel olduğu görüşünü benimser.[8]

Gibert: Curçenlerin Kutsal Dağı

1934'te Fransız misyoner Lucien Gibert Curçenlerin kutsal dağıyla ilgili Çin kaynaklı değerli bir bulgu sundu. Dağa Curçenlerin selefi olan Mo-ho kabilesi zaten hürmet ediyordu. Söz konusu edilen, Güneybatı Mançurya'daki Baekdu Dağı'dır ve adı "Büyük Ak Dağ" anlamına gelir. Mo-holar, bu dağda yaşayan hayvanları kutsal sayardı ve Mançuryalılar tepesindeki bütün hayvanların beyaz olduğuna inanırdı. Curçen imparatorları, ruhunun hanedanlarını koruduğuna inandıkları özel bir dağ kültüne taparlardı. İmparatorlardan biri bu ruha "milletin refahını sağlayan ve ona yalvaran insanları koruyan kral" adını, bir diğeri de "Gök'ü yaratan büyük ve kutsal imparator" adını vermişti. Curçen hükümdarları ayrıca kuzey yamacına dağın ruhu için bir tapınak inşa etmişlerdi ve orada özel günlerde, bu ruhu kavmin tarihine dair önemli olaylardan haberdar ederek, ruha kurbanlar verirlerdi.[9]

Stein: Bir Curçen Kurbanı

1940'ta Rolf Stein bir Çinli gözlemci tarafından anlatılan, beyaz bir köpeğin uzun bir kazığa oturtulduğu bir törene dikkat çekti. Başı başka bir sırığa takılmış ve şaraba bastırılmıştı. Açıklandığına göre bu ritüelin amacı Gök'e kurban vermek ve hastalıkları uzaklaştırmaktı. Stein bu ritüeli Hitayların kafası toprağa gömülen

beyaz köpek kurbanı şeklindeki hanedan ritüeliyle karşılaştırır ve burada göğün Curçenlerin soylu atalarının evini temsil ettiği görüşünü benimser.[10]

Tao: Curçenlerde Evlilik ve Miras

Curçenlerin evlilik gelenekleriyle ilgili bilgi Çinli araştırmacı Jing-shen Tao tarafından 1976'da basılan bir çalışmada bulunur. Curçenler çok eşliydi ve bir erkeğin ölümünün ardından hayatta kalan eş, erkek kardeşlerinden birine verilirdi; odalıklar da oğullarından ya da yeğenlerinden birine verilebilirdi. Evlilikler damadın gelinin evine hediyelerle gitmesini gerektirirdi (genelde atlar ya da sığırlar). Düğünün ardından damadın gelinin evinde genelde üç yıl süren bir dönem boyunca hizmet etmesi beklenirdi. Miras babadan oğula geçmekten ziyade ağabeyden kardeşe geçerdi ve en büyük ağabeyin mirası büyük zorluklarla tespit edilebilirdi.[11]

Roux: Curçenler ve Hayvanlar

Roux Curçen dininde hayvanların rolüne dair Çin kaynaklarında saklanan bir miktar bulgu derledi. Av sırasında beyaz bir erkek geyik yakalamak Curçenler için hayra alametti (tıpkı Hitaylarda beyaz kerkenez yakalanması durumunda olduğu gibi). Curçen imparatorları tanrılara yazılı niyazlarla av sezonunda yakalanan ilk hayvanla ilk balığı adardı. Curçen şenliklerinde vahşi danslar avlanma ve savaşları canlandırırdı. Kıtlık zamanı, yağmur yağsın diye, kraliyet emriyle bir dağda hayvanlar kurban edilirdi. Yılda iki kez gerçekleşen esas Curçen kurbanlarından önce, kurbanların ruhlarını cennete yada gökteki atalara göndermek amacını belli eden bir sırık dikilirdi.[12]

XVII. Yüzyıl

XVII. yüzyılda Çin'in Mançuların eline geçmesiyle Çinliler tarafından Mançu efsaneleri ve dini pratikler kayda geçirildi. Gibert ve

Roux, Mançuların yaradılış destanını kısaca kaydetmişlerdir. "Büyük Ak Dağ"ın doğusunda, üstünde göl olan başka bir dağ varmış ve Gök'ün üç kızı oraya yıkanmaya gelmişler. Bir saksağan en küçüğünün üstüne kırmızı bir meyve atmış ve kız mucize eseri hamile kalıp Mançu imparatorlarının atasını doğurmuş. Gibert ayrıca 1677'de bir Mançu imparatorunun "Büyük Ak Dağ"ın zirvesinin keşfedilmesi için emir verdiğini ve ardından onun ruhu onuruna oraya bir anıt diktirdiğini kaydeder. Güney Mançurya'da Kirin şehrinin güneybatısındaki küçük bir dağa inşa edilen bu tapınak, ilkbahar ve sonbaharda kurbanlara sahne oluyordu.[13]

XVIII. Yüzyıl: Gmelin ve Georgi

Gmelin 1730'larda Tunguz şamanlarına dair bilgi sağlamıştır. Bir şamanın pek çok demir süsün yanı sıra omuzlarında demirden boynuzları olurdu ve bir ayı, köpek ya da kedi gibi sesler çıkarırdı. Bir Tunguz şamanı, gövdesinden ok geçmiş gibi yapmak için el çabukluğundan faydalandığını kabullenmiş, yine de emrinde pek çok "iblis" olduğunu iddia etmişti. Tunguz şamanı, "İblis"in emrindeki bir kuzuyu kurban ederek şifacılıkla meşgul olurdu: Hayvanın göğsünü yarıp kalbini dışarı çıkarırdı. Bunun ardından deri, kafa ve ayaklar "İblis"in istediği adak olarak bir sırığın tepesine yerleştirilirdi. Bu yöntemin alternatifi olarak şaman, hastanın çalınmış ruhunu kurtarırken, onu çalan ruha bir at kurban edeceği sözünü verirdi.[14]

Ayrıca Gmelin bize Tunguzların yüzlerini, tıpkı Kızılderililerinki gibi, mavi desenlerle kapladıklarını anlatır. Dünyevi ihtiyaçlarını karşılayan, boyu bazen bir metreyi bulan, ağaç ya da bakırdan putları vardır. Tunguzlar onlara sabah ve akşam, avda ve balıkta başarı getirsinler diye, dua ederler. Yakalanan ilk hayvan "İblis"e adanır. Av başarılı geçerse puta saygı gösterisinde bulunulur ve kanla meshedilir; ama başarılı geçmezse put yere atılır ya da suda boğulur. Ölüler ağaçlarda ya da yerde sergilenirler, ancak özellikle saygı gösterilen biri ölürse yayı, okları ve aletleriyle yüksek bir iskeleye

konur. Uygulama, yollardan hayli uzakta ve yabancıların ziyaret etmeyecekleri arazilerde yapılır çünkü yabancılar aletleri çalabilir.[15]

Georgi, 1770'lerde Tunguz dinine dair daha fazla ayrıntı sağlamıştır. Tunguzların davalarında üç tür yemin vardır. En önemsiz yemin türünde sanık, güneş istikametinde bir bıçak savurarak güneşe seslenip, suçluysa bağırsaklarına bir bıçak yarası kadar öldürücü hastalıklar göndermesini söyler. Yeminlerin daha ciddi olanı, kutsal bir dağa tırmanırken edilir; sanık masum değilse öleceğini ya da çocuklarıyla hayvanlarını kaybedeceğini veya avda ve balıkta tüm başarısını kaybedeceğini söyler. En ciddi yeminse kazığa oturtulmuş, yakılmış ya da parçalara ayrılmış bir köpeğin kanını içerken edilir: Sanık eğer suçluysa aynı kaderi paylaşacağını söyler. Buradaki üçleme bana kısmen Hint-Avrupalı, kısmen de İç Avrasyalı geldi: Bağırsaklar Hint-Avrupa modelinde 3. Kavrama (bereket) karşılık gelir; dağın yamacı, av ve balıksa İç Avrasyalı 2. düzeye; ve kazığa oturtulan köpek de anlayabileceğimiz gibi 1. düzeye, Gök'e karşılık gelir; hayvan kurban etmek de dini temsil eder (Hint-Avrupa alanında 1. Kavram).[16]

Georgi'ye göre, Tunguzlar çocuklarının beşiklerinin üstüne demir putlar asardı. Dindar kimseler bir adamı, hayvanı ya da kuşu temsil eden böyle putları göğsünde taşırmış. Georgi ayrıca Tunguzların yüzlerine dövme yapma geleneğine değinir ve bunu Herodot'un bahsettiği benzer bir Trakyalı geleneğiyle karşılaştırır: Herodot bunun Trakyalılarda bir soyluluk işareti olduğunu söyler (Yunanlar içinse bu esaret alametiydi). Georgi'nin verdiği bilgiye göre Tunguzlarda törenlerini gerçekleştirirken çarpıcı kıyafetler giyen hem erkek hem de kadın şamanlar vardı. Bu kıyafetler genelde deriden yapılır ve kartal pençeleriyle doldurulmuş yılan derilerinin yanı sıra demir putlar, ziller, halkalar ve incik boncukla süslenirdi. Düğün ziyafetlerinde Tunguzlar bazen bir kurt veya tilki, bunlardan yakalayamamışlarsa köpek yerlerdi. Bu ziyafetlerde koşu yarışları, binicilik yeteneklerinin sergilendiği gösteriler ve okçuluk müsabakaları yapılırdı. Tunguzların pek çok tanrısı vardı, bunların

arasında sağlık, av, gezginler, kadınlar, çocuklar ve rengeyikleri konularında uzmanlaşmış ilahlar da vardı. Avcılar kurban edilen kuşları dalların gölgeliklerine ya da çarmıhlara asarlardı. Kehanetler uçan okların ya da titreyen yayların sesini dinleyerek yapılırdı.[17]

Czaplicka: Tunguz Dinine Genel Bir Bakış

Tunguz araştırmalarına dair on dokuzuncu ve erken XX. yüzyıl kaynakları Czaplicka tarafından özetlendi. Onun kaynaklarına göre, ölümden sonra beden bir rengeyiği derisinin içine dikilip bir ağaca asılırdı ve kemikleri bir ağaca ya da direğe bağlanmak üzere bir rengeyiği ve bir köpek öldürülürdü. Yas tutanlar evlerine dönerken ölünün ruhu tarafından takip edilmemek için izlerini kapatırlardı. XX. yüzyılda toprağa gömme benimsendi: Ölen bir şaman olduğunda tahtadan keçi, at ve deve figürlerinin mezarın üstüne yerleştirilmesi gerekirdi. Yeni şaman dindar ve duyarlı gençler arasından seçilir ve yaşlı bir şaman ona ruhların sırlarını öğretirdi. Bu ruhlar arasında önde gelenleri yılan şeklinde olup hastalıklara hükmeden biri ve kartal kanatlarıyla insan şeklinde olup şamanı havada taşıyan bir diğeriydi. Czaplicka'nın görüşüne göre şamanın kıyafetleri ve donanımı insan yüzü tasvirleriyle ayı postu parçacıklarını öylesine birleştirirdi ki atayla ayıya ortak biçimde ibadet edildiğini düşündürüyordu. Czaplicka ayrıca kartala gösterilen büyük saygıyı ve bir tilkinin ağzının kesilip dikkatlice korunması şeklindeki özgün geleneği kayda geçirmişti.[18]

Shirokogoroff: Tunguzlar ve Mançuların Etraflı Bir Araştırması

1935'te başarılı Rus antropolog Sergei Shirokogoroff, Tunguz dini ve kültürü üzerine *Tunguzların Karmaşık Psiko-Mental Yapısı* başlıklı muazzam ve sıradışı çalışmasını yayımladı. Bu kendisinin de bir şaman yardımcısı olduğu 1912-1918 yılları arasındaki alan araştırmasının sonuçlarını kapsar. Genelde başka yazarların yayınlarına karşı polemiğe açık atıfların yanında Mançulara dair büyük

miktarda araştırma ve yazarın geniş çaplı kuramsal çözümlemesini içerir. Yazarın elindeki malzemeye ve çeşitli disiplinlere hakimiyeti karşısında hayrete düşmemek elde değildir.

Shirokogoroff'un dediğine göre Tunguzlar ve Mançular "gerçek hikâyeler" ve "hayali hikâyeler"i birbirinden kesin sınırlarla ayırırdı ama bu ayrım söz konusu insanların tavrına çok bağlıdır. Şamanlara inanmayı sürdüren Mançular bir şamanla ilgili bir destanı "gerçek" olarak görürken bir savaşın tarihsel anlatısını masal olarak görüp reddedebilirler. Benzer bir ayrım insanın görünen ve görünmeyen parçaları için de yapılır: Görünmeyen kısma ruh denir (Mançu dilinde *fajanga*) ve üç bölümden oluşur: (i) esas öğe olan "gerçek" ruh; (ii) insan türünün devamlılığını temsil eden ve fizyolojik işlevlerden sorumlu olan, ayrıca ölümden sonra doğum ruhuna (bazı Tunguzlarda bu ruh Umay ve Ome'nin muadili olan Omi'ye karşılık gelir) dönen "öncül" ruh; ve (iii) ölümden sonra yeraltı ruhuna giden ve ayrıca yeniden doğabilen "dış" ruh.[19]

Shirokogoroff Tunguzların usta ve kendini bu işe adamış hayvan gözlemcileri olduğuna işaret eder. Bir Tunguz fark ettirmeden bir hayvanı izleme fırsatı bulursa onu gözlemeyi saatlerce sürdürür ve sonra bilgilerini herkesle paylaşır. Tunguzlar her zaman, avın önkoşulu olarak hayvanlara dair doğru bilgi sahibi olma konusunda ısrarcıdır. Hafızadan hayvanları çizmeleri istendiğinde bunu çok iyi yaparlar ama kendi resim sanatlarında geometrik desenleri tercih ederler.[20]

Shirokogoroff'a göre Tunguzlar Bugha, "Gök" adındaki, insan biçimli olmayıp ruhlardan biri de olmayan bir yüce varlığı kabul ederler. Bu ruhların arasında hayvanları avcıya gönderen yaşlı bir adam olan, avın efendi ruhu Bajan Ami'yi ("Zengin Baba") belirtmek gerekir. Ayrıca ruhları çocuklara dağıtan dişi ruh Omi de vardır. Bunlara ek olarak, kuzeybatıya yerleşmiş olan, ölü ataların yeraltındaki ruhları vardır. Topal bir kayıkçı tarafından bir kanoyla, bir derenin karşısına geçerek oraya götürülmüşlerdir. Hayvanlar ruh olamazlar (ruhlar hayvan şekline girebiliyor olsalar da) ve bu

yüzden Shirokogoroff, böyle hayvanların Tunguz şamanlarının etkinliklerinde hiç rol oynamadığı konusunda ısrar eder. Tunguzlar hayvanları sadece belli fiziksel beceriler konusunda insanlardan üstün tutar, zihinsel güç konusunda değil. Haliyle şamanın hayvan ve kuş şekillerini takınması sadece ayının gücü ya da kartalın saldırılarının etkililiği gibi belli fiziksel özelliklerin hatırınadır.[21]

Ruhların ve hayvanların kadınların gebeliğine sebep olabileceklerine inanılmaz. Tunguzlar ve Mançular bunun mümkün olabileceğini düşünemeyecek kadar iyi doğa gözlemcileridirler ama yine de diplomatik gerekçelerle bir ruhun evlilikdışı anne olma durumunda rol oynadığı kabul edilebilir. Halk inançlarında kaplanlar ve ayılar kadınlarla cinsel ilişkiye girer ama bu gerçek olarak kabul edilmez. Ancak Shirokogoroff'un belirttiği gibi: "Kendi aralarında olmasa bile komşu kavimde ya da başka kavimlerde hayvanlarla cinsel ilişkiye girildiği tüm Tunguzlar tarafından bilinir." Bunun yanında, Mançurya'nın Rengeyiği Tunguzları, Tunguzların dişi bir köpekle 70 yaşlarında, gökten inen ruhani bir adamın soyundan geldiğini söylerler. Yine de, Tunguz ve Mançular köpeğe bir ata olarak saygı göstermezler.[22]

Tunguzlar tıpkı misafire nereye oturacağının gösterildiği gibi bir ruhun da onunla ilgilenebilmeleri için fiziksel bir bedene "yerleştirilmesi" gerektiğine inanırlar. Shirokogoroff bir fiziksel bedene "yerleştirme" ifadesini özellikle "put" ya da "fetiş"e karşıt olarak kullanır: Böyle bir "yerleştirme"de kutsal hiçbir şey yoktur. Bir hayvan, insan, taş ya da ağaç bir "yerleştirme" olabilir, ya da ağaçtan, pirinçten veya samandan bir hayvanı, balığı ya da insanı temsil eden bir yerleştirme yapılabilir. Ruhların ayrıca kendilerine adanmış rengeyikleri ve atları vardır. Ruhlara onları etkilemek için kurbanlar verilir: Hayvanlar öldürülür ve kanları "yerleştirme"lerin ağızlarına sürülür ya da ruhlara pişmiş hayvanlar, bitkiler, şekerlemeler, kekler, tütsüler, kurdeleler ve çiçekler verilir. Ruhlarla ilgilenirken Tunguzlar onları genelde aptal, korkak, faydasız ve pisboğaz görürler.[23]

Shirokogoroff Mançulardaki "kabile ruhları" ya da ataların ruhları kültünü de ele alır. Bu kültten sorumlu olan din adamlarının, her ne kadar adları *saman* olsa da, şaman olmadıklarını, sadece kurbancılar ve ritüellerden sorumlu memurlar olduklarını belirtir. Bu özellikle yılın esas töreninde, sonbaharda klan ruhlarına yapılan kurbanda belirgindir. Başka kurbanlarda Shirokogoroff, Amur nehrinin kıyılarındaki arkeolojik kalıntılarda olduğu gibi, bir ocak oluşturmak için beş taş kullanımını kayda geçer.[24]

Akademideki modern "şamanizm" kavramı ile ilgili olarak Shirokogoroff şamanların tedavi ettiği çeşitli psikolojik işlev bozukluğu örneklerini anlatarak başlar. Bu örnekler arasında tipik histeri nöbetleri ve ayrıca genelde Sibirya'da görülen "taklit deliliği" belirtileri vardır. Bu rahatsızlıkta insanlar duydukları sözcüklerin sonuncusunu tekrarlar ya da başkalarının hareketlerini taklit ederler. Başka örnekler arasında müstehcen dil kullanımı ya da davranışlar vardır. Bunlardan Shirokogoroff "şamanizm" sözcüğünün kendisine döner ve sözcüğün Avrupa'da dilde temeli olmayan genellemeler için kullanılmasına saldırır. Tunguz dilindeki *saman* sözcüğü ve onun çeşitli biçimlerinin nasıl kullanıldığına odaklanma konusunda ısrar eder. Bu terim ruhlar konusunda uzmanlaşmış ve onları içine alabilen, böylece gücünü onlar üzerinde kullanabilen ve özellikle de bunu bu ruhlardan mustarip başka insanlara yardımcı olmak için yapan birine işaret eder. Bir şaman, yetileri arasında ruhlarla ilgilenmek için bir özel yöntemler manzumesi barındırabilir. Uygulamayı bıraktıktan sonra artık bir şaman olmadığı söylenir. Özel donanım vazgeçilmez olduğu gibi çeşitlidir de: Bir şamana özel bir kıyafetin yanı sıra en azından bir davulla sallantılı süsleri olan pirinç bir ayna lazımdır. Davul şamanı vecde getirmek için gereklidir ve aynaya da ruhların bir "yerleştirmesi" olarak ihtiyaç duyulur. Mançularda kıyafet elzem değildir. Bütün şamanlar için gerekli olan ruhların varlığına ve onların nasıl hareket ettirilip haklarından nasıl gelineceğine dair genel bir anlayıştır. Şaman için bunun yanında gerekli olan, toplulukta özel bir toplumsal konumu

olduğunun kabul edilmesidir. Shirokogoroff özünde şaman etkinliğinin Budizmden çokça etkilendiği ve Tunguzlarla Mançular üzerindeki araştırmalarla kanıtlanmış olduğu gibi, çok da eski olmadığı görüşünü benimser.[25]

Tunguz şamanlarınca kullanılan iki çeşit kıyafet vardır: ördek kıyafeti ve rengeyiği kıyafeti. Ördek kıyafeti yukarıdaki dünyanın ruhları için kullanılırken rengeyiği kıyafeti yeraltı dünyasına gitmek için kullanılır. (Tunguzların yukarı dünyadaki şaman etkenliği, daha önce anlatıldığı gibi yirmi yedili gruplar halindeki ağaç düzenlemeleriyle Buryatlardan alınmışa benziyor.) Bir rengeyiği olarak şaman kendisini hızlı ve tetikte hisseder. Ayna farklı Tunguz gruplarında farklı amaçlar için kullanılır; dünyayı görmek için, ruhlara bir "yerleştirme" görevi görmesi için ve şamanı ruhların oklarına karşı korumak için. Shirokogoroff bir şamanın donanımının "kutsal" olduğuna dair Avrupalı görüşe şiddetle karşı çıkar. Tunguzların donanıma yaklaşımının ruhlarla ilgili tamamen pratik nedenlerce belirlendiğinin altını çizer. Kıyafetini giyerken Tunguz şamanı ince metal parçaları şıngırdatarak ve ağır demir çıngırakları, konik oyuncakları, zilleri ve aynaları sallayarak pek çok değişik ses çıkarabilir. Sanatı bu çeşitli öğeleri bir müzik aleti gibi kullanmasında yatar; iyi şamanla kötü şamanın farkı da işte bu noktada ortaya çıkar.[26]

Şaman hastasında ve seyircilerinde onları etkilemek amacıyla vecd hali yaratarak çalışır. Özellikle halüsinasyonlar üretir. Bu nedenle şamanların havada uçabildiğine inanılır. Seyirciler ruhları işitebilir, hatta görüp koklayabilir. Toplu halüsinasyon anlarında o olguyu algılayamayan bireyler hatayı kendi fiziksel kusurlarında bulur. Şamanlar davul çalıp şarkı söylemeyi hastalarını hipnotize etmek ve tedaviyi telkinle sonuçlandırmak için kullanır. Ancak şamanlar hipnotizma ve telkini kullandıklarının bilincinde değildir çünkü yöntemleri uzun deneme yanılma süreçleriyle gelişir. Birçok psikolojik rahatsızlık durumunda şamanlar çok etkilidir. Pratik yönelimleri sayesinde ritüellerin içinde "kutsal" hiçbir şey yoktur ve

belirli amaçlar için değiştirilirler. Bir şaman, topluluğu için "emniyet sübabı" işlevi görür.[27]

Şaman konumu için adaylar geçmişte yanan kömürün üstünden yürümek ya da buzdaki deliklerden sürekli suya dalıp yeniden yüzeye çıkmadan önce deliğin altından geçmek gibi özel testlere tabi tutulurdu. Şamanlar yaşlanınca icra sırasında girdikleri vecd hali onlara olağandışı bir güç ve gençlik verir, 30 ila 40 kilo çeken kıyafetlerine rağmen bedenleri son derece hafifmiş izlenimi verir: Shirokogoroff 86 yaşındaki zayıf bir şamanı genç bir adam gibi zıplayıp dans ederken görmüştü. İcraları sırasında şamanlar gerilip koşmadan bir metre kadar yükseğe sıçrayabilirler. Kendilerini ateşlenmiş hissederler ve bazen bir kadın şaman kısa süreliğine hamile gibi görülür.[28]

Tunguzlar şamanların, genellikle geceleyin rüyada birbirleriyle savaştığına inanırlar. Bu savaşlarda bir şaman genelde hem savaşmak hem de casusluk etmek için çeşitli hayvanların kılığına girer. Haliyle bir şaman kendi bedeni için bir ayıyı, kuşu ya da böceği "yerleştirme" olarak kullanabilir. Böyle "savaşan şamanlar" insanlarla hayvanlara saldırmak için cisimsiz yaylar ve oklar kullanırlar. Shirokogoroff bu "savaşların" şamanlardaki işkence hezeyanlarının temsilleri olduğunu ve bazen alkoliklikten (her ne kadar pek çok Tunguz şamanı aşırıya kaçmadan içiyorsa da) ileri geldiğini gözlemler.[29]

Bazı şamanların kaplanlarla ayıları kendi ruhlarının "yerleştirmeleri" olarak kullandığı inancı başka şamanların bu hayvanları avlamaktan kaçınmasına yol açar. Shirokogoroff'un görüştüğü bir şaman Kanada geyiği gibi büyük hayvanları öldüremiyordu. Birçok şaman ateşli silahları kullanmakta zorlanır. Tüm bunlar şamanlığı sürdürmede sorunlar ortaya çıkarır çünkü avcılık Tunguzların ana ekonomik etkinliğidir. Şamanlar para alamazlar ve zenginleşemezler. Tunguzların topluluğun tüm üyelerine gösterdiği hayırseverliğe bağımlıdırlar. Mançularda bir şaman kendi topluluğu dışından müşterilerini ödeme yapmaya zorlayıp göreli bir refaha kavuşabilir.

Ancak bir Tunguz şamanının zor bir yaşantısı vardır; mesleği nedeniyle sürekli gergindir, icralardan sonra yorgun düşer, insanlara yardımcı olmayı reddedemez, sorumlulukların ağırlığı altında ezilir, düşmanlığa maruz kalır, istemeden insanlara zarar verme endişesi taşır ve ruhunun kaderiyle başı beladadır (öldüğünde ruhlarının onu bu dünyaya hapsetmesi tehlikesi yüzünden). Bu nedenle Tunguzların mizacındaki neşeden yoksundur.[30]

Anisimov: Evenk Şamanlarının Çadırı ve Ritüeli

1952'de Sovyet Rus tarihçi Arkadii Anisimov, Orta Sibirya Yaylası'nın ortasında yaşayan avcı ve balıkçı küçük bir göçebe topluluk olan ve günümüzde kürk üretimi ve rengeyiği besiciliğiyle uğraşan Evenklerde şaman çadırı ve ritüeli hakkında uzun bir makale yayımladı. Bu makale Stalinci tarih kuramıyla doldurulmuştur ama 1920'ler ve 1930'larda yürütülen faydalı bir alan çalışmasını sunar.

Anisimov'un anlattığı gibi Evenk şamanının çadırına büyük bir karaçam ağacı eşlik eder, bu ağaç çadırın tam ortasına yerleştirilir ki tepesi duman boşluğundan geçsin. Şamanın topluluğunun üyeleri, şaman oruç tutup sürekli sigara içerek kendisini icraya hazırlarken çadırı kurar. Bu, bir asıl çadır (yaşadığımız "orta" dünyayı simgeler) ve biri doğuya biri batıya bakan (sırasıyla yukarıdaki dünyayı ve yeraltı dünyasını simgeler) iki "galeriden" oluşur. Karaçam ağacının dibine yakın küçük bir ateş yakılır. Ayrıca içeride, girişin karşısında, somon ruhlarının tahtadan heykelciklerinden oluşan bir sal vardır. Bunun her yanında bıçakları, mızrakları ve başka balıkları temsil eden başka tahta heykelcikler vardır. Asıl çadırın dışında, girişin karşısında, bir sıra canlı karaçam ağacı ve ruh heykelciklerinden oluşan doğu galeri vardır. Buna karşın, ölülerin dünyasını temsil eden batı galeri ölü ağaçlardan yapılır. İki galerinin etrafı da bir sürü karaçamla çevrilmiştir: Doğu taraftakinin ağaçlarının kökleri tepedeyken (Evenk inancındaki yukarı dünya ağacındaki gibi), batı taraftakilerin kökleri yerdedir. Doğudaki

ağaçlarda sırtlarında alabalık şekilleriyle tahta rengeyiği heykelleri vardır; bunların yukarı dünyadan aşağıdakine akan kozmik bir nehirde yüzdüğü düşünülür. Başka bir balığın, turnabalığının devasa heykelleri asıl çadırın girişini korur. Batı galerinin yanında kuş heykelcikleri yeraltı dünyasına giden yolu korur ve çadırın bitişiğinde insan ataları simgeleyen iki put ölüler ülkesine girişi kontrol eder. Bunlara ţakviye olarak iki yılanbalığı heykelciği vardır ve batı galerinin ortasında, iki yanına erkek geyikleri temsil eden şekiller konmuş, sırtında başka bir büyük alabalık taşıyan kocaman bir Kanada geyiği heykeli vardır. Bunların yanına, tepelerinde kuş şekilleri olan bir sıra kurumuş karaçam ağacı dizilir. Burada önemli olan tüm yapının bir balık savağı gibi işliyor olmasıdır: Kötü ruhlar bir kapana kıstırılır. Bu kötü ruhlar gelincik ya da kurt şeklinde görünürler ve başka toplulukların şamanları tarafından gönderilmişlerdir. Onları dışarıda tutmak için batı galerinin en ucunda insan şeklinde ve mızrak tutan kömürleşmiş heykeller durur; bunlar derenin ağzını korumaktadır.[31]

İcra esnasında şaman salda oturur ve davulunu çalar. Ruhlarını orada bulunanların tekrarladığı mısralarla çağırır. Sonra onlara kendisine muhafızlık etme ya da başka buyruklar için yanında bekleme emirlerini vermeden evvel onların sesini (hayvanların ve kuşlarınkini) taklit eder. Önemli bir ruha, *khargi*sine yani kendi hayvan ikizine, başka ruhların eşliğinde yeraltı dünyasına gidip iyileştirilmek istenen hastanın rahatsızlığının nedenini bulmasını söyler. Şaman bu yolculuğu ruh seslerinin taklitleriyle anlatır, iyice kendinden geçer ve dans etmeye başlar. Sonunda ağzı köpürerek yere düşer; ölüler dünyasındaki *khargi*sini temsil etmektedir. Yardımcısı onu geri dönmeye ikna eder ve şaman yavaşça mırıldanarak kendine gelmeye başlar. En sonunda şaman sıçrar ve *khargi*nin orta dünyaya dönüşünü temsilen yine dans eder. Olup biteni aktarır ve ata ruhlardan hastalığa sebep olan kötü ruhla nasıl mücadele edilmesi gerektiğine dair aldığı tavsiyeyi tekrar eder.[32]

Kısa bir dinlenmenin ardından şaman kötü ruhu hastadan kovmaya çalışır. Hiddetle dans ederek etrafta döner ama başarılı olamaz. *Khargi*sinin tavsiyesi üzerine, hastanın etkilenen yerlerini çeşitli hayvan ve kuşların parçalarıyla sıvazlar. Bu da işe yaramaz ve böylece kötü ruha, kurban edilecek olan rengeyiğine geçmesi gerektiğini söyler. Rengeyiği getirilir ve boynuna ip dolanır ve ip hastanın eline verilir. Hasta, ipi burarken yardımcı bir bıçakla hayvanı öldürür; buradaki fikir kötü ruhun ip boyunca ilerleyip rengeyiğine geçtiğidir. Şaman rengeyiğinin kalbini ısırır, kalpten koparttığı bir parçayı putlarından birinin üzerine tükürür ve bu putu batı galerisine, yani yeraltı dünyasına götürür. Yine de bazen kötü ruh hastanın içinde kalır ve daha ileri müdahaleler gerektirir. Dışarı çıkarıldığında izleyicilere saldırabilir ve yakalanması gerekir. Yakalandıktan sonra, hapsedildiği put içinde şamanın ruhları bu kötü ruhu alt eder, hatta üzerine idrar ve dışkılarını yaparlar. Şaman çılgınca dans eder, kötü düşmana zulmeden ruhların sesleriyle bağırır. Son olarak, kuş ruhlarından bir tanesi kötü ruhu yutar, yeraltı dünyasının uçurumundan uçarak geçer ve kötü ruhu anüsünden oraya atar. Şaman her zamanki yerine döner ve başarısını anlatır. Sonra kötü ruhu gönderen şamanın topluluğunu belirler ve intikam olarak kendi ruhlarını saldırsınlar diye o topluluğa gönderir.[33]

İcranın sonunda yukarıdaki dünyanın tanrılarına başka bir rengeyiği kurban edilir. Bu, doğu galerinin güneydoğusundaki bir karaçam sırığında gerçekleşir. Şaman onun tepesine yani değişik göklerin içinden yüce tanrıya tırmanır ve hastasının ruhunu insan şeklinde küçük tahta heykelciğin içinde ona emanet eder. Sonra çadıra döner ve kehanetlerde bulunur; topluluk üyelerinin sorularına çıngırağını havaya atıp ne tarafa düştüğüne bakarak ve kurban edilen rengeyiğinin kürek kemiğindeki kırıkları inceleyerek cevap verir.[34]

Anisimov'a göre bu icranın altında yatan temel fikir Evenklerin kötü ruhları başka toplulukların gönderiğini düşünmesidir. Böyle

ruhları uzakta tutabilmek için her şaman kendi topluluğunun topraklarını kolcu ruhlardan hayali bir çitle çevreler. Şamanın öykülerinde bu çit her bayırdan, dağdan ya da dereden diğerine uzanırken kuş ruhlarıyla balık ruhları havayla suyu korur. Şaman ayrıca ruhlardan oluşan asker kıtalarını başka bir topluluğa saldırması için gönderir: Donanımı bir yandan hayvan sembolizmini temsil ederken bir yandan da silah ve zırh gibi açıkça askeri işlevler görür.[35]

Vasilevich: Evenk Mitleri

1959'da Rus antropolog Glafira Vasilevich, birkaç Evenk mitinin özetlerini yayımladı. Tunguz dilindeki *nimngakan* sözcüğünün hem "mit" hem de "şamanlık icra etmek" anlamına geldiğine dikkat çeker. Geçmişte mitleri anlatmak şamanın görevlerinden biriydi. Hem öykücülük hem de şamanların icraları hayvan seslerini taklit etmeyi gerektiriyordu.[36]

Bazı Evenk mitlerinde bir Kanada geyiği gibi görünen Büyük Ayı takımyıldızı geçer. Bir mitte üç avcı bir Kanada geyiği avlamaya hazırlanır: Birincisi böbürlenip durur, ikincisi etin pişeceği kabı taşır, küçük ve zayıf olan üçüncüsü de onların peşine takılır. Ancak Kanada geyiğini görünce palavracı koşup diğerlerinin arkasına saklanır ve kabı taşıyan da küçük avcının arkasına. Takımyıldızda dört yıldız Kanada geyiğini, diğer üçü de avcıları temsil eder. Vasilevich, Büyük Ayı'nın üç avcı tarafından kovalanan bir Kanada geyiği olduğu fikrinin Finlerde ve Hantilerde (Macarların Sibiryalı kuzen kollarından biri) bulunduğunu vurgular. Başka Evenk mitleri, kayak üstünde semavi bir Kanada geyiği avlayan bir kahramanı anlatır: Kayağının bıraktığı iz Samanyolu'na dönüşür. Başka mitler de güneşle ayın oluşumundan bahseder. Anlatıldığı kadarıyla aslında onlar insanmış ama kötü sonuçlanan gönül maceraları yüzünden göğe yükselmişler. Güneş bu öykülerde bazen dişi, bazen erkektir.[37]

Evenklerde ayrıca dünyanın yaratılışıyla ilgili yaygın bir "toprak dalgıcı" miti vardır. Dediklerine göre başlangıçta iki erkek kardeş

varmış ve biri suya dalıp toprak çıkarsın diye bir kuş göndermiş. Bazen de bu iki kardeş Tanrı ile Şeytan olarak görünür. Evenklerde bir de ağaçtan doğan bir adama ilişkin bir mit vardır. Başka bir mit de mucizevi bir şekilde dünyaya gelip kavminin öcünü alan bir oğlanın mitidir: Evenkler Kerendo adındaki canavar bir kuşun saldırısına uğrayıp yutulurlar ama yaşlı bir kadın kurtulmayı başarır. Kadın birkaç kaz yumurtasına göz kulak olurken bu yumurtalardan bir oğlan dünyaya gelir. Kerendo'ya ve ailesine saldıran Unyany adındaki oğlan pek çok Evenki kurtarır.[38]

Lopatin: Goldi Kabilesinde Ölüler

Tunguzları inceleyen bir başka önemli araştırmacı, alan çalışmasını 1913 ile 1924 yılları arasında doğu Sibirya'daki Amur nehrinin kuzeyinde yaşayan ve Tunguz dilini konuşan Goldi kabilesinde yürüten Rus antropolog Ivan Lopatin'di. Lopatin Sovyetler Birliği'nden ayrıldıktan sonra 1930'larda İngiliz Kolombiya'sındaki Kitinat Kızılderilileri arasında da alan araştırması yaptı. 1960'ta *Amur Havzasındaki Yerliler Arasında Ölü Kültü* başlıklı bir kitap yayımladı. Kitap, Amerika Kızılderililerinin gelenekleriyle karşılaştırmaların yanında Goldi kabilesi hakkında bol miktarda bilgi sağlar.

Goldi kabilesinde, yeni ölen birinin üç ya da dört yıl sonra gerçekleşecek olan son cenaze ziyafetine (*kaza*) kadar hâlâ canlı olduğu düşünülür. Böyle birine yemek ve tütün vermeye devam edilir. Gerçek ölüm anında adamın ruhu içinden çıkan ve deneyimli bir şaman tarafından yakalanıp özel bir yastığa hapsedilmesi gereken bir "gölge"ye (*fania*) dönüşür. Ölümün yaratılışı, dünyayı çok kalabalıklaşmış gören ilk kadına atfedilir. Zamanımızda ise Goldiler ölümü tanrılardan, kötü ruhlardan ve ahlaksız şamanların büyülerinden bilirler. Tunguzlar yaşlı babaları öldürürler ama annelere dokunmazlar. Babaları öldürmek bir saygısızlık göstergesi değildir çünkü sonraki hayat mutlu bir hayattır. Goldi kabilesinin Buni adı-

nı verdiği ölüler ülkesi, dünya yüzeyinin çok altında derinlerdedir; balık ve av bolluğu olan, huzur dolu bir yerdir. Ölü birinin ruhunun son ziyafette bir şaman tarafından oraya götürülmesi gerekir.[39]

Goldi kabilesi, gömülmemiş ölülerin ve intihar eden insanların ruhlarından korkar. Bir ölünün geri gelmesini engellemek için bedeninin kulübesinden olağan kapı dışında bir yoldan çıkarılması gerekir -bu yüzden genellikle pencere kullanılır. (Bu tören Norveçlilerde, erken Ruslarda, Eskimolarda ve Kaliforniya'nın Kuruk Kızılderililerinde de görülür.) Definden önce gerçekleşen ilk ziyafet sırasında ölüye öğütte bulunularak teşvikler fısıldanarak yaşayanlardan uzak durması ve onları korkutmaması söylenir. Bunun ardından ölü, sığ bir mezara kağıda çizilmiş hayvan resimleriyle gömülür. En sevdiği köpek mezarın yanında öldürülür ve şahsi eşyaları da onun üstüne yerleştirilir.[40]

Yedi gün sonra, adamın "gölgesi" için özel bir yastık hazırlanır. "Gölge"nin kendisi gibi bu yastığa da *fania* adı verilir. Beyaz renklidir (yas rengi) ve her köşesinde çok renkli desenler vardır. Şaman başka bir ziyafet sırasında ruhu arar, bulur ve onu yastığın içine "yerleştirir". (Orta Amerika'daki Miskito Kızılderililerinde de benzer bir gelenek vardır; bir büyücünün ölü bir insanın "gölgesini" yakalayıp kurtarması gerekir.) Ölü için son ziyafet yapılana kadar ayda bir başka anma törenleri gerçekleştirilir. Son ziyafet çok masraflıdır ve genelde ölümden beş-altı yıl sonrasına kadar ertelenir. Ziyafetin en önemli anında şaman ruhlarını kendine çağırır ve sonra onları temsil eden vahşi hayvanlarla kuşları taklit eder. Ardından bir merdivenden tırmanır ve ölüler ülkesine giden yolu aramak için çevresindeki alana dikkatle bakar. İnsanlar ona av ve balıkla ilgili beklentilerini sorar, o da yanıt verir. Aşağı inerken Buchu adında bir ruhu çağırıp ona yol göstermesini ve "gölge"yi yeni evine götürürken onu taşısın diye Koori adında sihirli bir kuşu getirmesini söyler. Çılgınca dans ettikten sonra hayali köpekler koştuğu kızağa binip yastığı yanına alır. Yolculuğunu gerçekleştirir,

geri gelir ve insanlara gelecek yıl nasıl avlanacaklarını anlatır. Sonra yastığı büyük bir ateşe atar. O andan itibaren ölü unutulur: Goldi kabilesi hiçbir zaman atalara ibadet etmez.[41]

Lopatin, Goldi kabilesinin cenaze geleneklerinin Kızılderililerinkine çok benzediği sonucuna varır. Bu gelenekler özellikle Alaska Eskimolarınınkilere çok yakındır; azalan bir ağırlık sırasıyla İngiliz Kolombiyası'ndaki, Washington'daki, Oregon'daki ve Kaliforniya'daki Kızılderililerin cenaze törenleriyle de benzerlik taşır. Ayrıca Türklerin ve Finlerin cenaze gelenekleriyle de sıkı benzerlikler söz konusudur.[42]

Diószegi: Goldi Kabilesinde Hayvan Tılsımları

1968'de Diószegi, Goldi kabilesinin akciğer rahatsızlıklarına karşı kullandığı tılsımlar hakkında çok başarılı bir makale yayımladı. Gözlemlediğine göre bunlar güç ve etkililiğe göre artan üç türden oluşuyordu ve her tılsıma bir hayvan karşılık geliyordu: ayı, kaplan ve panter. Goldi kabilesi, bir zamanlar bir kadınla birleşen bir ata olarak gördükleri ayıya çok saygı gösterir. Tunguzlarda -Goldi kabilesinin en yakın akrabalarında- da benzer efsaneler vardır. Goldi kabilesinde kaplana daha da büyük bir saygı gösterilir. Komşularıyla kaplana kurbanlar verirler; geçmişte ağaçlara bağlayarak insan kurbanlar verdikleri bile görülmüş. Goldi kabilesi kaplanları avlamaz ve kazara bir kaplan öldürürlerse çok üzülürler: Kefaret olarak çok pahalı adaklar sunulması gerekir. Bir kaplanın yaraladığı ya da avladığı hayvanlar öldürülmez. Kaplan bir arkadaş olarak görülür. Bazı topluluklar soylarının (bazen erkek bazen dişi bir) kaplandan geldiğini söylerler; bazen bu atanın ayı olduğu da söylenir. Panter, adından dolayı sağaltıcı bir hayvan olarak görülür; *iarga* fonetik olarak "hayat ruhu" anlamındaki *erga* yerine geçebilir. Goldi kabilesi için hastalık, kötü bir ruh tarafından kaçırılıp zulmedilen *erga*dan kaynaklanır ve *erga*nın şaman tarafından kötü ruhun elinden kurtarılması gerekir. Değeri artan ayı-kaplan-panter sıralamasına

gelince, bu sıralama aynı zamanda bu hayvanların sergilediği artan tehlike derecesi ve ürkütücülüğü de yansıtır.[43]

Paproth: Ayı Ritüelleri

Uppsala kökenli araştırmacı Hans-Joachim Paproth, 1976'da Tunguzların ayı ritüelleriyle ilgili önemli bir araştırma yaptı. Bu çalışma Tunguzların ayıya dair inançlarıyla, ayı avındaki ritüellerle ve ayıların öldürülüp etlerinin yenmesi etrafında gelişen törenlerle ilgilenir. Başka kavimlerden toplanan pek çok malzeme karşılaştırma amacıyla ortaya koyulur çünkü Paproth'un gözlemlediği gibi ayıyla ilgili benzer ritüeller Laponya'dan başlayıp Avrasya ve Kuzey Amerika üzerinden Grönland'a kadar uzanan bir coğrafyada görülür.[44]

Tunguzlarda, diğer Sibirya kavimlerinde olduğu gibi, ayının telepatik güçleri olduğuna ve insanların kendisiyle ilgili söylediği her şeyi duyabildiğine inanılır. Bu yüzden suçlularsa gelip onları yesin diye ayı üzerine yemin edilir. Ayıdan ya da onu avlama sürecinden bahsetmekten kaçınmak için çok sayıda örtmeceli söz türetilmiştir. Ayının kendisi için belirlenmiş özel bir alanı da vardır. Öyküler ayıyı hem çok zeki hem de aptal olarak gösterir.[45]

Kuzey Tunguzlar (diğer kavimler gibi) ayıyı esasen sonbaharın sonunda ya da ilkbaharın başında avlarlar. Arada kalan dönemde ayı kış uykusundadır. Avcı ayının inini bulunca bir işaret koyar ve büyük bir sessizlikle hazırlıklar yaptığı evine gider. Arkadaşlarıyla geri gelip ayıyı öldürür ve sonra ayının ruhunu, bedenini yabancıların ya da kuzgunların öldürdüğüne inandırmaya çalışırlar. Yakutlardan bir kaynak kişi bir zamanlar iki Evenke eşlik ettiğini ve onlardan birinin bir ayı öldürdüğünü anlatır. Muzaffer avcı ayının üstüne çıkmış ve ölü ayıyla cinsel ilişkiye girer gibi yapmış ve diğer Evenk ile Yakut'tan da öyle yapmalarını istemiş. Yakut itiraz etme gereği hissetmiş çünkü bu hareket ona son derece ters gelmiş. Bunun üstüne onu zorla hayvana doğru sürüklemişler, o da du-

ruma razı olmuş. Ayı eve götürüldüğünde yaşlı bir Evenk kadını bağırmaya başlamış: "Dede neden öldürüldü?" İçten içe sevinirken ağlar numarası yapmış (kaynak kişinin bakış açısına göre onun bu üzgün hali ritüelin bir gereğiydi). Paproth bu anlatıdan kuşkuludur çünkü Evenklerde cinsel törenler görülmezken Yakutlarda pekâlâ görülür. Yakut avcılar bir ayı öldürdüklerinde yaşlı avcılar ilk ayı avına çıkmış olan gençleri hayvanla cinsel ilişkiye girme taklidi yapmaya zorlarlar. Bu onları sonraki ayı avlarında daha cesur ve güçlü kılmayı amaçlar (ayının kanını tatma ve etini yerken kuzgunların çığlıklarını taklit etmede olduğu gibi). Bazı Yakutlarda yaşlı avcı gençlerin arkasına yerleşir ve onları penisine dayanmış bir dalla ittirir. Bize anlatıldığına göre bu gençlerin bacakları korkuyla burkulmasın diye yapılır. Benzer törenler, at kurbanında görülene benzer bir ritüelle birlikte başka Sibirya Türkleri arasında da görülür (bu, açıkça ayının sempatisini kazanmak için yapılır çünkü ayının bir zamanlar bir kadın olduğu düşünülür).[46]

Tunguzlarda ayının derisinin yüzülmesi işini onu öldürenle yakınlığı olmayan biri yapmalıdır. Başka bir tabu da hayvanın etinin yenmesiyle ilgilidir; hayvanın üst tarafları erkeklere, alt tarafları da kadınlara ayrılmıştır. Ayı avına ek olarak, Güney Tunguzlarda esaret altında büyüyen bir ayının öldürülmesi için de bir ritüel vardır. Bu ritüelde hayvan vurulmadan önce ona doğru atılan bir okun simgelenmesi vardır. Ritüel kadınların müzik yapmasını da içerir. Tunguzlarla ilgili bu bölüm ayrıntılı bir şekilde anlatılmamıştır; Gilyaklarda (Sibirya'nın kuzeydoğusundaki "Paleo-Asyatik" kavimlerden biri) bu icranın bir bölümünü oldukça erotik şarkıların söylenmesi oluşturur. (Gilyakların ayıları evcil ev hayvanları olarak yetiştirmeleri de takdire değerdir.)[47]

Bir Mançu Destanı

Nisanlı Kadın Şamanın Hikâyesi başlıklı, 1977'de Margaret Nowak ve Stephen Durrant'ın İngilizce çevirisiyle sunulan bir Mançu halk destanında da şaman etkinliklerine dair bilgiler bulu-

nur. Bu destanda bir genç hastalanıp ölür ve onu hayata geri döndürmek için bir şaman aranır. Gencin babası, insanları kandırıp yiyeceklerinin üstüne konan ve birinin ölüm tarihini doğru bilip yeterliklerini ispat edemeyen sahte şamanları açıkça suçlar. Sonra Mançurya'nın güneyindeki Nisihai Nehrinin kıyısında yaşadığı için adı "Nisanlı Kadın Şaman" olan güçlü bir kadın şamanı görmeye gider. Kadın ölüm olaylarını bulmak için duruma uygun biçimde kehanet çalışmalarına dalar. Tütsü koklayıp bir tefe vurarak bir ruh tarafından ele geçirilir ve gencin nasıl öldüğünü mırıldanır: Olayları doğru anlatarak adamın güvenini kazanmanın yanı sıra (İlmun Han adındaki) Yeraltı Dünyasının Piri'nin oğlunun ruhunu kaçıran kötü ruhu gönderdiğini anlatır. Kendine geldikten sonra kadın gencin evine gelir ve ruhu kurtarma hazırlıklarına başlar. Putlar yerleştirilir, tütsü yakılır ve tef çalması için becerikli bir yardımcı getirilir. Sonra kadın şaman zillerle süslü kıyafetini ve dokuz kuş heykelciğiyle donanmış şapkasını giyer. Yine bir ruh tarafından ele geçirilir ve eline bir horoz, ayağına da bir köpek bağlanmasını, yanına da fasulye sosu ve kaba kağıt konulmasını (karşılaşacağı ruhlara vermek için) söyler.[48]

Kadın şaman şimdi de doğaüstü yolculuğuna geçer. Nehir kıyısına gelir ve topal bir kayıkçı onu karşıya geçirir. Sonra ikinci nehre gelir ve hayvan ruhları karşıya geçmesinde ona yardım eder. Muzır ruhların koruduğu iki kapıya gelir ve ikisinden de geçmesine izin verilir. Üçüncü kapıda gencin ruhunu alan kötü ruhla karşılaşır. Bu ruh, arkadaşlarıyla birlikte genci üç sınava tabi tuttuklarını anlatır. İlk olarak, yüksek bir sırığın tepesine bir altın para asıp gence bu paranın ortasından geçirmek üzere bir ok attırır; ikinci olarak, "mavi güreşçiyle" boğuşturur; üçüncü olarak da, "aslan güreşçiyle" boğuştururlar. Genç başarılı olur ve Yeraltı Dünyasının Piri onu oğlu olarak yanına alır. Oraya giremeyen kadın içeri girip genci kurtarsınlar diye kuşlar ve hayvanlar çağırır ve onların ruhlarına uyacak biçimde kanatlanır. Büyük bir kuş gencin ruhunu yakalar ve ona getirir. Şaman, geri dönerken yolda ölü kocasıyla karşıla-

şır, onu hayata geri götürmeyi reddeder ve onu dönemeyeceği bir şehre atsın diye bir turna çağırır. Bundan sonra ahlaksızlara verilen cezaları görmesini sağlayan doğum tanrıçası Omosi-mama'ya hürmetlerini sunar. Kadın şaman ve genç yaşayanların dünyasına geri gelir. Yardımcı, kadını kendine getirmek için su serpip tütsü üflemeye başlar ve bunun işe yaramalarını sağlamaları için kuşlar ve hayvanlar çağırır. Şaman yaşananları anlatıp kendine gelir, gencin ölü bedeni de hayata geri döner.[49]

Tunguz ve Mançu Dininin İç Mantığı

Yine eldeki malzemenin kendi içinde çok güçlü bir mantığı var. Beyaz renk çok baskındır; Curçenlerin kıyafetleriyle atların ve köpeklerin kurban edilişlerinde karşımıza çıkar. Bir cenaze töreninde Curçen imparatoru beyaz bir at sürer ve (Mançuların da hürmet ettikleri) beyaz bir dağın tepesindeki bütün hayvanların kendilerinin de beyaz olduğuna inanılır. Burada açıkça Curçenlerin soylu atalarının evi olarak görülen Gök'e kurbanlar verildikten sonra beyaz bir köpeğin başı bir sırığın ucuna takılır. Benzer bir şekilde, Goldi kabilesi yas için ve ölü birinin ruhunun içine transfer edildiği özel yastıkta beyaz rengi tercih eder.

Bir Curçen hükümdarı Gök'e dua etmeden önce beyaz bir atla bir kadın kurban eder. Bu çift, Curçen kurumlarının kurucusuna verilen gri öküzle kadına karşılık gelir. Belki Curçenlerin iki önemli ilahı olan Gök'le Yer'e de karşılık gelebilir. Beyaz bir köpek kurban edilirken iki sırık kullanılır; biri başı, diğeri gövdesi için. XVIII. yüzyıl Tunguzlarında, yeminlerin en ciddisinde bir köpek kazığa oturtulur; muhtemelen Gök'ün kendisi çağırılmaktadır. XVIII. yüzyılda, düğün ziyafetlerinde köpek bir kurt ya da bir tilkinin yerine kullanılır ve Czaplicka'nın XIX. ve XX. yüzyıl malzemelerinde, cenaze törenlerinde bir rengeyiğiyle bir köpek kurban edilir. Tilkinin ağzını koruma geleneği de muhtemelen köpeğin başına verilen önemin bir kalıntısıdır. Baş-gövde ikiciliği de ayı bedeninin üst tarafını erkeklere, alt tarafını da kadınlara ayıran tabuya yansır.

Köpekler, Curçen şamanlarının hastalara müdahale etmek için gerçekleştirdikleri kurbanlarda da görülür. XVIII. yüzyıl Tunguz şamanları demir boynuzlar takar ve ayı, köpek ya da kedi sesleri çıkarır. Shirokogoroff'un açıkladığı üzere, Tunguz şamanları tamamen pratik kaygılarla, onların belirli fiziksel özelliklerinden faydalanabilmek için, hayvan ya da kuş olduğunu farz eder. Anisimov'un gözlemlediği gibi, düşman şamanlar gelincik ya da kurt kılığındaki kötü ruhlarla hastalık gönderirler. Onlarla savaşmadan önce sağaltıcı bir şaman, hayvan ikizine yeraltı dünyasına gidip neler olduğunu öğrenmesini söyler. Bu icrada şaman kendi hayvan ikizine dönüşür, gezer ve geri gelir. Benzer şekilde, Vasilevich'in vurguladığı gibi, aynı sözcük hem "mit" hem de "şaman icrası gerçekleştirmek" anlamlarına gelebilir. *Nisanlı Kadın Şamanın Hikâyesi*'nde gördüğümüz gibi, şamanın icrasında, yolculuk, yolculuğun öyküsü ve öykünün anlatılışı hep iç içedir. Yolculuk sırasında ve kadın şamanın bilincini geri getirmek için pek çok vahşi hayvan ve kuş çağırılır; tıpkı Goldi kabilesinde pek çok hayvan ruhunun, avlanma ve balık tutmadaki başarıyı öngörmek ve ölülerin ruhlarından kurtulmak için çağırılması gibi. Goldi kabilesi için hayvanlar arasında bir hiyerarşi vardır: "Hayat ruhu"nun kendisine karşılık gelen panter, sağaltıcı bir hayvan olarak görülür çünkü hastalıklar "hayat ruhunun" kaçırılmasından kaynaklanır.

Karşılaştırmalı Bakış Açısıyla Tunguz ve Mançu Dini

Tunguz ve Mançu dinlerinin incelenişi, kanıt olarak kullanılmak üzere çok geniş bir malzemeler dizisinin ele alınmasını gerektirir. Curçenlerde göze çarpan, dini egemenliği simgelemek için beyaz rengin kullanımı, Hint-Avrupa alanında tipiktir. Öte yandan, erkek ve kadın ikiciliği başka dil alanlarının, Çinli ve Afro-Asyatik (Nijerya'dan Arabistan ve Irak'a kadar uzanır) ailelerin özelliğidir. Curçen damadının gelinin evinde üç yıl hizmet etme zorunluluğu, damadın gelinin evine dahil edilmesi şeklindeki, ilk ve az gelişmiş toplumlarda görülen "içgüveylik" üzerine kurulu evliliğin kadim

bir kalıntısı gibi görünür. İbadet için bir çift sırık kullanma da Mısır ve Arabistan'da görülen eski bir uygulamadır.[50]

Tunguz ve Mançu dinlerinin başka özellikleri de halihazırda aşina olduğumuz şeylerdir. Özellikle saygı gösterilen birinin cesedinin gizli bir yerde sergilenmesi İç Avrasya'daki soyluların gizli cenazelerine karşılık gelir. Düğün ziyafetlerinin oyunlarında tipik bir İç Avrasyalı düzen görünür: [1] Okçuluk müsabakaları, okların içine atıldığı göğe aittir, [2] binicilik becerilerinin sergilenmesi gökle yer arasındaki alana aittir ve [3] ayak yarışları yerin yüzeyine aittir. Burada daha önce sözü geçen Türki düğün müsabakalarıyla yakın bir paralellik vardır, tıpkı *Nisanlı Kadın Şamanın Hikâyesi*nde gencin tabi tutulduğu üç sınavda olduğu gibi: yüksek bir sırığın tepesindeki altın paranın deliğine ok atma ve takip eden iki güreş müsabakası. Öbür taraftan Tunguz yaşamının birçok yönü, Kızılderililerle bağlantılara işaret eder: dövme şekilleri, hayvanları sürekli gözlemleme, insanların güneş ve aydan geldiğine dair yaradılış mitleri ve ayı avıyla ölüleri çevreleyen tabular ve ritüeller.[51]

Shirokogoroff'un çalışması bir karşılaştırmacının bakış açısından özellikle zengindir. Yazar, şamanların genelde kurban törenlerine dahil edilmediğine dikkat çeker -bunu Moğollarda da görmüştük. Shirokogoroff şamanların nasıl toplu halüsinasyonlar ürettiklerini gösterir. Bu yöntemler tabii ki modern sahne hipnotizmacısının numaralarıdır ama Moğol şamanlarının mucizevi biçimde kadeh uçurmalarını da pekâlâ açıklayabilir. Şaman donanımlarının "kutsal" olduğu fikrini reddederken Shirokogoroff, kendilerinden önceki tarihçilerin sürekli olarak "kutsal ve dünyevi" arasındaki farka başvurmasını temelsiz bulan günümüzün din tarihçilerini öncelemiş olmaktadır.[52]

Anisimov'un şamanın çadırını ve icrasını betimleyişi son derece değerlidir. Ağacın (çadırın doğu galerisindeki ters çevrilmiş karaçam ağaçlarıyla simgelenen) yukarıdaki dünyada köklerinin olduğu fikrini, Fin destanlarında da görürüz. Şamanlık icrasına gelirsek, bu "hayvan-oluş"un çarpıcı bir örneğidir. Deleuze ve Guattari'nin

gözlemlediği gibi bu birinin bir nesne veya nesnelerle bir karışıma girmesini gerektirir: bazen bir davul ve bir salla bazen de demir boynuzlar ve özel bir kapla. Bu karışma hayvan ya da kuş sesleriyle sonuç verir. Bir insan, hayvan özelliklerine bürünür, çığlık atar, dışkılar ve kötü bir ruhla savaşında kanatlanır.[53]

Sonuçlar

Bu sonuç bölümünde her şeyden önce, İç Avrasya bulgularının daha önce çalışmış olduğum Altay malzemesiyle paralelliklerine bakma eğilimindeyim. O nedenle Kuzey Kutbu kıyısındaki Samoyedleri ve bir Samoyed destanının konusunu inceleyerek başlayacağız. Sonra Macarları ve onların Sibiryalı kuzenlerini ele alacağız, bir yandan da Kızılderililerle benzerlikleri kayda geçireceğiz. Ardından Finlere ilişkin bulgularla devam ederek Fin ve Estonya destanlarına ilişkin yeni yorumlar üreteceğiz. Son olarak, İç Avrasya dini mirasının genel olarak dünya edebiyatı için önemini tartışacağız; bu mirasın en belirgin özelliklerini ve başka alanların miraslarıyla ilişkisini genişçe gözden geçirerek çalışmaya son noktayı koyacağız.

Samoyedler

Küçük Samoyed kavimleri Beyaz Deniz'le (Finlandiya'nın kuzeyinde) Sibirya'nın kuzeyindeki Hatanga ırmağının arasında yaşarlar. Ya yarı-göçebe rengeyiği avcıları ya da yerleşik balıkçılardır. Dilsel açıdan Finlerle Macarlara yakındırlar ama Tunguzlarla da akraba gibi görünürler. Şamanları çeşitli destanlarla ilgili genel sonuçlara ulaşmamızı sağlayacak öykülerde ve icra betimlemelerinde karşımıza çıkar.

Bir İngiliz denizci, Stephen Borough (1525-84), bize 1556'da tanık olduğu bir şaman icrasına ilişkin bir anlatı miras bırakmıştır. Şaman bilincini kaybedene kadar çılgınca bağırarak büyük bir davul çalmış. Ortamdaki Samoyedlerin Borough'a söylediklerine

göre bir ruh şamana ne yapması gerektiğini anlatıyormuş. Şamana seslendiklerinde ayağa kalkıp icrasına devam etmiş. Beş rengeyiği kurban edildikten sonra şaman bazı numaralar göstermiş. Kendine bir kılıç saplamış ama yaralanmamış; kılıcı ısıtıp bedeninin içinden geçirmiş ve son olarak kendini geniş bir kumaş parçasıyla kaplayıp onun arkasında başını, omuzlarını ve sol kolunu kesmiş gibi yapmış.[1]

XVIII. yüzyılda Georgi, Samoyedlerin sanrılar yaratan bir mantar, sinek mantarı (*Amanita muscaria*) yediklerini kayda geçmişti. Erkekler karılarını başka aşiretlerden seçer ve başlık parasını ödedikten sonra kadını zorla götürürlermiş. Karılarına çok zalimce davranırlarmış. Ölülerin çadırlarından duvara açılan bir delik yoluyla dışarı çıkarılması şartmış. Definden sonra bir şamanın, onu en kısa sürede unutmaya çalışan hayattakileri rahatsız etmesin diye ölünün ruhunu teskin etmesi gerekiyormuş.[2]

1913 yılı, bir Samoyed destanının Fin dilbilimci Kai Donner tarafından hazırlanan özetinin yayımlanışına şahit oldu. Bu destanda Itte adında bir kahraman insan yiyen bir dev tarafından öksüz bırakılmış ve yaşlı bir kadın tarafından büyütülmüştür. Büyüyünce garip bir göle gider ve orada kör bir şamandan bir balık çalar. Bu şaman, Itte'yi, köpeğini ve yaşlı kadını getirsinler diye ruhlarını salar ve onları bütün bütün yutar. Itte şamanın karnında o uyurken bir delik açar, kaçar, onu öldürür ve yaşlı kadınla köpeğini kurtarır. Sonradan Itte kocaman bir balık avlamak için iri bir kuşla işbirliği yapar. Onu yakalayabilmek için yedi telli bir çalgı yapar ve o kadar güzel çalar ki ormanın, denizin ve havanın tüm canlıları ona gelir. Koca balık kızını Itte'ye eş olarak önerir ve Itte kabul eder. Sonra Itte ormanın ruhunun yedi oğluyla karşılaşır ve onların savaşçılarca kaçırılan üç kız kardeşini bulup getirir. Üçüyle de evlenir ve kadınlardan biri bir oğlan doğurur, çocuğun adı Ayı Ruhu koyulur. Ket nehri kıyısındaki Samoyedler soylarını ona dayandırır. Son olarak Itte, anne babasını yalayıp yutan insan yiyen devi bulur. Itte devin hastalığından faydalanıp onu kandırarak ona zırhını çıkart-

tırır. Sonra devi kendi komşularına öldürtür. Dev ölüyken dirilir ama Itte onu yine kandırıp bir tuzağa düşürür ve onu öldürüp bedenini yakar. Tüm bunlardan sonra Itte mutlu bir şekilde halkını yönetir, ta ki İblis'le İsa başına bela olana kadar. Geri döneceği sözünü vererek ülkesini terk eder; döneceği vakte kadar avarece gezip uyuyacaktır (bu uyku öğesine özellikle vurgu yapılmıştır). [3]

I. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda, ileri araştırmalar Samoyed dininin ilginç ayrıntılarını bize sunar. Czaplicka, kabile inanışlarına göre rengeyiklerinin kan dökülmesini önlemek amacıyla boğularak kurban edilmesi gerektiğini belirtir. Ayrıca Samoyed inancına göre insanların devrilmiş ağaçların üstünden atlayıp belli bir deyim telaffuz ederek ayıya dönüşebildiğini de kaydetmiştir. Başka bir Fin dilbilimci, Toivo Lehtisalo, Samoyedlerde şamanın sırasıyla gökten, yerden ve yeraltından gelen ruhlarını simgelemek için üçlü bir renk şeması olduğunu gözlemler: beyaz, yeşil ve siyah. Lehtisalo'nun işaret ettiği gibi, şaman (ateş ya da demir gibi) şeylerin kökenini bilen ve bu yüzden onlara hakimiyeti olan ve kendisini desteklemeleri için onları çağırabilen kişidir.[4]

Samoyed şamanlarının incelenmesi bakımından en ilginç metinlerden biri, St. Petersburglu araştırmacı Andrei Popov'un ölümünden sonra 1968'de yayımlanan bir makalede sunulmuştur. Popov, Sibiryalı şamanların genelde, kendilerini yolculuğa çıkaran ruhlar tarafından şamanlığa alındıklarını yazar; şamanlar bu yolculuklarda sonraları icralarına çağıracakları başka ruhlarla karşılaşırlar. Popov'un yayımladığı metinde, Samoyedlerin Nganasan kolundan Sereptie Caruskin adında bir şaman, ağaçtan fırlayan bir adam kılığındaki bir ruhla yolculuğunu anlatır. Beraber bir delikten yerin altına inerler ve önce bir nehre, sonra da dokuz çadıra ulaşırlar. İkinci çadır, orta yerindeki siyah bir urganla bir Tunguz çadırıdır. Caruskin'in yaverinin açıkladığı üzere bu urgan onun karınla ilgili hastalıkları tedavi etmesine yardımcı olacak; çadırın tepesindeki kırmızı kumaş da başağrısından kaynaklanan delilikleri iyileştirecektir. İkisinin arasındaki başka bir urganla da salgınlarla

mücadele edecektir. Üçüncü çadırın içinde plasentanın ruhu olan yaşlı bir kadın vardır. Sonra başka bir dereye ve hastalıkların kökenini simgeleyen iki çadırlı bir tepeye varırlar. Burada başka bir kadın Caruskin'e üç kere üfler ve ona öğütler verir.[5]

Samoyed dininin kısa bir değerlendirmesi 1987'de Amerikalı araştırmacı Robert Austerlitz tarafından yayımlandı. Austerlitz, Samoyedlerin baş tanrısı Num'un genelde insan işlerine karışmadığını belirtir. Buna karşın, böyle bir müdahale Ilibemberti, "varlık ya da (rengeyiği veya av halinde) rızık bahşeden ruh", adındaki ruhta göze çarpar. Ruhlar üç sınıflık bir hiyerarşiye göre ayrılırlar: Elementler ile ava ait olanlar, insan şeklindekiler ve (çoğu zaman hayvan şeklindeki) şamanınkiler. Samoyedlerde rengeyiği, ayı ve turnabalığı özel bir biçimde yüceltilir.[6]

Macar ve Ob-Ugor Dini

Macarların ve onların "Ob-Ugor" kuzenlerinin (adlarını kıyılarında yaşadıkları, Sibirya'nın batısındaki Ob Nehri'nden ve "Macar"ın Latince karşılığı olan "Ugor"dan alırlar) dinine dair faydalı bilgiler 1927'de Fin araştırmacı Uno Harva tarafından sağlanmıştır. Bu bilgilerin bir yönü katlettikleri düşmanların kalplerini ve ciğerlerini yemeleri hakkındadır. 889 tarihli bir yıllık bize Macarların savaş esirlerinin kalplerini kesip çıkardıklarını ve yediklerini anlatır. Aynı uygulama erken Ob-Ugorlar ve Finlerde de kaydedilmiştir. Amaç, açıkça düşmanın gücünü alıp yeniden dirilmesini önlemektir. Ob-Ugorlarda dul kalan kadın, ölen kocasını temsilen bir hatıra kuklası yapar ve kocasının ölümünden sonra birkaç yıl boyunca ona yemek verir. Vahşi bir hayvan tarafından ya da savaşta öldürülenler doğrudan cennete, normal bir şekilde ölenler yeraltı dünyasına giderler. Ob-Ugorlarda bir ayı öldürüldüğü zaman özel şenlikler düzenlenir. Ayının hayatı bir piyes gibi anlatılır. Ayrıca aile tanrılarını özel bir kutuda saklarlar. Ob-Ugorlar öbür tanrıların kutsal alanlar oluşturan özel sınırlar içinde bulunduklarına inanırlar. Plasentayla özdeşleştirilen doğum tanrıçası Ob-Ugorlar-

da da bulunur. Transa geçmek için davul kullanan ve öbür dünyaya giderken yardımcı olmaları için hayvan ruhları bulunduran tipik Sibiryalı şamanları vardır.[7]

1954 yılı, en önemli Macar antropolog ve psikanalistlerinden Géza Róheim'in (1891-1953) ölümünün ardından *Macar ve Vogul Mitolojisi* (Vogul, Ob-Ugorların günümüzde Mansi olarak adlandırılan koluna eskiden verilen addır) isimli kitabın yayımlanmasına tanıklık etti. Róheim, Ortaçağda yaşamış bir Macar reisinin, annesinin şahinden hamile kaldığı bir rüya görmesinden sonra dünyaya geldiği söylentilerine dikkat çeker. Ayrıca Ob-Ugor mitinde iki avcının hamile bir Kanada geyiğini Samanyolu boyunca takip ettiklerini ve Macar efsanesindeki Samanyolu'nun ilk Macar istilacıları Asya'dan Avrupa'ya yönlendirmiş olabileceğini gözlemler. Öğrendiğimiz kadarıyla bu istilacılar öldürdükleri insanların öbür dünyada köleleri olmak zorunda kalacağına inanıyorlardı. Ob-Ugor, Fin ve Türki inançlarda Samanyolu ayrıca göçmen kuşlarla ilişkilendirilir: Estonya folklorunda bu kuşların iki adamın onları durdurmaya çalıştığı, iki tepe arasındaki dar bir geçitten geçmeleri gerekir (tıpkı Kızılderili mitinde kuşların birbirine çarpan kayaların arasından uçmaları gerektiği gibi).[8]

1959'da Rus antropolog ve arkeolog Valerii Chernetsov Ob-Ugorların ruh kavramları üzerine bir makale yayımladı. Ob-Ugorların erkeklerde beş, kadınlarda dört ruh olduğuna inandıklarını aktarır; bu rakamlar genelde iki cinsiyetle ilişkilendirilir. Ruhlardan biri mezarlıkta yaşar. Bir başkası kuş şeklindedir ve onu bedende tutabilmek için kuş dövmesi yaptırılır (bunun yanında, başka bir çeşit dövme de acılardan kurtulmak için yapılır). Kuş dövmeleri biri ölmek üzereyken, ruhuna öbür dünyaya yolculuk sırasında yol göstersin diye de yapılır. Üçüncü bir ruh da kuş şeklindedir; buna özellikle keklik şekli verilir, insanlara uyku sırasında gelir. Dördüncü ruh reenkarnasyon ruhudur ve kafa derisinde bulunur; bu yüzden Ob-Ugorlar düşmanlarının yeniden dünyaya gelmesini önlemek için onların kafa derilerini yüzerlerdi (bu bilgi, 1235-6'da

bir Hıristiyan gezgin tarafından kaydedilmiştir). Erkeklerde olup kadınlarda olmayan beşinci ruha gelince, bu Ob-Ugorlar tarafından ikinci bir reenkarnasyon ruhu olarak, bazen de "güç" olarak açıklanır.[9]

Macar araştırmacı Béla Gunda, 1968'de çağdaş Macaristan'da bulunan ve *táltos* diye adlandırılan özgün bir insan tipi hakkında ilginç bir makale yayımladı. Genelde erkek olan bir *táltos*ta insanüstü bir güç ya da başka çarpıcı özellikler bulunur. Çocukluğu kederli geçen bu insan yalnız yaşar, sadece sütle beslenir, kehanetlerde bulunur, sağaltıcıdır ve havayı kontrol edebilir. Tırnaklarından birine bakarak gizli hazineleri bulabilir. *Táltos* transa girer ve gaipten görüntüler görür. Yedi yaşına gelince, boğa ya da aygır şeklindeki daha güçlü bir *táltos*la savaşması ve *táltos*luğa kabul edilirken de bir ağaca ya da merdivene tırmanması gerekir. Bir davul kullanarak ruhlar çağırır ve çeşitli hayvanlara dönüşür. Bu nedenle bazı biliminsanları onun bir şaman olduğunu savunmaktadır. Ebeveynlerinden birinin bir hayvan olduğuna inanılır ve genelde zihinsel bir rahatsızlığı vardır.[10]

Başka bir Macar araştırmacı, halkbilimci Tekla Dömötör, Ortaçağdan günümüze gözlemlenen Macar halk gelenekleriyle ilgili bir dizi araştırma yapmıştır. 1977'de çıkan bir kitabı, beyaz bir atın kurban edilmesinin yanında özellikle atları içeren çeşitli oyunlardan bahseden Ortaçağ belgelerine değinir. Macarların bugünkü topraklarını fethettikleri zamanlardan kalma mezarlarda kılıçların yanı sıra at kemikleri bulunmuştur. XII. yüzyılda bile Macarlar, genç yaşta ölen bekârlara törensel bir düğünle gelin ya da damat sağlanan İç Avrasya geleneğini sürdürüyordu. Yakınları ölünün meziyetlerini sayarken ağıt söyleme adeti de varlığını sürdürmektedir. Ortaçağda bu önder bir savaşçı için bu ağıtlar birinci tekil şahısta söylenir, adeta savaşçıya kendi yiğitlikleri anlattırılırdı.[11]

Kaliforniya'dan bir dilbilimci, Otto Sadovszky, Ob-Ugor dilleriyle Kaliforniya Penuti dil ailesinin ilişkisini savunan bir dizi araştırma yaptı. 1989'da dini terimler üzerine bir makale yayımladı;

"şaman", "sağaltma" ve "dua etme" gibi ifadeler için kullanılan sözcükleri karşılaştırdı ve iki dil ailesindeki terimlerin ilişkili olduğunu iddia etti. Sadovszky ayrıca hem Ob-Ugor hem de Penuti dillerini konuşanların, çiftleşme mevsiminde kekliklerin transa geçmiş gibi dans ederken çıkardıkları davul sesine benzeyen bahsettiklerine işaret eder. Ob-Ugor avcıları ellerinin tersinde (Kaliforniya Kızılderililerinde de dövme bulunan bir nokta) dans eden keklik tasvirleri taşımaya bayılırlar. Sadovszky ayrıca Penuti dilleri konuşanlar arasında şamanların büyü işlerinde melekotu kökü kullandıklarını kaydeder. Bu kök Ob-Ugor mitinde de önemli yer tutar; insanın atalarını melekotu kökü yedikten sonra hamile kalan dişi bir ayı dünyaya getirmiştir.[12]

Fin Dini

"Fin" terimi bütün Finlerden bahsetmek için kullanılır ve Laponlarla Estonyalıları da kapsar ama "Finlandiyalı" terimi sadece Finlandiya Finlerini kapsar. Literatürdeki kaynaklar Fin şamanlara M.S. 1071 kadar erken bir tarifte atıfta bulunur. Bir Rus yıllığı o tarihte ruhları çağırırken şamanın yerde "sessizce uzanmasından" söz eder. XIII. yüzyıldan itibaren Lapon şamanlarının kehanet ve sağaltıcılıktaki fevkalade marifetlerinden bahsedildiğini duyarız. Norveçli tüccarlar üstünde balina tasviri bulunan eleğe benzer bir davul kullanan bir şamanı anlatırlar. Şaman bir nehri geçip ölmüş olduğu anlaşılan birinin ruhunu kurtarmak için balinaya dönüşür. Ortaçağ kaynakları, Fin şamanların ayrıca uzak yerlerde olup bitenlerden haberdar olduklarını anlatır.[13]

1551'de Finlandiyalı piskopos Michael Agricola ülkesinin yerli tanrılarının listelerini derledi. Bunlar genelde üçlü bir kalıba uyuyor: [1] Tepede göklerin ve havanın tanrıları; [2] ortada av ve balık sağlayan, ormanın ve suyun tanrıları; [3] en altta da ürünlerin[14] tanrıları vardır. Bu şemanın hem İç Avrasyalı gökyüzü-aradaki alan-yer, hem de Hint-Avrupalı dini egemenlik-güç etkinliği (burada avlanma ve balığa çıkma)-bereket üçlemelerini içerdiğini fark

edebiliriz. 1672'de İsveçli gezgin Johannes Scheffer Lapon şamanlara dair biraz daha bilgi sağlar. Anlattığına göre bu şamanlar rotasında ilerleyen bir gemiyi durdurabilmeleriyle ünlüdür. Scheffer'e göre Laponlar, melekotunu her derde deva olan bir ilaç olarak kullanırlar.[15]

XX. yüzyıl biliminsanları daha da önemli bulgular sağladı. Estonyalı araştırmacı Ivar Paulson (1922-66), ülkesinin saunalarının dinsel önemine dikkat çekti; saunalar kutsama törenleri, her türlü hastalığı iyileştirmek ve yaşam döngüsü ritüelleri için kullanılırdı. Sauna kişileştirilir ve buharıyla güç ihsan eden biri olarak görülürdü. Kendi ruhları vardı ve ünlü Hıristiyanların ruhlarınca ziyaret edildiği düşünülürdü.[16] Finlandiyalı halkbilimci Anna-Leena Siikala, Finlandiya'nın M.Ö. yaklaşık 3000 ila yaklaşık 100 yıları arasındaki tarih öncesi taş resimleri inceledi. Çalışmalarında, Yontma Taş Devri sanatındaki "şamanca" yorumların varlığına ilişkin yaygın şüpheciliği yansıttı. Ancak Kanada geyiklerini tasvir eden Finlandiyalı taş resimlerin, bu hayvanın ruh-koruyucusunun kutsal meskenini gösteriyor olabileceğini düşünür. Kayak üzerinde Kanada geyiği avlamak Finlandiya'da çok eski bir avlanma şeklidir ve Yunan miti Orion'un Fince bir versiyonunda bulunur. Orion ilahi öfkeye maruz kalan ve bir takımyıldıza dönüşen bir avcıdır. Siikala, boynuzlu ya da baykuş maskeli insanları tasvir eden Finlandiyalı taş resimlerin şamanlığı temsil ediyor olabileceği görüşünü benimser. Ayrıca bir balık, bir yılan, kuşlar ve ayıyla kertenkelelerin simgelerinin hiç şüphesiz şamanın ruhlarını gösterdiğini düşünür çünkü bunlar Kuzey Avrasya şamanlarında en yaygın olarak görülen ruh-yardımcılarıdır.[17]

Kalevala: Bir Yeniden Yorumlama

Finlandiya ulusal destanının adı olan *Kalevala*, "Kaleva adındaki devasa atanın toprağı" demektir. Destanda bu toprak Finlandiya'nın kendisiyle özdeşleştirilir. Bu destanı sonradan üniversitede hoca olacak bir bölge sağlık memuru, Elias Lönnrot derledi. İlk halini

1835'te, bugün bilinen ve burada ele alınan genişletilmiş baskıyı da 1849'da yayımladı. Lönnrot, halk şiirlerini birbiriyle ilişkili bir anlatıya dönüştürürken fazlaca cüretkâr davranmıştı. Şiirleri uyarlamış, kendi mısralarını eklemiş ve bir kahramanın yiğitliklerini bir başkasına atfetmişti.

*Kalevala*nın ilk 10 kıtasında destanın esas kahramanı olan, annesinin rüzgâr tarafından hamile bırakıldıktan sonra doğurduğu (1. kıta) Väinämöinen adında bir şaman baskındır. Yaşlı bir adam olarak Väinämöinen, arpa ekmek amacıyla ağaçları keser ama kuşlar tüneyebilsin diye bir huş ağacını bırakır (2. kıta). Rakibi olan genç bir şaman ona yaklaşır ve onu bir şarkı söyleme yarışmasına davet eder: Väinämöinen onu yerin altına "şarkılarıyla gömer" ki kız kardeşini kendisine vermek zorunda kalsın (3. kıta). Ancak Väinämöinen onu almaya gittiğinde kız kendini boğar (4. kıta). Onu bir somon balığı şeklinde yakalar ama kız kaybolur (5. kıta). Bu kez yeni bir eş arayışına giren Väinämöinen, "saman aygırı" ya da "mavi Kanada geyiği" gibi çeşitli tasvirleri olan bir binek hayvanının sırtında Kuzey'e (Laponya) gider ama genç rakibi altındaki bineği vurarak onu denize düşürür (6. kıta). Bir kartal Väinämöinen'i kuzeye, Kuzey Ülkesinin Sahibesi'yle karşılaşacağı yere götürür. Kadın ona bereketi getiren gizemli nesne Sampo'yu şekillendirmesi karşılığında kızını vermeyi teklif eder. Väinämöinen bunu yapamaz ama eve gidip Ilmarinen adında bir demirci göndereceğini söyler (7. kıta). Eve giderken yolda bir kızla tanışır ve ona evlenme teklif eder. Kız üçlü bir sıralamayla ona şartlar koşar: İlk olarak, bir saç telini ortadan ikiye ayırmak ve bir yumurtayı bir düğümün içine sokmak; ikinci olarak, bir taşı soyup yere kıymık düşürmeden buzu kesmek; üçüncü olarak da bir eğirtmeci yontarak ondan kayık yapmak. Väinämöinen ilk iki güçlüğün üstesinden gelir ama sonra kendini çok fena yaralar; koşturup kendini iyileştirebilecek yaşlı bir adam bulması gerekir (8. kıta). Adama demirin kökeniyle ilgili kendi bilgisini verir ve bilgisi demirin açtığı yaranın iyileşmesini sağlar (9. kıta). Memleketine ulaşınca sihirli bir ağaca "şarkı

söyleyerek can verir", Ilmarinen'i bu ağaca tırmanmaya ikna eder ve rüzgârın onu Kuzey'e götürmesini sağlar. Vardığı yerde Ilmarinen demiri işleyerek Sampo'yu şekillendirir. Sampo'ya üç "kök" verilmiştir, yerde, bir nehir kenarında ve bir dağda (10. kıta).[18] (Burada aşina olduğumuz bir İç Avrasyalı [1] dağ, [2] dere ve [3] yer modeli görüyoruz: Dağdaki kök, Evenk şamanının çadırındakiyle paralellikler gösterir, orada da başaşağı duran bir melezçam, ağacın köklerinin gökte olduğu fikrini simgeliyordu.)

11. ve 15. kıtalar arasında Lemminkäinen adında bir serseri türlü maceralara dahil olur. Pek çok kızı iğfal eder ve onunla evlenmeyi kabul eden bir tanesini kaçırır (11. kıta). Sonra Lemminkäinen Kuzey Ülkesi'ne gider ve öz kızkardeşine tecavüz etmek ve atlarla cinsel ilişkiye girmek suçladığı yaşlı bir sığırtmaç dışında oradaki bütün adamları "şarkılarıyla utanç dolu bir hezimete uğratır" (12. kıta). Bunun ardından serseri Kuzey Ülkesinin Sahibesi'nden kızını ister ama bunu yapabilmek için kızakla İblis'in Kanada geyiğini avlaması buyurulur (13. kıta). (Bu, üç sınavın ilkidir ve bu sınavlar İç Avrasyalı [1] dağ, [2] gökle yer arasındaki alan ve [3] dünyanın yüzeyinden aşağı uzanan alan modeline uygundur.) Dağlarda kayakla dolanıp sonunda Kanada geyiğini yakalar [1] ve sonra ikinci sınama olarak, doğuda güneşin altında görmüş olduğu İblis'in atını dizginlemesi gerektiğini öğrenir [2]. İkinci görevi de tamamladıktan sonra Lemminkäinen'e, Tuonela'nın (ölülerin yeraltındaki ülkesi) kuğusunu vurmak şartı koşulur [3]. Görevi için yola koyulmuşken küçük düşürdüğü sığırtmaç tarafından öldürülür ve parçalara ayrılır (14. kıta). Lemminkäinen'in annesi çılgınca onu arar ve sonunda bedeninin parçalarını Tuonela deresinden toplayıp onları birbirine diker. Anne, bir arıyı üç menzilden (İç Avrasyalı [1] gök, [2] deniz, [yer] modeli içinde) bal bulması için gönderir. Arı önce çiçek ve çimenlerden [3], sonra denizdeki [2] bir adada bir kulübeden, son olarak da gökten bal toplamalıdır [1]. Balın yardımıyla Lemminkäinen hayata geri döndürülür (15. kıta). (Araştırmacılar bu öykünün kaynağının Bizans İmparatorluğu üzerinden Mısır'a

uzandığını göstermiştir: Osiris'in Seth tarafından öldürülüp parçalara ayrıldığı ve İsis tarafından bulunup, parçaları birleştirip, yeniden hayata döndürüldüğü ünlü mitin bir uyarlamasıdır. Lönnrot'un ulaşabildiği malzemede, Lemminkäinen'in katili Väinämöinen'dir. Müzmin bekâr haliyle Väinämöinen, biseksüel bir tecavüzcü olan Seth gibi, kuraldışı bir cinsel figürdür.)[19]

Bu öyküyü izleyen 16-25. kıtalar bizi Väinämöinen'e geri götürür. Yaşlı şaman, ölüler dünyasına girip bir tekne yapmak için büyüler edinme niyetiyle kayıkla Tounela'nın deresinden kendi başına geçer ama büyüleri alamadan geri döner (16. kıta). Hâlâ bu büyülerin peşinde olan Väinämöinen, başka bir şamanın mezarını ziyaret eder ve o şaman tarafından yutulur. Kendisini avlayanın karnı içinde büyük sıkıntılara sebep olduktan sonra büyüleri öğrenir ve şamanın ağzından çıkar (17. kıta). Väinämöinen kayığını bitirir ve Kuzey Ülkesinin Sahibesi'nin kızını elde etmeye çalışmak üzere yola çıkar ama kız Ilmarinen'le evlenmeyi tercih eder (18. kıta). Ilmarinen'den üç görevi başarması istenir (yine İç Avrasyalı [1] gök, [2] nehir, [3] yer modeli içinde): Yılanlarla dolu bir araziyi sürmek [3], bir ayı ve bir kurt yakalamak –bunu nehrin içinde metalden bir gem yaprak başarır- [2] ve bir turna yakalamak -bu son görevi havada bir kartalın sırtında uçarak tamamlar [1] (19. kıta). Ardından gelen düğün ziyafetinin hazırlıklarında biranın kökenini öğreniriz: İçindekiler üç yerden toplanır (ki bunlar da İç Avrasyalı bir model oluşturur): gökteki bir ağacın tepesi [1], bir ayının yeraltındaki mağarası [3] ve deniz üzerinde bir ada [2] (20. kıta). Ziyafetin kendisi esnasında Väinämöinen şarkı söyler ve Tanrı'nın şarkıyı berekete vesile kılmasını sağlar (21. kıta). Kadınlar, başka bir ailenin evindeki bir gelinin katlandığı çilelerin şarkısını söyler (22. kıta). Geline öğütler verilir: Çok çalışmalı ve meyveleri kocasını nasıl mutlu edeceğini ona öğretecek olan, bahçedeki kutsal üvez ağaçlarına saygı göstermelidir (23. kıta). Damada karısına akıl verip öğretmesi ve eğer kendisine kulak asmazsa omuzlarını ve kalçasını kamçılaması tembihlenir; kadını dövmek onu sevecen yapa-

caktır (24. kıta). Ilmarinen karısını eve getirir ve oradaki karşılama töreninde şarkı söyledikten sonra Väinämöinen kızağını kırar, yeni bir tane yapmak üzere bir mil yürümek ve bir delgi getirmek için Tuonela'ya gitmek zorunda kalır (25. kıta).[20]

26-30. kıtalar arasında Lemminkäinen yeniden esas karakter olarak karşımıza çıkar. Düğün ziyafetine davet edilmediği için sinirli olan kahraman yine de oraya gitmeye karar verir. Annesi yolda üç engelle karşılaşacağı konusunda onu uyarır ([1] gök, [2] gökle yer arasındaki alan ve [3] yer şeklindeki İç Avrasya modeline uygun olarak): önce bir kartalla [1], sonra alev dolu bir geçitle [2] ve üçüncü olarak Kuzey Ülkesi'ne giden yolu tutan bir kurt ve ayıyla [3]. Kuzey Ülkesi'nde de bir dizi yılanla karşılaşacaktır ve Kuzey Ülkesinin Efendisi'nin barakasında adamlar onu "şarkılarıyla kılıçlarına çekecektir". Lemminkäinen büyü, dualar ve güç kullanarak engelleri aşar ve barakaya girer (26. kıta). İçeride Efendi'yle tartışır ve şamanlara özgü bir atışmaya girere[illegible]rbirine saldıran hayvanlar yaratırlar. Sonra kılıçla çarpışırlar ve Lemminkäinen Efendi'yi öldürür (27. kıta). Bir kartala dönüşerek evine uçar; orada annesi ona bir adaya gidip saklanmasını söyler (28. kıta). Bu adada "şarkı söyleyerek zenginlikler yaratır" ve neredeyse bütün kadınları baştan çıkarır. Eve doğru yelken açmışken bir deniz kazası geçirir ve iyi kapli bir kadın ona yeni bir kayık verir. Eve döndüğünde Kuzey Ülkesi insanlarının evini yerle bir etmiş olduğunu görür (29. kıta). Lemminkäinen intikam almak için yine kayığına atlar ama Kuzey Ülkesinin Sahibesi, denizi dondursun diye ayaz göndererek kayığını hareketsiz kılar (30. kıta).[21]

31-36. kıtalar yeni bir döngü sunar. Bir kartal üç tane kuğu yavrusu yakalar; birini bir tacir olacağı Rusya'ya, birini büyüyüp Kalervo adında bir adama dönüşeceği Finlandiya'nın doğusuna götürür ve sonuncusunu da büyüyüp Untamo adında bir adam olacağı evinde bırakır. Untamo Kalervo'nun ailesinin büyük bölümünü katleder ama Kalervo'nun Kullervo adındaki oğlu hemen bu olaydan sonra dünyaya gelir ve daha beşikteyken olağandışı bir güç

gösterir. Untamo boş yere onu boğmaya, yakmaya ve asmaya çalışır. Kullervo bir çocuk öldürüp ağaçları, bir çiti ve çayırı mahvederek faydasız bir köle olduğunu gösterir ve Untamo onu Ilmarinen'e satar (31. kıta). Ilmarinen'in karısı Kullervo'yu ineklerini otlatsın ve onları özellikle de ayıdan korumak için mısralar okusun diye dışarı gönderir (32. kıta). Kadının ekmeğine bir taş koyduğunu fark eden Kullervo inekleri öldürür, yerlerine kurtlarla ayıları doldurur ve kadını katleder (33. kıta). Sonra anne babasının hâlâ hayatta olduğunu öğrenince, onlarla yaşamaya gider (34. kıta). Vergi memuru olarak dolaşırken bir kızı zorla kızağına alır. Onun ne kadar çok parası olduğunu görünce kız onunla gönül rızasıyla birlikte olur ama sonradan Kallervo'nun erkek kardeşi olduğunu öğrenir ve kendini suya atıp boğulur (35. kıta). Kullervo Untamo'nun ailesini katletmeye devam eder ama eve vardığında kendi ailesini ölmüş bulur. Tesadüfen ensest suçunu işlediği yere gelir ve orada kılıcı onu cezalandırmak ister; kendini onunla öldürür (36. kıta). (Kullervo'nun hikâyesini anlamak için aşağıda incelenen Estonya ulusal destanını dikkatle gözden geçirmek gerekir.)[22]

37-38. kıtalarda sevdiği elinden alınmış Ilmarinen'e geri döneriz. Kendine altından yeni bir eş yapar ama mutlu olmaz ve onu Väinämöinen'e vermek ister. Ama Väinämöinen kızı istemez ve insanlara soğuk altına eğilmemelerini söyler (37. kıta). Ilmarinen sonra Kuzey Ülkesinin Sahibesi'nin diğer kızını zorla kızağına alır, onunla evlenmeye kararlıdır. Kız, tipik bir İç Avrasya modeli içinde kendisini denizdeki bir balığa [2], bir taşın deliğindeki kakıma [3] ya da gökteki bir toygara [1] dönüştürmekle tehdit eder. Sonunda Ilmarinen onu "şarkı söyleyerek bir martıya dönüştürür" (38. kıta).[23]

39-49. kıtalar gizemli Sampo'nun çalınmasını anlatır. Väinämöinen, Ilmarinen ve Lemminkäinen hırsızlığı gerçekleştirmek için açılırlar (39. kıta). Kayıkları büyük bir turnabalığının sırtına takılır ve Väinämöinen onu öldürüp kemiklerinden Finlandiya ulusal telli çalgısı *kantele*yi yapar (40. kıta). Onu çalar ve hayvan-

lar, kuşlar ve balıklar onu dinlemeye gelirler (41. kıta). Üçlü Kuzey Ülkesi'ne ulaşır ve Väinämöinen ülkedeki insanları uyutur. Lemminkäinen Sampo'nun köklerini ortaya çıkarmak için bir öküz ve saban kullanır. Hırsızlar Sampo'yu yurtlarına doğru götürür ama Kuzey Ülkesinin Sahibesi uyanır ve onların kayığını dualar ederek durdurur (42. kıta). Bir kartala dönüşerek kayığın direğine konar ve Sampo'yu denize düşürür, Finlandiya'nın verimliliği de Sampo'nun parçalarından gelir (43. kıta). *Kantele*sini kaybeden Väinämöinen huş ağacından yeni bir tane yapar (44. kıta). Sahibe şimdi de Väinämöinen'i üç sınava tabi tutar ve sırayla [3] tıp (bereketin bir boyutudur), [2] güç ve [3] dini egemenlik içeren bu sınavlar Hint-Avrupa modelindedir. Önce Sahibe Finlandiya'ya (Tuonelalı bir kadının doğurduğu) salgınlar gönderir ama Väinämöinen onları bir sauna yapıp Tanrı'yı dumana davet ederek karşılık verir (45. kıta). İkinci olarak, Sahibe Finlandiya'nın hayvanlarına saldırması için bir ayı gönderir ama Väinämöinen onu öldürür ve insanları onu tipik Kuzey Avrasya ritüelleriyle yerler. Kahraman, ayının Büyük Ayı'nın omuzlarında doğduğunu anlatan şarkısını söyler ve onu öldürdüğünü inkar eder (46. kıta). Üçüncü bir sınavda, Sahibe Finlandiya'nın güneşini, ayını ve ateşini çalar ama Tanrı bir göle ateş gönderir, onu da bir turnabalığı yutar (47. kıta). Väinämöinen balığı yakalar ve Finlandiya'ya ateşini geri verir (48. kıta). Ilmarinen altından bir ay ve gümüşten bir güneş yapar ve onları iki ağacın tepesine koyar ama yapay ay ve güneş parlamaz. Akçaağaç kıymıklarıyla kehanetlerde bulunan Väinämöinen güneşle ayın Kuzey Ülkesi'ndeki yerini tespit eder ve onları öyle korkutucu bir güçle kurtarmaya gider ki Sahibe onları bırakmak zorunda kalır (49. kıta).[24]

Son olarak, son kıtada yabanmersini yiyerek hamile kalan bakire annesine ilişkin bir anlatımla, ardından da İsa'nın doğumuyla karşılaşırız. Yeni doğan İsa'nın alay ettiği Väinämöinen geri döneceğine söz vererek uzaklara doğru açılır (50. kıta).[25]

Şimdi Lönnrot'un elindeki malzemeyi nasıl muhteşem bir şekilde organize edilmiş bir edebiyat yapıtına dönüştürdüğünü görebiliriz. 1. ve 50. kıtalarda destanını semavi bir mucize doğum şeklindeki İç Avrasya teması üzerine oturtur. Destanın kendisi bir kahramanın üçlü sınava tabi tutulması üzerine kurulmuştur. 2-10. kıtalarda yaşlı olmasına rağmen evlenmemiş ve çaresizce kendine bir eş arayan Väinämöinen'i görürüz; üçüncü sınavı geçemez. 11-15. kıtalar da kendine çaresizce bir eş arayan ve (burada İç Avrasya modelinde) üç sınavın sonuncusunu geçemeyen Lemminkäinen'i gösterir. 16-25. kıtalarda Väinämöinen başarısız cilveleşme girişimlerini yinelerken Ilmarinen (yine İç Avrasya modelinde) üç sınavı da geçer ve başarılı olur. 26-30. kıtalar Lemminkäinen'i (tekrar İç Avrasyalı bir yapı içinde) üçlü bir sınavın üstesinden gelip Kuzey Ülkesinin Efendisi'ni öldürürken gösterir, bu intikamı alınacak bir günahtır. 31-36. kıtalarda ise Kullervo daha da fazla günah işler ki aşağıda göreceğimiz gibi bu Estonya uyarlamasıyla paraleldir ve "savaşçının üç günahını" oluşturur. Bu çok bilinen bir Hint-Avrupa üçlemesidir ve bazen "savaşçının üç sınavıyla" birlikte karşımıza çıkar.[26] Ardından yine misilleme gelir. 39-44. kıtalar başka bir günahı anlatır, bereketin teminatını veren bir şeyin çalınmasını. (Burada biliminsanları ölümsüzlük bahşeden bir iksirin ya da kazanın çalınmasını içeren Hint-Avrupa geleneklerine ait Norveç efsanelerini karşılaştırır. Bu noktada bu efsanelerle İncil'deki Ahit Sandığı'nın çalınması hikâyesi arasındaki koşutluklara dikkat çekmek istiyorum.[27]) Bu günah da peşi sıra, 45-49. kıtalarda gördüğümüz gibi Väinämöinen'e (bu kez Hint-Avrupa modeline göre) üç yeni sınav halinde intikam getirir.

Estonya Ulusal Destanı

Estonya ulusal destanının adı *Kalevipoeg*'dir ve "Kalev'in Oğlu" anlamına gelir. XIX. yüzyılda, Estonyalı araştırmacı Friedrich Kreutzwald tarafından *Kalevala*'yı izleyerek derlenmiş ve 1857 ve 1861 yıllarında basılmıştır. Destanın kahramanı açıkça

Kalevala'nın Kullervo'suyla özdeştir. *Kalevipoeg*'in ilk üç kıtası kahramanın anne babasını tanıtır. Üç erkek kardeş Kuzey'i üç farklı yöne doğru terk eder. (Bunu Hint-Avrupa dillerindeki diğer destanlarda olduğu gibi açıkça Hint-Avrupalı üç kavramlı bir yapıda gerçekleştirirler.[28]) Kardeşlerden biri Rusya'ya gider ve tüccar olur [3], ikincisi Laponya'ya gider ve savaşçı olur [2]; üçüncüsü, Kalev de bir kartal tarafından Estonya'ya taşınır ve kral olur [1]. Kalev Linda adında bir kızla evlenir (1. kıta). Birçok çocukları olur ama Kalev henüz doğmamış olan en genç oğlunun, Sohni'nin ondan sonra tahta geçeceği kehanetinde bulunur. Sonra Kalev ölür ve Linda daha beşikteyken olağanüstü güçlü olan Sohni'yi dünyaya getirir (2. kıta). Bir büyücü Linda'yı kaçırmaya çalışır ama tanrılar onu taşa çevirir (3. kıta).[29]

4-6. kıtalarda Sohni "savaşçının üç günahını" işler, sırasıyla üç Hint-Avrupa kavramına karşı günah işler: cinsel anlamıyla berekete [3], dine [1] ve savaşçının ahlakına [2]. Bir kıza tecavüz eder [3] ve kız onun kim olduğunu öğrenince dehşete kapılarak denize düşüp kaybolur (kız Sohni'nin kız kardeşidir) (4. kıta). Sonra annesini kaçırmaya çalışan büyücüyü öldürür ve şimdi af dilemektedir (öldürdüğü bir din uzmanı olduğu için bu dine [1] karşı işlenmiş bir suçtur) (5. kıta). Son olarak bir kavga sırasında genç bir adamı kafasını büyük bir kılıçla keserek öldürür, ona adilane bir dövüş hakkı sunmamıştır [2] (6. kıta).[30]

7-19. kıtalar Sohni'nin maceralarından bahseder. Öncelikle "savaşçının üç sınavından" geçtiği söylenebilir. Bu sınavlar Hint-Avrupalı modele uygundur ve üç kavramın standart sırasıyla karşımıza çıkar: [1] egemenlik, [2] savaş gücü ve [3] bereket (sonuncusu yeraltındaki kızlarla temsil edilir). İlk olarak, evde kalan erkek kardeşlerinden ikisiyle kimin tahta çıkacağını belirleyecek bir sınava girmek konusunda anlaşır (7. kıta). Sohni bu taş fırlatma yarışında başarılı olur (8. kıta). İkinci olarak, Estonya'nın düşman ordusunun saldırısına uğradığı bir savaşla sınanır (9-10. kıtalar). Büyük kılıcı ikinci bir büyücü tarafından çalınır ve bir dereye bırakılır.

Sohni, tam olarak anlaşılamayan bir şekilde, kılıca onu oraya atan adam geri gelirse bacaklarını kesmesini söyler (11. kıta). Bunun ardından büyücü onu yedi haftalık uzun bir uykuya sokar (12. kıta). Bundan sonra, üçüncü sınavında Sohni esir alınmış üç kızla tanışacağı yeraltı dünyasını ziyaret eder (13. kıta). Yeraltı Dünyasının Efendisi'ni yener ve kızları sılaya dönüş yolculuğunda yanına alır (14. kıta). Kızlar Sohni'nin akrabalarıyla evlenir (15. kıta). Sohni bu kez Kuzey'in derinliklerine doğru uzun bir yolculuğa çıkar (16. kıta). Dönüşte Estonya'nın düşmanlarını hezimete uğratır (17. kıta). Sonra annesiyle buluşacağı yeraltı dünyasını ziyaret eder ve Reis'ini yine yener (18-19. kıtalar). Son olarak krallığını işgal eden başka istilacılara karşı da zaferler kazanıp tahttan çekilir. Gafilane, büyük kılıcının yattığı dereye gider ve kılıç haksızca öldürdüğü genç adamın intikamını almaya karar verir. Kılıç Sohni'ye ölümcül bir yara açar ama bir gün geri gelecektir (20. kıta).[31]

Böylece Estonya ulusal destanı ardından intikam getiren "üç günahı" ve "üç sınavı" bize sunmuş olur. İç Avrasya motifleri de sunmaktadır: Kahramanın yedi haftalık uykusu ayının kış uykusunu temsil ediyormuş gibi görünür, ve yeraltı dünyasını ziyaretler Türki destanlarda da yankı bulur. Bunlar doğal olarak Odysseus'un eve dönüş yolculuğundaki uykusuyla ve annesiyle yeraltındaki buluşmasıyla karşılaştırılır.[32]

İç Avrasya Mirası ve Dünya Edebiyatı

Bu karşılaştırmalar bizi daha genel anlamda dünya edebiyatının İç Avrasya'ya ne kadar çok şey borçlu olabileceğini sormaya iter. Burada sorunlardan biri, ölüler için bir yeraltı dünyası fikrinin İç Avrasya dinlerine açıkça sonradan eklenmiş bir öğe oluşudur, güneydeki büyük "tarihi" dinlerden Ortaçağda gelmiştir. Esasında İç Avrasya kavimleri ölülerin Gök'e ya da çok uzak bir mesafedeki bilinmeyen bir yerdeki bir ülkeye gittiğine inanıyorlardı ama ölüler yerin altına girmiyordu. Ancak İç Avrasya anlatıları, ölülerin toprak altındaki ülkesinden bahseden Avrupalı öykülerden önce

geliyordu; ya bu ülkeyi başka bir yere atarak ya da bir kahramanın değişik şekillerde yerin altına göndererek: Kahraman (bir ayı gibi) yeraltı mağarasına, çukura, zindana ya da gerçekten bir mezarlıktaki mezar ya da mezarlar kompleksine girebilirdi.[33]

Bu bakış açısıyla Odysseus daha da yoğun bir İç Avrasya havası kazanır. Üzerine kurulduğu halk hikâyesinin M.Ö. 3000'ler civarında, refleks yayını (Odysseus'un ve Türkmen kahraman Alpamış'ın kullandıkları cinsten) icat ettikleri dönemlerden, Orta Asyalı göçebe Türkmenlerden geldiği ortaya çıkar. Bundan sonra tahminen Hint-Avrupalı ya da Hint-İranlı aracılarca Yunanlara ve Hintlilere taşınmıştır.[34] Bu halk hikâyesi Yunanlara ulaştığında açıkça İç Avrasya'nın tipik kahramanı "ayının oğlu"yla ilişkilendirilmişti. Bu kahraman Yunanistan'ın kuzeyinde bulunan Trakyalı barbar geleneği ve onun uyuyan ayı kültünü temsil eden Odysseus'tu. Odysseus'a dair Homeros harici veriler, onun Trakya'da bir yerleşim bölgesinden geldiğini ve isimleri "ayımsı" ya da "ayı yavrusu" anlamına gelen akrabalarla çevrili olduğunu gösteriyor. Bize anlatıldığına göre Odysseus yaşlanınca, tıpkı oğlunun adı "ayı ruhu" olan Samoyedlerin atası Itte gibi, çok uykucu bir hale geldi.[35] Bu bağlamda Odysseus'un ölü kâhin Teiresias'tan öğüt alabilmek için ölüler ülkesine yaptığı şamanlarınkine benzer yolculuk daha anlamlı hale gelir.

İç Avrasyalı [1] gök (ya da bir dağın tepesi), [2] ara bölge ve [3] yeryüzü (ve onun altındakiler) düzeylerinden oluşan model, gördüğümüz gibi "üç görevle" ilişkilendirilir. Şimdi bu model, İran'ın ulusal dini olan Mazdek dininin efsanevi ya da yarı-efsanevi kurucusu olan Zerdüşt'ün ve İsa'nın baştan çıkarılma girişimlerinde de ortaya çıkar. M.Ö. IV. yüzyıldan M.S. III. yüzyılın başlarına kadar uzayan dönemin İranlı bir metninde Zerdüşt'ün ruhu, henüz doğmadan, İblis'le görüşmüştür.

Önce İç Avrasyalı 3. düzeyde bir karşılaşma olur: Zerdüşt'e neden dünya yüzeyinde iri taşlar taşıdığı sorulur. İblis'in yaratıklarını (tarıma zarar veren yılanlar, akrepler vs.) yok etmek istediğini söyler.

İkinci olarak, Hint-Avrupalı 1. Kavram olan dini egemenliği çağrıştırarak, İblis Zerdüşt'e dininden ayrılmasını, ayrılırsa dünyaya hakimiyetle ödüllendirileceğini söyler. Zerdüşt reddeder. Üçüncü olarak, Hint-Avrupalı 2. Kavram olan savaş gücünü çağrıştırarak, İblis Zerdüşt'ün onunla savaşmak için hangi silahı kullanacağını öğrenmek ister. Zerdüşt silahlarının büyük meleklerce yaratılmış, kurbanda ve duada kullanılan nesneler olduğunu söyler.[36]

Bu düzen ayrıca Luka İncili'nde İsa'nın İblis tarafından sınanmasında da vardır. Orada Hint-Avrupa ideolojisinin 3. düzeyine uygun olarak İblis yeryüzündeki taşları ekmeğe dönüştürebileceğini söyler. Sonra 1. düzeye koşut olarak, yüksek bir dağın zirvesinde İblis, İsa'nın ona tapmasını ister ve kendisine uyarsa egemenlikle ödüllendirileceğini söyler. Son olarak 2. düzeye uygun olarak, İblis İsa'yı alıp Mabet'in tepesine çıkarır ve bir güç sınavı sunar: İddiasına göre İsa meleklerin gücüyle fiziksel yıkımdan kurtulabilecektir. Bu İncil hikâyesinin İranlı ve İç Avrasyalı köklerinin bulunduğunu savunuyorum.[37]

Kahramanın üçlü sınanışı, M.S. VIII. yüzyılda yazıldığı düşünülen Eski İngiliz destanı *Beowulf*'ta da karşımıza çıkar. Araştırmacılar uzun zamandır destanın "Ayının Oğlu" adındaki yaygın bir halk hikâyesinin bir uyarlaması olduğunu savunmaktadırlar. Şiirin kahramanının adı da "Arı-Kurt" anlamına gelir ki bu da ayının adını telaffuz etmeye yönelik tabuyu kırmamak için ayı yerine üretilmiş bir ifadedir.[38] Ancak bana sorarsanız en çarpıcı olan, Beowulf'un sınavlarındaki İç Avrasyalı yapıya sahip üçlü modeldir. Önce, 2. düzeyde, gökle yer arasındaki alanı dolduran görkemli bir salonda insan şeklindeki güçlü bir canavarla dövüşür ve onu ağır yaralar. Sonra 3. düzeyde, aynı canavarın annesini öldürmek için bir yeraltı mağarasına iner. Üçüncü olarak 1. düzeyde, doğaüstü bir yaratığı, bir dağın tepesine denk gelen yüksek bir mevkiyi -bir höyük tepesini, "yayla fundalığını"- işgal eden bir ejderhayı öldürür.[39] Ancak bu model aynı zamanda Hint-Avrupalıdır ve Yunan kahramanı Herakles'in on iki işinde görülen üçlemeye benzer: [1] Doğaüstü

hayvanları içeren dört işi dini simgeler; [2] dört işi safi güçle ilgilidir ve [3] diğer dört işi ise kadın hasımlar üzerinden başka bereket simgelerini içerir.[40]

İç Avrasya'nın dünya edebiyatına etkilerine dair başka bir örnek de yazarın cennete, cehenneme ya da her ikisine birden yolculuğundaki motiflerde bulunur. Burada halihazırda bir Samoyed şamanının hocasının eşliğinde yerin altına yaptığı şamanlığa kabul edilme yolculuğunun hikâyesinden bahsettik; Popov'un dediği gibi bu anlatı Sibirya şaman hikâyelerinin tipik bir örneğidir. Başka araştırmacılar, "Ural" ya da "Fin-Ugor" şamanlarının uygulamalarını İç Avrasya'daki kendi topraklarında Hint-İran kökenlilere aktarmış olabileceğini savundu ve Zerdüşt rahiplerinin cennetle cehennemi ziyaret ettiği, M.S. III. yüzyılla VII. yüzyıl arasına ait İran metinlerine dikkat çektiler. Mazdek rahipleri psikotropik bir ilaç aldıktan sonra transa geçer ve ruhları bedenlerinden ayrılır, cennete ve yeraltı dünyasına uçar, sonra da geri döner, kendilerine geldiklerinde yolculuklarını anlatırlar. Bu anlatıların Ortaçağ İslam metinlerinde ve (İslam etkisinin sezildiği) İlahi Komedya'da da yankı bulduğu kayıtlara geçmiştir.[41]

İç Avrasya Dini Mirasının Belirgin Özellikleri

İç Avrasya dini mirasının belirgin özellikleri bizim için artık daha tanıdıktır. Yaz ve kış arasındaki karşıtlığa vurgu erken İç Avrasya kavimlerinde ve Türki bölgede görüldü: İç Avrasya'daki devasa sıcaklık farkları düşünülünce bu beklenir ve Moğolların hayvanları "sıcak-ağızlı" ve "soğuk-ağızlı" diye ayırmaları da bunun bir yansımasıdır.[42] İnsanların savaşta yaptıkları gibi hayvan özellikleri takındıkları av ritüelleri göze çarpar. Atlar gizli tutulması gereken soylu mezarlarında insanların yanına gömülür ve cenazelerin ardından arınma ateş ve dumanla yapılmalıdır. Ölü düşmanların kafa derileri yüzülür ya da kafalarından kadeh yapılır ve öbür dünyada onları öldüren savaşçıların kölesi olurlar.

Hepsinin merkezinde hayvan figürü yer alır. Soylunun kanı dökülmüyorsa, kurban edildiğinde hayvanın da kanı dökülmemelidir. Hayvanlar insanlara dönüşür, insanlarla cinsel ilişkiye girer ve onların atası olurlar. İnsan hayatının yanı sıra hayvanların da devamlılığını sağlamak gereklidir: Bazen insanların da hayvanlar tarafından tüketilmesi, bazen de insanların onları öldürmekten kaçınması gerekir. Karşılığında, her şeyin ötesinde, hayvanlar rehberlik bahşeder: Göçler sırasında insanlara yol gösterirler ve onları gözlemlemek insanlara büyük miktarda bilgi sağlar. Hayvanlar insanları kurtarır ve onların hanedan arması ve totemi olurlar.

Hayvanların önemi, insanların gökte uçabilmek, dünyanın içinde hızlıca hareket edebilmek ya da toprağın derinliklerine inebilmek için hayvanlara dönüşme ihtiyacında açıkça görülür. Kartallar ataların evi, kurbanların alıcısı ve yüce tanrı olan Gök'e ulaşmak için gereklidir. Gök'ün kendisi hayvanların ya da kuşların yediler ve dokuzlar olarak gruplanmalarına yansır çünkü bu rakamlar görünebilen gezegenlere karşılık gelir. Gök ayrıca sırasıyla göğe, denize ve yere karşılık gelen kuşlar, balıklar ve yeri kazan hayvanlar üçlemesinde ve insanları da içeren üçlemelerde (kuş-sıçan-Cengiz Han) karşımıza çıkar.

Evrenin bu üçlü görüntüsü, şamanın sanatını ortaya koyduğu kayıtları sağlar. Hayatı boyunca şaman, "kuş-oluş", "balık-oluş", "hayvan-oluş" yanında İskitlerdeki kadınlaşmış kâhinlerde, XIII. yüzyıldaki eşcinsel Moğol şamanlarında ve XX. yüzyıldaki travesti Türkmen şamanlarında olduğu gibi "kadın-oluş"a da girişebilir. Sonuçta çok gelişmiş bir şaman etkinliği olduğu apaçık olan icrasında Tunguz şamanı, nöbet tutan ruhlardan oluşan bir set yaratır. Deleuze ve Guattari'nin dikkat çektiği gibi, "hayvan-oluş" ve "kadın-oluş" olguları "algılanmaz-oluş"a doğru bir eğilimdir. Şaman topluluğunu korumak için doğanın her koşulunda kendini kamufle eder ve görünmez olarak, ruhlar biçimine girerek, başkalarına saldırmak için harekete geçer. Dolayısıyla şaman, Moğollarda da gördüğümüz gibi, askeri sırlara sahip bir savaşçıdır.[43]

Karşılaştırmalı Bakış Açısıyla İç Avrasya Dini Mirası

İç Avrasya dini mirasının başka göze çarpan öğeleri karşılaştırmalı bir bakış açısıyla daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Başından sonuna kadar gördük ki bu miras Hint-Avrupa mirasıyla yakından bağlıdır: İç Avrasyalı gök, ara bölge ve yer üçlemesi genelde dini egemenlik, güç ve bereket şeklindeki Hint-Avrupalı üçlemeyle birleşir. Türki malzeme iki mirasın farkını açıkça gösterir. İç Avrasya'da dağ ve ağaç tepeleri göğü ve dini egemenliği temsil etmek için kullanılır. Dağ yamaçları özellikle de avcılıkta güç etkinliğinin yeridir ve bu alan İç Avrasya'da çalışma etkinliğini oluştururken Hint-Avrupa alanında 3. Kavram olan bereketin bir parçasına, eğlenceye aittir. İç Avrasya'da nehirler dağ yamaçlarından şiddetle akar ve haliyle gücü simgeler ama Hint-Avrupa dillerindeki anlatılarda nehirler genelde huzurla akar ve toprağı bereketli kılar. İç Avrasya'da balıkçılık da avcılık gibi çalışmanın bir parçasıdır.

Bu konuda Samoyed kökenli olan Caruskin özellikle öğreticidir. Tepesinde baş ağrısından kaynaklanan delilikleri tedavi edecek olan kırmızı kumaşla bir Tunguz çadırı görür: Bu mantık ve deliliği içeren ve başa karşılık gelen Hint-Avrupalı 1. Kavramı yansıtır. Kırmızı kumaşın altında salgınlarla karşı karşıya gelecek bir urgan vardır. Şüphesiz bu salgınları düşmanların yürüttüğü biyolojik bir savaş olarak gören İç Avrasyalı bakış açısını yansıtır -Hint-Avrupalı 2. Kavram olan savaş gücünün bir uyarlaması. Daha aşağıda, çadırın ortasında yuvarlanmış halde, karınla ilgili rahatsızlıklara iyi gelecek olan siyah bir urgan vardır, bu da besin tüketiminde cisimleşen 3. Hint-Avrupalı kavrama, berekete karşılık gelir. Şema Hint-Avrupalıdır ama çadırdaki sembolizm ve şamanın etkinliği üzerinde İç Avrasyalı bir eğilim de vardır.

İç Avrasya mirasını Hint-Avrupalı mirastan ayırmak genelde zor olsa da bu ikisinin Irak ve Arabistan'dan Nijerya'ya uzanan ve Afrika Boynuzu'yla Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'yi içine alan böl-

gedeki Afro-Asyatik diller konuşan insanların arasında bulunan Afro-Asyatik mirastan farklarını teşhis etmek kolaydır. Burada kurbanlar kansız değil aksine kanlıdır. Bu miras bölgesinde her şey üçlemelere göre değil, ikilemelere göre düzenlenmiştir. İç Avrasya bölgesinde de bazı ikilikler bulmamıza karşın bunlar genelde soğuk kışlar ile sıcak yazların karşıtlığıyla sınırlıdır ve daha geniş kapsamlı olduğunda, Onon'un Dagur düşüncesine dair sunumunda ya da Curçenlerde olduğu gibi, bu durum pekâlâ Çin etkisinden kaynaklanıyor olabilir. Afro-Asyatik bölgede erkek-dişi ikiliği bunaltıcı derecede yoğundur ve doğanın güçlerinin tarımın başarıyla sürdürülmesi için birleşmesini simgeler. Dolayısıyla su ve bereket çok önemlidir, özellikle de su kaynaklarındaki istikrarsızlık düşünülürse: Kuru-ıslak karşıtlığı da ışık-karanlık karşıtlığında yankı bulur.[44]

Öte yandan, İç Avrasya şamanlarıyla Afrika sağaltıcıları arasında çarpıcı benzerlikler vardır. Bir Afrika "kâhinesi", Mançu meslektaşı gibi, hastasına tavsiyeler vermeden önce ruhlardan ne olup bittiğini öğrenebilmek için tütsü koklar ve hafif bir transa geçer; daha başka translarla kehanet ve tedavi bahşeder. Aday, ruh-sahipliği kültüne hastalanarak dahil olur. (İç Avrasya şamanlarında da sık sık görüldüğü gibi) ve duhul aşaması duman çekip sanrıya sebep olan bir ilaç içerek ruhlar hakkında bilgi sahibi olmaktan ibarettir.[45] Bu benzerlikler "ruh-sahipliğinin" "şamanizm"in karşıtı olmadığını gösterir. İddia edildiği üzere şaman ruhların efendisiyken bir Afrika "kâhinesi" ruhların kölesi değildir. "Şamanizm" kavramı, yaygın bir şekilde kullanılan tedavi ve kehanet yöntemlerine ilişkin modern bir yanılsamanın ürünüdür. İç Avrasya dinlerinin bütünlüğünü gösterme gayretiyle şamanlığın başka bir tarzda istismar edilmesi daha da yanıltıcı sonuçlara yol açacaktır; çünkü gördüğümüz gibi şaman genelde dini etkinliklerinin merkezinde bulunmaz.

Peki o zaman daha geniş bir perspektiften ele alındığında İç Avrasya şamanının mirası nedir? Şüphesiz, bu bir sanatçının, bir icracının mirasının bir parçasıdır. Şaman uğraşından ya da şaman-

lıktan bir zanaata göreli bir hakimiyet bağlamında söz etmeliyiz. "Hayvan-oluş" ve demir donanımı şıngırdatmada şaman bir besteci gibidir, yaratıcı bir gelişme hattını takip eder. Dolayısıyla şamanın mirası kısmen XX. yüzyıl müziğinde bulunur. Sibelius'un çoğunlukla *Kalevala*'dan etkilenmiş olan kasvetli orkestrasyonları şamanların savaştığı kötü ruhları yansıtır: Ormanlar düşman ve yıkıcı güçlerle, Sibelius'a göre yüzleşilmesi gereken tehlikeleri temsil eden korkutucu tanrılarla doludur. Benzer şekilde, hem bir etnomüzikolog hem de besteci olarak Bartók'un çalışmasında İç Avrasyalı geçmişe bir dönüş görürüz: Macar halk müziğindeki orijinal İç Avrasyalı katmanı bulurken Bartók aynı zamanda kendisini yerleşik varoluştan koparacak esini de keşfetmişti. *Cantala profana*'da bu kopuşu anlatmıştı: Dokuz oğlan geyiğe dönüşür ve ormana ve dağa gitmek için evi terk eder. Babaları onlara geri dönmeleri için yalvarınca en büyükleri artık sadece dağın temiz pınarlarından su içebileceklerini söyler.[46]

Bu çeşit bir "hayvan-oluş" Hıristiyanlığın bir insanın hayvan olamayacağı ve bir hayvanın da insan olamayacağı şeklindeki dogmatik ısrarına aykırıdır. Bu ısrar Hıristiyanlığın kendisinden önceki dinlerin hayat mücadelesinde hayvan kılığına girenler için öngördüğü ağır cezalara yansımıştır. Böyle bir dogma İslamda bulunmaz; insan-hayvan-insan dönüşümlerinin geçmişte vaki olduğu Kuran'da açıkça anılmıştır. Böylece İslam, hayvana dönüşüp onların özelliklerini alan insanlara dair efsanelerin yanı sıra İç Avrasyalı rehber hayvan motifini de rahatlıkla kabul edip kendine uyarlamıştır. Sonuç olarak şamanın mirası özellikle mücahit İslam tarikatlarında görülür. Bu tarikatlarda şamanın sırlarının ve dönüşümlerinin yanı sıra askerliğe ve savaşa yönelik işlevleri korunmuştur. Şaman, hayvanların tükenmez niteliklerini edinmekten Tanrı'nın sonsuz sıfatlarını edinme düzeyine sıçramıştır.[47]